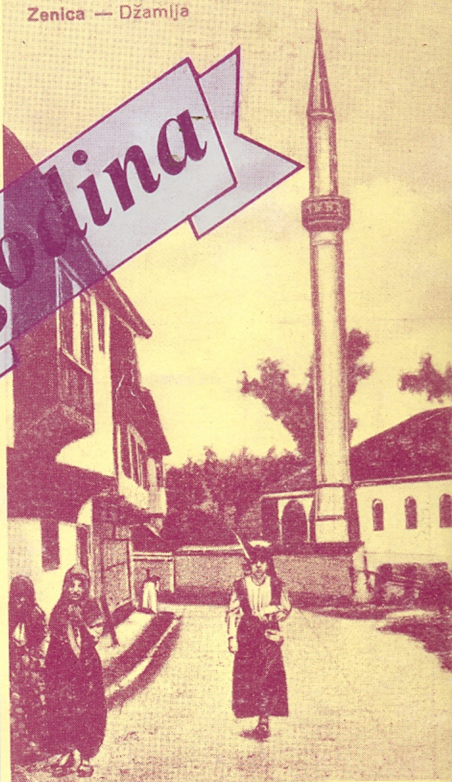
GRUSS aus ZENICA.

mr. Salih Jalimam

555 godina ZENICE

PUTOPISNE BILJEŠKE I ZAPISI O ZENIČKOM KRAJU

GRUSS aus ZENICA

ZENICA

mr Salih A. Jalimam

555 godina ZENICE

PUTOPISNE BILJEŠKE I ZAPISI O ZENIČKOM KRAJU

»DOM ŠTAMPE« ZENICA

1991.

mr Salih Jalimam
555 godina Zenice
(putopisne bilješke i zapisi
o zeničkom kraju)

Izdavač:
"Dom štampe" Zenica

Za izdavača:
Nihaz GRADINČIĆ

Recenzent:
Mensur SERDAREVIĆ

Tehnički urednik:
Muhamed ČIČAK

Lektor:
Erna HASANICA-JALIMAM

Prevod sažetka na engleskom
Prof. Zijad IMAMOVIĆ

Štampa:
"Dom štampe" Zenica,
Ulica 29. novembra br. 20

Za Štampariju:
Edhem SULJIĆ, graf.inž.

Kompjuterska obrada teksta:
"BHM" Zenica
I. Andrića 1A

Štampano oktobra 1991. godine,
izdanje prvo,
tiraž 1000 primjeraka.

(Mojim roditeljima)

U nekim davnim vremenima posao istoričara smatrao se najčestitijim, dovoljno važan i vrijedan da mu se davala široka mogućnost da govori i tumači o prošlom vremenu toliko meritorno da nisu postojale nikakve dileme oko funkcionalnosti rezultata svrsihodnog istraživačkog zahvata u tamna i daleka vremena.

Raspravljalo se o mnogim bitnim i sadržinskim osnovama onoga što se naziva istorijsko iskustvo ali i elementima od kojih su sazdane društvene strukture, pojave i bitne odrednice jednog svakodnevnog oblika življenja.

U ranijim vremenima istraživanje istorije Zenice prolazilo je kroz mnoge faze nebitnog određenja samog istorijskog procesa, koji je više oslanjao se na istorijski zaborav nego stvarni istraživački napor da se saznaju i rasaznaju mnoge dileme iz te prošlosti. Sigurno je da će proći dosta vremena dok se ne stvore realne pretpostavke kroz koje bi se razrješavale mnoge dileme iz istorije ovog grada, pa čak i ono osnovno što u pravom smislu riječi znači samo ime Zenica, o kojoj će na narednim stranicama biti više riječi.

Potrebno je ponoviti i naglasiti da je niz posebnih faktora uticao na stvaranje maglovite predstave o istoriji ovog grada, čak i u skoro cijelim periodima istorijskog razvoja, no svakako da neki osnovni podaci treba da se ponude u uvodnom dijelu ovog rukopisa.

Predmet ovog rukopisa je putopis, zapis i bilješka, jedno malo sentimentalno putovanje u prošlost nastalo na osnovu boravka ljudi različitih profila u zeničkom kraju, koji su jedan, dva ili najviše tri dana tu bili, te na osnovu tih svojih brzih i snažnih impresija ostavili zanimljive i dragocjene podatke. Tumačenju i prezentovanju njihovih umotvorstava prišao je istoričar. Znači ovo je pokušaj da se iz jednog specifičnog ugla posmatra dio prošlosti Zenice u vremenskom rasponu od 1785. do 1909. godine. Bez ikakvih posebnih pretenzija tekstovi su u punoj funkciji tumačenja jednog dijela prošlosti Zenice i njene neposredne okoline u tom smislu da se putopisne bilješke i zapisi koriste kao istorijsko štivo.

U rukopisu se nije nastojala davati nijedna ocjena niti mišljenje o književnoistorijskim ili estetskim vrijednostima putopisne literature jer bi to prevazišlo mogućnosti naslovljene teme kao i volje i želje priređivača.

U koncipiranju i pravljenju ovakvog oblika knjige autor je imao malo uzora ili prototipova tim prije što se tema i koncepcija knjige sama posebi nametnula. Riječ je više o jednom odužívanju duga prema samom sebi, možda i iskajavanje grijeha i to u godinama kada se vrlo malo drži do nekih posebnih moralnih vrijednosti.

Da bi se sve ono što se knjigom želi postići primilo i prihvatilo onako kako je i zamišljeno, neophodno je nabaciti nekoliko natuknica:

1. Svi ponuđeni tekstovi u knjizi su prevedeni i samo u dva slučaja dat je paralelni tekst.

2. Ni u jednom slučaju nije se ispravljalo ni stilski niti bilo kako; u pojedinim putopisima zadržan je originalan, ponekad arhaičan i stil ali i izrazi.

3. Uz putopise su date dvije vrste bilježaka, jedne su od strane ranijeg priređivača pojedinih tekstova i dati su u zagradama, a u drugom slučaju samo najnužnije bilješke, dopune ili ispravke tamo gdje se osjećala potreba ali i to u najmanjoj mjeri, kako se pažnja čitalaca ne bi gubila.

4. Pokušalo se razjasniti sve nepoznato, ili ono što bi kod budućeg čitaoca izazivalo bilo kakvu vrstu dileme, tako su dati i osnovni podaci o piscima putopisa. Za jedan broj autora nije se našao nijedan podatak te to tako ostaje obaveza za onog koji bi se zanimao malo temeljnije za ovu vrstu literature.

5. U koncepcijskom pogledu, knjiga je podjeljena u dva dijela, prvim se nastojalo prikazati kulturno-civilizacijske i baštinske osnove zeničkog kraja s posebnim naglaskom na tragove pismenosti kroz stoljeća a u drugom dijelu su sami putopisni tekstovi.

Ovom prilikom rado bilježim veliku zahvalnost recenzentu Mensuru Serdareviću na korisnim razgovorima i savjetima dok je izdavač "Dom štampe" prihvatio izdavanje ovog rukopisa dok je bio još u povoju.

U pravljenju knjige: PUTOPISNE BILJEŠKE I ZAPISI O ZENIČKOM KRAJU, autor je pomoć dobio i dobivao od velikog broja ljudi čije bi i puko pobrojavanje bila i mjera interesa za ovakvu vrstu tekstova. Riječi zahvalnosti zaslužuju, prevodioci, kolegice i kolege, prijatelji koji su brojnim opaskama i sugestijama ali i tzv. tehničkom pomoći učinili sve ono što je autor i pokušao ovom knjigom, da odiše jednom malom reminiscencijom. Ako se u tome imalo uspjelo knjiga bi imala neku svoju upotrebnu funkciju. Uz neophodnu i potrebnu nadu, ovaj skromni prilog razumijevanju nekih detalja iz prošlosti zeničkog kraja prepuštamo pažnji čitalaca.

U Zenici 27. juna 1991. godine.

I

Ovaj rad, kao dio građe za istoriju Zenice,[1] koristi, prvenstveno putopisne bilješke autora, koji su prolazili kroz Zenicu ili područja u njenoj blizini.

Ove bilješke, mogu se smatrati, kao "pomoćni podaci" (izvori), preuzeti iz putopisa raznih vrsta, kao i dokumenata, koji su do sada bili malo zapaženi, pa prema tome i slabo ili nikako korišćeni, za pomenutu svrhu.[2]

Zenica ima centralni geografski položaj u Bosni i Hercegovini, pošto izotela od 100 km dodiruje sve tri strane trouglog lika Republike - kod Bosanskog Broda, Zvornika i Imotskog.

Međutim, ovaj centralni položaj ima više teoretski nego praktični značaj.

Grad leži na 44 st 12 min geografske širine i 17 st 56 min geografske dužine. Nadmorska visina je 316 m.[3]

Prema geološkim istraživanjima, zenička kotlina nastala je u doba nabiranja zemljine kore u oligocenu, što se primjećuje u pojedinim dijelovima korita rijeke Bosne.[4]

Nastanak prvih zajednica na području današnje Zenice bio je uslovljen nizom faktora.

Prije svih, to je postojanje zeničkog polja u dolini rijeke Bosne i trasa puta koja je slijedila njen tok. Zatim zaleđe, okruženo brdovitim masivima, koje je obezbijeđivalo siguran život na terasama brda, te Vrandučka i Lašvanska sutjeska, koje su svojim konfiguracijama bile prirodna odbrana od neprijatelja.

Prvi pouzdani tragovi organizovanih ljudskih naselja u ovom kraju datirani su u mlađe kameno doba (neolit), 3.000 - 2.000 godina, p.n.e.[5]

---

1) U bibliografskom pogledu osnovne informacije o Zenici u istorijskom pogledu uporedi u brošuri: Salih Jalimam, **Bibliografija radova o istoriji Zenice**, Izd. Muzej grada Zenice, Zenica 1985, str. 166, lat.

2) O istoriji Zenice uporedi u sljedećim knjigama i brošurama: Kemal Hrelja, **Zenica i njena okolina** (Istorijski prikaz), Izd. "Veselin Masleša" Sarajevo 1957, str. 148, lat., Miloš Bjelovitić, **Zenica i njena okolina** (Ekonomskogeografska studija), Izd. ANU BiH, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo 1968, str. 214, lat., **Zenica** (monografija), Zenica 1975. **Zenica** (fotomografija), Izd. Muzej grada Zenice, 1987, str. 94, lat.

3) Miloš Bjelovitić, **Zenica i njena okolina**, str. 8, lat.

4) Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 12, lat.

Ovaj dio neolitske kulture pripada Kakanjskoj grupi. Nije isključeno da se mogu naći i tragovi Butmirske, pa čak i Posavske kulturne grupe.[6]

Raznovrsni nalazi, prije svega oruđa i oružja[7] na nizu lokaliteta, potvrđuju davnu prisutnost života i naseljenost na ovom području.

Etnički sastav stanovništva vremenom se mijenjao. Tragovi naseljenosti i života u neolitu otkriveni su u Drivuši, uglavnom, ostaci keramike i obrađenog kamena.[8]

U selu Gradišće, nađeni su ostaci keramične posude, iz kojih je kasnije rekonstruisana zanimljiva keramična vaza.[9]

Metalno doba na ovom području, karakteristično je po dva tipa naseljenosti--sojeničko i gradinsko.

Značajni nalazi metalnog doba su sjekira, otkopana u Orahovičkom potoku, kod Nemile, koja po obliku i tipu pripada najstarijem periodu bakarnog doba.

U selu Gračanica, pronađeni su dijelovi keramične posude i željezne strijelice.

U naselju Ravan, otkopano je nekoliko grobova, u kojima su pored ostalog nađene i dvije ukrasne kopče od bronze.[10]

U kaznionskom polju pronađena je sjekira i kelt od bronze. Na Bristu, otkopan je grob sa skeletom sa dosta grobnog materijala, u čemu se ističe jedna fibula, varijanta Golinijeve fibule.[11]

Najvažniji arheološki lokalitet iz praistorije, na kome su vršena istraživanja je gradinsko naselje Kopilo, smješteno na dosta izlomljenom terenu na tri terase, sa velikim visinskim razlikama između gornjeg ruba najviše i donjeg ruba najniže terase.[12]

Na osnovu istraživanja Kopilo se može datirati između 900 i 800 godina p.n.e.

Ovaj lokalitet doprinio je definisanju srednjobosanske kulturne grupe kasnog bronzanog doba, kao samostalne kulturno-etničke zajednice, sa jasno izraženim obilježjem materijalne i duhovne kulture.[13]

---

5) Dušanka Trajković, **Arheološke karakteristike zeničkog kraja**, Radovi II, sa simpozijuma: *Hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji*, (Izdanje Muzej grada Zenice), Zenica 1971, str. 13, lat.

6) Salih Jalimam, **Zenica od najstarijih vremena do 1878. godine**, Izd. Zenica (fotomonografija) Izd. Muzej grada Zenice, Zenica 1987, str. 7, lat.

7) Ćiro Truhelka, **Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine**, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM), godina IV, Sarajevo 1892, str. 349, lat.

8) Ćiro Truhelka, **Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine**, str. 349, lat.

9) Salih A. Jalimam, **Elaborat o hitnosti restauracije i revitalizacije hana u Gradišću**, (Rukopis), Zenica 1986, str. 7, lat.

10) Borivoj Čović, **Od Butmira do Ilira**, Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1976, str. 188, ćir.

11) Ćiro Truhelka, **Zenica und Stolac**, Wiss. Mitt, I, Wien 1893, str. 273, njem.

12) Čedomir Trajković, **Kopilo, Zenica-praistorijska gradina**, Arheološki pregled, XIII Beograd 1971, str. 26 - 27, lat.

Ovdje je otkopan dosta interesantan materijal. Nađeni su ostaci keramike, nekoliko tipičnih "turbanskih zdjela", ugljenisanih cerealija i žrvnjeva za žito u kulturnom sloju, čime je potvrđena pretpostavka o zemljoradnji kao važnoj privrednoj djelatnosti na ovom području.[14)]

Pored ostalog, u jednom sloju pronađeno je grumenje željezne troske, koje je ukazivalo na postojanje željezne rudače i njenu eksploataciju, u samoj blizini lokaliteta.[15)]

U gornjoj polovini kulturnog sloja Kopila, nađene su, kao samostalan i jedini nalaz do sada, ukras na keramičkoj posudi, višestruke girlande.[16)]

Na prelazu iz bronzanog u željezno doba, ovde se javljaju ilirska plemena, kao glavni prestavnici halštatske kulture. Među njima, pleme Desitijata, čija je rasprostranjenost dosezala sjevernu granicu današnje Zenice.[17)]

Uz ovo, treba napomenuti i hipotezu o antičkom gradu Ardubi (Vranduk), iz Batonovog ustanka, koji se nalazio u neposrednoj blizini Zenice.[18)]

Prisutnost ilirskog plemena Desitijata u ovom kraju može se potvrditi toponimom gradina (utvrđeno ilirsko naselje), koji se zadržao i do naših dana. Zatim nazivi naselja i sela, kao što su Gradac, Gradišće, Gračanica.[19)]

U jednom arheološkom nalazu, nađen je i poseban tip ilirske kape, kalotastog oblika. Ista kapa, nađena je i na jednom kasnijem antičkom spomeniku iz okoline Zenice.[20)]

Pretpostavlja se da su gradinska naselja bila i sjedišta plemenskih starješina.[21)]

Isto tako, pretpostavlja se da su se ilirska plemena pretežno bavila stočarstvom.

U prvoj polovini IV stoljeća, p.n.e. ovim područjem prošla su keltska plemena, nosioci mlađeg željeznog doba.[22)]

Dokazi za ovo nisu nađeni.

---

13) **Kulturna istorija Bosne i Hercegovine**, Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1984, str. 59, lat.

14) B.Marijanović, **Gradina, Kopilo, Zenica,** Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 2, str. 199, lat.

15) Borivoj Čović, **Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu**, Godišnjak XVIII ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 16, Sarajevo 1980, str. 63 - 79, lat.

16) Borivoj Čović, **Srednjodalmatinska kulturna grupa**, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1, Sarajevo 1988, str. 165, lat.

17) Aleksandar Stipčević, **Iliri. Povijest, život, kultura,** Izd. "Školska knjiga" Zagreb 1974, str. 94, lat.

18) Salih A. Jalimam, **Vranduk kroz istoriju (Prilozi za studiju)**, Iz. Vranduk. Grad i utvrde, Izd. Muzej grada Zenice - Istorijska zbirka, Zenica 1990, str. 15 -23, lat.

19) Salih A. Jalimam, **Elaborat o hitnosti restauracije i revitalizacije hana u Gradišću**, str. 8, lat.

20) Aleksandar Stipčević, **Iliri. Povijest, život, kultura,** str. 95, lat.

21) isto str. 95, lat.

22) Kemal Hrelja, **Zenica i njena okolina**, str. 15 - 16, lat.

Fragment are, Bilmišće, Zenica, Zenica IV stoljeće

Međutim, jedna stela,[23] vjerovatno istočnog porijekla obrade i jedna marama,[24] koja se nosi preko ramena, kakva se nalazi u panonskoj nošnji, vjerovatno su keltskog porijekla.

Rimsko osvajanje ovih krajeva mijenja način života. Nastavio se život po ilirskim gradinama, koje postaju i vojnički logori.

Najznačajniji arheološki nalaz iz rimskog doba su otkopani temelji ranohrišćanske dvostruke bazilike, u Bilmišću.[25] Pripadala je tipu bazilika gemina, tj. bazilika bliznakinja.[26]

Ovakve bazilike nemaju atrije, zbog jakih zima. Pretpostavlja se, da je jedna bazilika služila za redovnu liturgiju a druga, obično manje razvijena, za potrebe katekumenata.[27]

Ova bazilika bila je istovremeno i auditorijum, katekumeneion i atrij.

---

23) Irma Čremošnik, **Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini,** GZM n.s. Arheologija, sv. XVIII, Sarajevo 1963, str. 104 - 105, lat.

24) Irma Čremošnik, **Panonska nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini i drugim našim krajevima,** GZM n.s. Arheologija, sv. XIII, Sarajevo 1958, str. 150 - 151, lat.

25) Uporedi jedan broj bibliografskih jedinica o baziliki u Bilmišću u: Salih Jalimam, **Bibliografija radova o istoriji Zenice,** str. 18 - 28, lat.

26) Dr Ćiro Truhelka, **Starokršćanska arheologija,** Zagreb 1931, str. 134, lat.

27) isto, str. 135, lat.

Bazilika u Bilmišću je zanimljiva i po tome, što je jedna od tri, građene po tipu dvojne bazilike u Evropi. Njoj slična je crkva sv. Ulderika i Afre u Augsburgu i katedralna crkva sv. Anastazije u Zadru.[28)]

Ulaz u zdanje crkve, činila su dva izbočena zida, odakle se preko stepenica dolazilo u predvorje dugo 16.2 m, široko 4.1 m.[29)] Iz predvorja u baziliku, ulazilo se kroz dvoja vrata, simetrično smještena.

Od umjetničkih fragmenata, nađen je komad ploče, na kojoj su izvajane četiri ljudske figure, dvije ženske i dvije muške, tijesno zagrljene, sve u togama sa bogatim naborima na ramenu, skopčanim fibulama.

Ukočenost figura, stroga simetrija u naborima, tupi izraz u licima, pokazuje da je reljef nastao na prelazu iz klasične u vizantijsku umjetnost.[30)]

Zanimljivo je i to, da se na ovom reljefu nalaze uklesane i tri "svastike", vrste "crux ansata-krst sa uškom".[31)]

Utvrđen je i reljef "Dobrog pastira" u sceni, u kojoj pastir, zaštićen krstom, čuva ovce a "pakleni neprijatelj", predstavljen zmijom i lavom, vreba na njih.[32)]

Na jednom slabije očuvanom odlomku, prikazana je scena boraca na konjima, vjerovatno detalj sa nekog od turnira.[33)]

U slučaju ove bazilike vidi se tendencija stavljanja plastike u službi arhitekture. Figuralne kompozicije izrađene su u reljefu a motivi su crkveni.

Inače, u sklopu ruševine bazilike nađeno je dosta ploča raznih dimenzija, sa ornamentalnim ukrasima, u kojima su obrađivane scene iz lova.[34)]

Od pisanog materijala, nađena su dva epigrafska napisa. U jednom od njih piše DEC.MUN.BIS. U drugom DUUMV...IST.[35)]

Na osnovu ova dva napisa, pretpostavlja se da se radi o starom municipalnom sjedištu Bistua Nuova, o kojem postoje neki podaci, vezani za provincijalni crkveni sinod 530. godine, n.e. u Saloni.[36)]

---

28) isto, str. 134, lat.

29) Ćiro Truhelka, **Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine,** GZM, IV, Sarajevo 1892, str. 340 - 349, lat.

30) Dimitrij Sergejevski, **Spätantike Denkmäler aus Zenica (Kasnokatolički spomenici Zenice),** GZM, XLIV, Sarajevo 1932, str. 35 - 56, lat.

31) Ćiro Truhelka, **Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja,** GZM, XXIV, Sarajevo 1914, str. 223 - 225, lat.

32) Đuro Basler, **Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini**, Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1972, str. 18, 119, 137, 142, lat.

33) Vejsil Čurčić, **Lov u rimsko doba u Bosni i Hercegovini,** Zagreb 1937, str. 18, lat.

34) Dimitrije Sergejevski, **Kamennie pamjat pamjatniki iz Zenicy i provincijaljno-rimsko iskustvo,** Jubilarnij sbornik ruskoga arheologičeskogo obščestve v Korolevstv Jugosalvii, tom II, Beograd 1936, str. 65 - 73, rus.

35) Ćiro Truhelka, **Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine,** str. 349.

36) Velimir P. Blažević, **Concilia et Synodi in terrtitorio hodiernae Iugoslaviae celebrate**, Vicetiae, 42 - 43.

U vezi sa ovim sinodom napominje se da je biskup Andreas iz Bistueensis-a zatražio 533. godine od crkvenog sabora iz Salone, da se njegova prevelika biskupija podijeli na tri ili četiri dijela.[37)]

Novijim istraživanjima utvrdilo se da je antička Bistua Nuova bila smještena u blizini sela Mali Mošunj, kod Viteza, pošto je stanica Bistua Nuova, prema Tabuli Peutingeriani bila udaljena od Salone 98 rimskih milja (cc 147 km).

Cipus, Bilmišće, Zenica IV stoljeće

Uz baziliku pronađen je nadgrobni spomenik i ornamentirani odlomak poklopca sarkofaga. Po odjeći na figurama, može se zaključiti da su stanovnici bili konjanici i lovci.

Uzvodno rijeci Bosni, nedaleko od bazilike otkopano je sedam istih grobova, sagrađenih od škriljastih ploča, dužine 1.9 i široke 1.0 metar.[38)] U gobovima pored kostura, nađeni su ostaci posuda, željezni ključ neobična oblika, deformisani novac i kolut od bronze.[39)]

Nađeni arheološki materijal u i oko bazilike, ukazuje da je ovde bio važan rimski centar, povezan sa tada postojećim saobraćajnicama.

---

37) isto

38) Esad Pašalić, **Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini**, Izd. Zemaljski muzej, Posebna izdanja, Sarajevo 1960, str. 47 - 51, lat.

39) Enver Imamović, **Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine**, Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1977, str. 93, lat.

Tome u prilog govore i podaci o gustini naseljenosti i rano uvođenje stanovništva u Civitas Romana.

Veći broj rimskog spomeničkog obilježja u zeničkom kraju, vjerovatno potiče iz vremena II - IV stoljeće, n.e.

Tako i sama bazilika, prema nekim navodima (?), potiče iz prve polovine IV stoljeća.[40)]

Za pisane tragove kasne antike teško je utvrditi vrijeme nastanka.

Iz II - IV stoljeća postoji natpis "Sacedos urbis Romae", za koga se tvrdi da je posvećen municipijalnom svešteniku u lokalnoj hrišćanskoj crkvi.[41)]

Isračivanjima je utvrđena i trasa rimske ceste, koja je dolinom Lašve i preko Vjetrenica silazila u zenički kraj.

Prema tehničkim karakteristikama, to je bio rimski put ("Via munita"), prilagođen geomorfološkim uslovima terena, kroz koji je prolazio.[42)]

U naselju Odmut, na lijevoj obali rijeke Bosne otkriveni su ostaci kaldrme, koja bi mogla biti dio ceste, koja je Bistu Nuova vezala sa njenim predgrađem.[43)]

U Drivuši, naspram Putovića utvrđeno je rimsko naselje, odakle potiče natpis neoromanskog domoroca, koji se zvao Plator Batonis.[44)]

Iz sela Bilješevo, uzvodno rijeci Bosni, potiče stela nekog Valerijusa, iz III stoljeća, n.e.

Stela je sa natpisom i s odlomkom prikaza daće.

Klesarska obrada reljefa je iz kasnoantičkog perioda, karakterističnog za područja Dalmacije. Više ne preovladavaju realistički elementi rimske umjetnosti, već elementi vremena u kome se reljef radio. To su simetričnost, ukočenost i disproporcionalnost pojedinih dijelova tijela.[45)]

Ovo je praksa dalmatinskih krajeva i zaleđa, širenih iz Salone, a dolazila je sa istoka.[46)]

U blizini naselja Raspotočje nađeni su tragovi rimske zgrade.

---

40) Ivanka Nikolajević, **Crkva u Bilmišću kod Zenice,** Iz: Radovi III (Sa simpozija: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*), Zenica 1973, str. 235 - 243. lat.

41) Salih Jalimam, **Tragovi pisane riječi kroz stoljeća,** (Izložba), Zenica septembar - oktobar 1989, kataloški popis.

42) Ivo Bojanovski, **Rimske ceste dolinom Bosne i njezina topografija**, Iz: Radovi III, Sa simpozija: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica 1973, str. 393 - 415, lat.

43) Irma Čremošnik, **Odmud**, Arheološki leksikon BiH, str. 203, lat.

44) I. Marijanović, **Drivuša**, Arheološki leksikon BiH, str. 197, lat.

45) Marcel Gorenc, **Putevima antike,** Iz knjige: Umjetničko blago Jugoslavije, Izd. "Jugoslavija" Beograd 1969, str. 103, 123, 126, lat.

46) Ljubo Karaman, **Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini,** iz knjige: Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Knjiga I. Izd. HKD "Napredak", Sarajevo 1942, str. 618 - 620, lat.

U selu Drivuša, otkopano je šest grobova iz vremena rimske vladavine u kojima su nađeni razni arheološki predmeti.

U selu Janjići, pronađen je ispisani kamen, vjerovatno iz antičkog vremena.

Na arheološkom lokalitetu Krčevine otkopana je zidana grobnica na svod, poznata u narodu kao "magaza". Ovakav nadsvođeni hipogej, karakterističan za rano hrišćanstvo, obično se nalazio uz bazilike. Građen je kao "vrdoljaća" zidana s malterom. Svod je od sedre. Unutrašnjost grobnice je omalterisana.[47)]

Nađene su tri lubanje, sa bronzanom kopčom i nekoliko željeznih predmeta.

U selu Stranjani, otkopana je nadgrobna ploča. Slični rimski nadgrobni spomenici nađeni su i u blizini naselja Mala Broda.

U neposrednoj blizini sela Podbrežje, nađeni su ostaci rimske zgrade.

U selu Višnjica, otkopana je votivna ara, posvećena bogu Herkulu.

Od numizmastičkih nalaza, poznati su jedna drahma (Dyrrhaehium) i nekoliko primjeraka rimskog novca, iz II i IV stoljeća, n.e.[48)]

Na osnovu epigrafa sa nadgrobnih spomenika, moguće je utvrditi i raspored rimskih legija. Jedan vojnik II auditrix legije, podigao je svojim roditeljima nadgrobni spomenik, ukrašen njihovom i slikom očevog konja.

Jednu posvetu, ostavio je i "Vir egregius", u kojoj spominje jednog sveštenika kulta boga Marsa, na osnovu čega se može pretpostaviti da se kult ovog boga neko vrijeme održavao i ovde. Vjerovatno, da se i njegov hram nalazio u neposrednoj blizini.[49)]

Na jednoj ari, datiranoj u III stoljeće, spominje se "Arelius Licinus".

Postoji i jedna reljefna ploča, sa likovnom predstavom dvaju božanstava Liber-Libera.[50)]

Po imenima sa nadgrobnih spomenika, ubiciranih u zeničkom kraju, može se pretpostaviti da je ovdašnje stanovništvo, bilo romanizirano ili romansko. Proces romanizacije ubrzavala je prisutnost rimskih legija.

Prva sistematska arheološka istraživanja antike, vršena su na lokalitetima Putovići i Tišina, gdje je u nekoliko kampanja otkopan čitav kompleks rimskih naselja, sa vilom rustikom, termom, hramom i pratećim objektima.[51)]

Pronađen je bogat materijal. Odlomci kamene plastike sa reljefima, među kojima se ističe reljef Silvan i Dijana, ornamentirane tranzene, kapiteli, tri inter-

---

47) Veljko Paškvalin, **Krčevine**, Arheološki leksikon BiH, str. 201, lat.

48) Ćiro Truhelka, **Prilozi rimskoj arheologiji**, str. 349, lat.

49) Enver Imamović, op. cit. str. 146, lat.

50) isto, str. 164, lat.

51) Veljko Paškvalin, **Dvorište, Ograja (Rimska građevina) u Putovićima kod Zenice**, Arheološki pregled, broj 10, Beograd 1968, str. 153 - 156, lat.

esantna mozaika, rimski novac, ukrasni predmeti od metala, staklo, kosti, keramika, centralno grijanje pomoću hipokausta, kanalizacija i drugo.[52)]

Vjerovatno se radi o objektima većeg seoskog domaćinstva, koje je služilo za oporavak rimskih ratnih veterana.

Na reljefima iz Putovića vide se razni uticaji toga vremena, od kojih su najzanimljiviji sa italskih mozaika, II i III stoljeća,n.e.

Preovladavaju reljefi sa crnom figurom, dok motivi i ostali fragmenti keramike pripadaju II i IV stoljeću,n.e.[53)]

To je vrijeme sukoba klasičnog i iluzionističkog uticaja, kada se u umjetnosti nazaduje, naročito u oblasti graditeljstva. Zgrade monumenti su sve rijeđe. Od profanih objekata grade se, uglavnom, utvrđenja (castelo refugio). Varvarske najezde su "pred vratima". Nalazi u Putovićima i Tišini ukazuju na izuzetan značaj ovog kraja u antičkim vremenima.

Već u I stoljeću n.e., rimske vlasti su donijele plug, uveli dvopoljni sistem u zemljoradnji i razvijali ratarstvo u ovim krajevima. Na reljefu jednog rimskog nadgrobnog spomenika prikazan je pokojnik, kako drži konja a ispred njega su dva psa. Vjerovatno, jedna od scena lova. Rijeka Bosna pružala je mogućnost ribolova.[54)]

Kriza rimskog društva i sistema postala je akutna krajem III vijeka, da bi dostigla vrhunac u vrijeme, tzv. Velike seobe naroda.

Pored ostalih, promjene su nastale i u umjetničkom stvaranju. U postavljanju figura izrazita je simetrija i slikovitost, na račun plastičnog. Pretpostavlja se veći uticaj stvaralaštva domaćeg stanovništva, što se vidi na pomenutom nadgrobnom spomeniku, sa četiri osobe, obučene u duge košulje.

U ovom vremenu, arheološki lokaliteti su smještavani duž rijeke Bosne, često u blizini današnjih naselja.

U blizini Stranjana, u nekoliko zidanih kasnoantičkih grobnica, uz pokojnike nađeno predmeta vizantijskog i germanskog porijekla, iz kraja V i početka VI stoljeća.[55)]

Na osnovu izloženog, kulturno naslijeđe antičkog vremena je u umjetničkom pogledu na nivou cijelog rimskog carstva. Pisani tragovi su, uglavnom sa nadgrobnih napisa (epitafa), bez naročite sadržajne i umjetničke vrijednosti.

Period ranog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini, zbog nedostatka ili nepostojanja bilo kakvih podataka nije moguće rekonstruisati.

---

52) Dušanka Trajković, **Podmočilo, Tišina, Zenica vila rustika,** Arheološki pregled, broj XIII, Beograd 1971, str. 70 - 72. lat.

53) Veljko Paškvalin, **Antički nimfej u Putovićima kod Zenice,** GZM, Arheologija n.s. XXXIV, (1979), Srajevo 1980, str. 55 - 84, lat.

54) Kemal Hrelja, **Zenica i njena okolina,** str. 36 - 37, lat.

55) Veljko Paškvalin, **Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine,** GZM. Arheologija, n.s. XIV, Sarajevo 1959, str. 155 - 156, lat.

Pretpostavlja se da su najezde varvara ili pokreta u vrijeme seoba naroda, koje nije bila pošteđena ni Bosna i Hercegovina, uništile najveći dio kulturnog antičkog naslijeđa. Pa i baziliku u Bilmišću, koja se na provincijalnom sinodu u Splitu, 925. godine više ne spominje.[56)]

Confessio "Christianorum Bosniensium", 1203

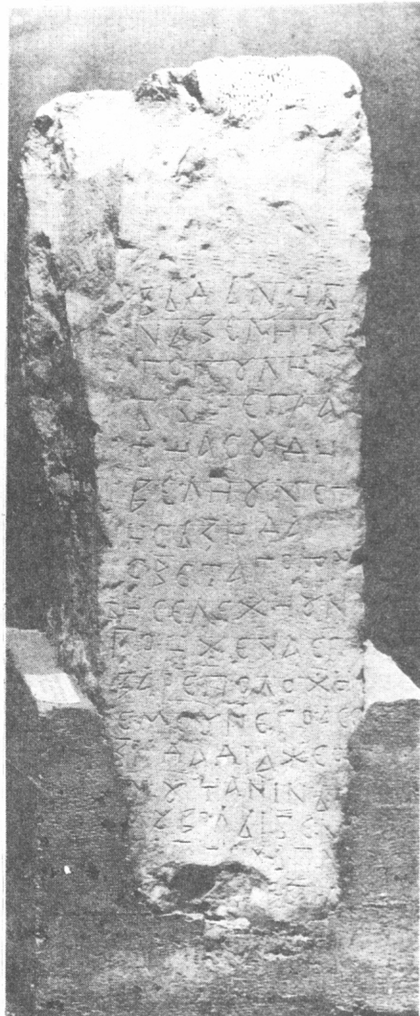
Zenica, odnosno zenički kraj u vrijeme srednjeg vijeka se rijetko spominje. Ako je to i bio slučaj, onda pod različitim imenima. Preovladava ime Bored ili Brod, sa lokalitetom Bolino Poilo (današnje Bilino Polje).

Tek u razvijenijoj fazi srednjeg vijeka, susreće se naziv Zenica.

Za stariju istoriju srednjovjekovne Bosne interesantna je povelja mađarskog kralja Bele IV, od 20. jula 1244. godine, u kojoj se navode podaci o posjedima

56) Velimir P. Blažević, **Concilia et Synodi in territorio hodiernae Iugoslaviae celebrate**, str. 43

bosanske katoličke biskupije, iz vremena bosanskog bana Matije Ninoslava. U povelji se spominje župa Brod.[57)]

Gradešina ploča, Podbrežje, Zenica, XI - XII stoljeće

Naziv Brod, vjerovatno potiče od prelaska preko rijeke Bosne.[58)]

U starijoj istoriografiji, bilo je pokušaja, da se ovaj toponim veže za planinu Red,[59)] što je neodrživo.

U vrijeme vladavine Kulina bana (1180-1204) u srednjovjekovnoj Bosni, javilo se krivovjerje, povezano sa šizmatičkim pokretom sa istoka.

Tokom 1202. godine, upućena je jedna delegacija u Rim, da izloži svoje vjerovanje, "pa da se ili učvrste u dobru ako su u pravu ili isprave ako su u zabludi".

Pod pritiskom katoličke crkve, pape i mađarskog kralja a u prisustvu papskog izaslanika, kardinala Ioanesa de Casamarisa, splitskog nadbiskupa Bernarda i đakona Marina Kulin ban je objavio akt abjuracije 8. aprila, 1203. godine.[60)]

Akt su potpisali, pored Kulina bana i Dragice, Ljubin, Dragete, Pribiš, Ljuban, Bladostus.

Mjesto, gdje je obavljen ovaj čin, naznačen ja kao... "actum apud Bosnam iuxte doco qui vocatur Bolino Poili...".[61)]

U istorijskoj literaturi postoji izvjesna rezerva o lokaciji Bolino Poili. Bilo je nekoliko hipoteza, pa i ona, koja ga je locirala u Zenici.[62)]

---

57) Tade Smičiklas, **Codex diplomaticus,** IV, Zagreb 1906, str. 236 - 240

58) Dragomir Vujičić, **Današnja jezička slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline**. Radovi III, sa simpozija: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica 1973, str. 420, lat.

59) Petar Skok, **Studija iz ilirske toponomastike**, III dio, GZM, knjiga XXXII, Sarajevo 1920, str. 29, lat.

60) Augustin Theiner, **Vetera monumente Slavorum meridionalium historiam illustrantia**, Vol. I, Romae 1863, str. 14

61) Archivum Secretum Vaticanum.Reg. Vat. vol. V, fol. 103'

62) **Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine**, Knjiga I, Izd. HKD "Napredak", Sarajevo 1942, str. 213, lat.

Iz vremena Kulina bana, u selu Podbre- žje, pronađena je ploča velikog sudije Građe- še. Pisana je starijom ćirilicom, sa kraja XII stoljeća.[63]

Die 20 marzo 1436.

Prvi spomen Zenice, 20. mart 1436. godine
Historijski arhiv, Dubrovnik

U tekstu ploče spominje se gradnja mauzoleja, porodične grobnice sudije, hrama ili crkve, posve- ćene svetom Jurju i ime prvog bosanskog gradi- telja Draže Ohmučevi-ća.

Sa čeone strane ispisana je tzv. memorijalnim epigrafom, potpisanim sa Pro..., dok je dio na desnoj strani, bočnoj površini, znatno oštećen i nejasan. Pisan je drugom rukom.

Ova ploča predstavlja prvu značajniju potvrdu postojanja institucije sudstva u organizovanoj, nezavisnoj državi.

Istovremeno je, jedan od rijetkih epigrafskih spomenika iz vremena Kulina bana, iz koje se vide neke konture ondašnje vlasti.

Ploča je pisana jezgrovitim rječnikom. Na njoj se javlja i jedan od prvih pisara srednjovjekovne Bosne, potpisan sa PRO...[64]

U kasnijim vremenima srednjeg vijeka, ovaj sve više poprima lokalni značaj. Ni blizina kraljevskog grada Vranduka neće značiti mnogo.

---

63) Marko Vego, **Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine,** Knjiga IV, Izd. Zemaljski muzej, Sarajevo 1970, str. 67, lat.

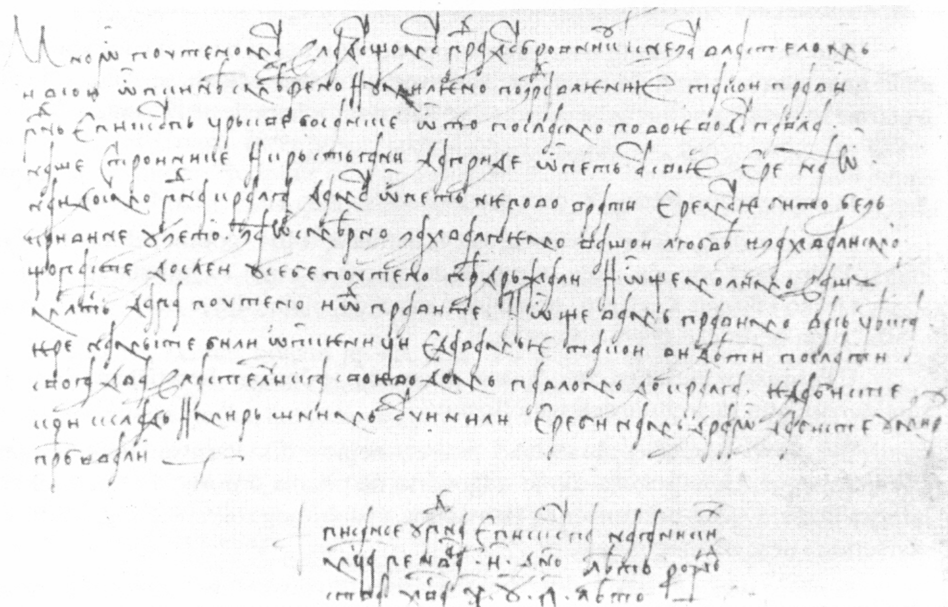
64) isto

To je, uglavnom, posljedica perifernog položaja u sarajevsko-zeničkoj kotlini, kao i nerazvijene privrede.

To je, uostalom, slučaj i sa cjelovitim područjem srednjovjekovne Bosne.

Kraljevski gradovi, Sutjeska, Bobovac i Vranduk nisu imali neki značaj u privrednom, odnosno u gospodarskom pogledu.[65)]

Postanak imena Zenice, prilično je nejasan.

Pismo dida Crkve bosanske od 8. I 1404. godine, Janjići, Zenica

Prema nekim mišljenjima, izvedeno je iz riječi bazenica, bazga, zova.[66)]

Prema raznim zapisima, toponim je izvođen, odnosno razvijao se iz riječi bazenica, bzenica, ibzenica, Zenica.[67)]

U dubrovačkim zapisima pominje se i riječ Senize.

Postoji i niz predanja, među kojima i ono, prilikom odlaska poslednje bosanske kraljice Katarine Kosača-Kotromanić, koja, da je, navodno rekla "osta zenica oko moga"...[68)]

---

65) Miloš Bjelovitić, **Zenica i njena okolina,** str. 48, lat.

66) Josip Jireček, **Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku,** Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1951. str. 53, 57, lat.

67) Dragomir Vujičić, **Današnja jezička slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline,** str. 420, lat.

68) Dušan Popović, **Varoš Zenica sa okolinom**, Bosanska vila, godina VII, Sarajevo 1892, str. 154, lat.

Današnje ime Zenica, prvi put se spominje u jednoj vijesti nađena u Dubrovačkom arhivu, od 20. marta, 1436. godine a odnosi se na turskog vojvodu Baraka, oko Podvisokog i Zenice.[69)]

Iz vijesti (dokumenata) se vidi da je izaslanik vijeća umoljenih, Maroje Grgurević nosio vojvodi Baraku otkupninu od 500 perperta, za nekoliko zarobljenih dubrovačkih trgovaca.

Sve u svemu, zenički kraj, odnosno njegov srednji vijek, nije dovoljno ispitan ni arheološki, etnografski, toponomastički.

Nedostatak primarnih istorijskih izvora neomogućava bilo kakvu rekonstrukciju. Ima raznih, sitnih pominjanja, kao npr. u dubrovačkom serijalu, "Debite Notariae" iz 1447. godine, gdje se pominje Radosav Dobrončević iz Zenice.[70)]

I sljedeće godine, pominje se Źenica u dva slučaja.[71)]

Iz neposredne blizine Zenice pominje se Klopče, 1370. i 1374. godine.[72)]

U pismu dida crkve bosanske, od 8. januara, 1404. godine, dubrovačkom knezu Vlahu Sorkočeviću, koje je nosila delegacija u kojoj su bili starac Mišljen, starac Ljerko i Stojan Krstjanin, pominje se naselje Janjići, gdje je neko vrijeme bila i "hiža" dida heretičke crkve bosanske.

U istorijskoj literaturi, zenički kraj povezivan je često sa heretičkim učenjem, karakterističnim za srednjevjekovnu Bosnu.

Bio je to heretički, dualistički pokret, nepravedno nazivan bogomilskim. Učenje ovog pokreta pokušavalo je odgovoriti na pitanja o porijeklu i prirodi zla, odnosa Boga i svijeta, beskonačnog i konačnog, apsolutnog i ograničenog, o odnosu savršenog i nesavršenog svijeta.[73)]

Pretpostavljajući postojanje dvaju svjetova, dualisti vide i postojanje dvaju bogova različite tvoračke snage, kao i dvije skupine vjernika.

Pravi krstjani, "koji grijeha ne ljube i mrsni ljudi".[74)]

Heretički pokret Crkva bosanska biće i ostati najznačajnija i najinteresantnija istorijska pojava srednjovjekovne Bosne.

Neposredno u blizini Zenice, u selu Varošišće, na parceli Klise (od eclesiae-crkva) otkopani su temelji srednjovjekovne crkve ili samostana sv. Marije, iz druge

---

69) Historijski arhiv, Dubrovnik, (HAD), Lettere e Commisioni di Levante, vol. XII, fol. 18

70) HAD, Debita notariae, vol. XXIII, fol. 102

71) HAD, Debita notariae, vol. XXIII, fol. 152' Lamenta de Foris, vol. XXI, fol. 287

72) Marko Vego, **Naselja bosanske srednjovjekovne države,** Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1957, str. 55, lat.

73) O bogumilstvu i Crkvi bosanskoj uporedi bibliografiju: mr Salih A. Jalimam, **Prilog bibliografiji o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu.** Separat iz: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XXXVI, Sarajevo 1985, str. 173 - 196, ćir.

74) Salih Abdulah Jalimam, **Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni**, Separat iz: Croatica Christiana Periodica, godina XII, broj 22, Zagreb 1988, str. 75, lat.

polovine XV stoljeća, koja je pripadala franjevačkom redu-opservantima.[75] U izgradnji crkve sv. Marije učestovao je i kipar-graditelj Ivan Hrelić, učenik Juraja Dalmatinca.[76]

U obližnjem selu Klopče, nađeno je 60 komada srednjovjekovnog novca. Šesnaest komada iz vremena bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, tri primjerka mletačkog novca i jedan komad srpskog kraljaUroša II Dečanskog.

Iz ovoga se vidi, da je kovnica novca bana Stjepana II Kotromanića bila vrlo zaposlena.[77]

Na jednom broju srednjovjekovnih spomenika iz ovog kraja, nalaze se razni napisi, bez naročite umjetničke ili književne vrijednosti. To su - napis sa ploče velikog sudije Građeše, napis iz Puhovca, uklesan u jednu tumbu, posvećen gostu Crkve bosanske, Mišljenu, jednom od najviših dostojanstvenika, pomenut u navedenoj povelji od 8. januara, 1404.godine a pisane u selu Janjići. Na kraju epitafa su inicijali GM. Pretpostavlja se da je autor teksta, sam Gost Mišljen.[78]

U selu Pojske, nađen je napis iz prve polovine XV stoljeća, na kome-pored ostalog piše..."jere ćete vi biti kako on a on ne more kao vi ..."[79]

Okolina Zenice bogata je stećcima. Po popisu iz šesdesetih godina ovog stoljeća, nalaze se na slijedećim lokalitetima. U selu Pojske, lokalitet Kozice, nalaze se dva osamljena stećka, i to jedan sanduk i krstača. Dobro su obrađeni, ali oštećeni i utonuli. Postavljeni su pravcem zapad-istok. Nemaju ukrasa. Na lokalitetu Podvinice nalaze se usamljeni stećak, u obliku krstače. Dobro obrađen i očuvan. Položaj zapad-istok. Nema ukrasa. U neposrednoj blizini, u usjeku putu, postoje tragovi brojnih nekropola stećaka.

U selu Kozarci, na grebenu, nalazi se nekropolica sa tri stećka u obliku krstače. Dobro su obrađeni. Jedan komad je oštećen a jedan oboren. Postava zapad-istok. Dva primjerka su ukrašena. Motivi su polumjesec i krug (sunce).

Vjerovatno je nekropola ranije imala više stećaka.

Ispod sela Grm, nalaze se dva usamljena stećka-stub i krstača. Dobro su obrađeni i očuvani. Ukrasni motivi na krstači su kružni vijenac i stilizovani krst. Dobro obrađeni i očuvani.

Na lokalitetu Zvijezda u selu Vjetrenice, nalaze se dva usamljena stećka, u obliku krstače. Ukrašeni su stilizovanim krstovima. Dobro obrađeni.

Na lokalitetu Mramorje u selu Rijeka nalazi se nekropola sa 4 stećka - tri sanduka i 1 sljemenjak. Sljemenjak je ukrašen motivima polumjeseca. Obrada dobra.

---

75) Historijski arhiv, Zadar. Arhiv Šibenika, bilježnik Ilija Banjvarić (1457 - 1467), kutija 17, busta I, fol. 23' - 24

76) Salih A. Jalimam, **Vranduk. Grad i utvrde**, str. 35 - 36, lat.

77) Marko Vego, **Nalaz novca u selu Klopče kod Zenice**, GZM, Arheologija, n.s. sveska VI, Sarajevo 1951, str. 323 - 332, lat.

78) Ćiro Truhelka, **Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne**, GZM, VII, Sarajevo 1895, str. 348, lat.

79) Jakov Krajinović, **Tri revidirana natpisa iz okolice Travnika**, Glasnik državnog muzeja, sveska LV (1943), Sarajevo 1944, str. 234 - 236. lat.

Iz sela Puhovac je veliki stećak u obliku sljemenjaka, o kome je već bilo riječi. U selu Putovići nalaze se dva stećka u obliku sanduka, isklesanog od mekog kamena (miljevina), relativno većih dimenzija i slabije obrade. Nema ukrasa.

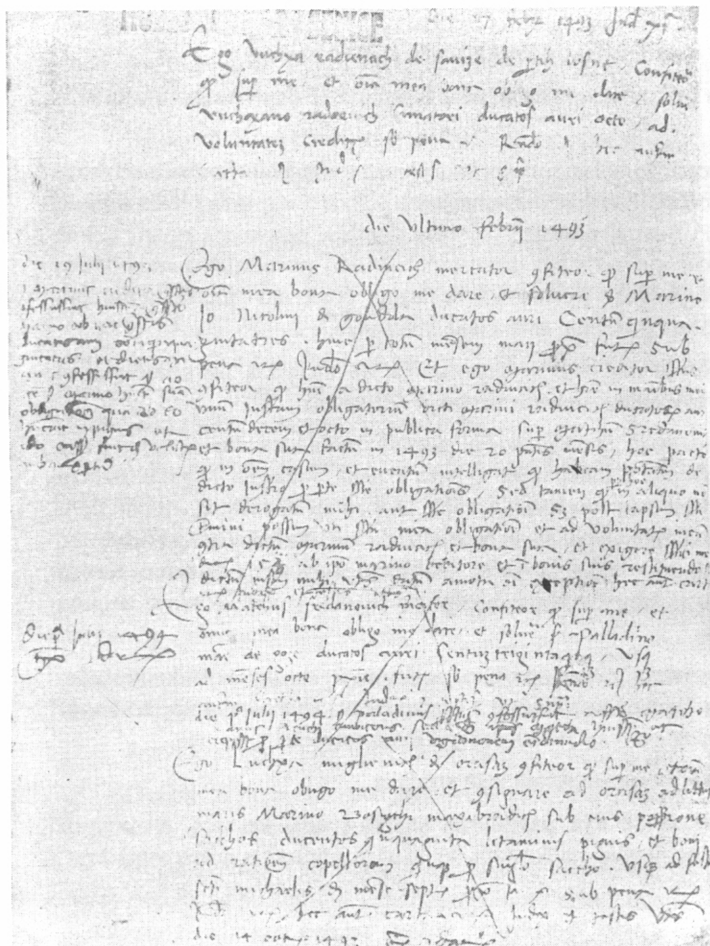
U selu Janjići nalazi se stećak u obliku krstače, dobre obrade. Ukrašen je motivima polumjeseca, rozete i krsta. Nagnut je i djelomično utonuo.[80]

U ranom srednjem vijeku, zenički kraj je ponekad imao značajnu ulogu, kao za vrijeme Kulina bana.

Taj uticaj se gubi i o ovom kraju kasnije hronike ništa ne kazuju.

Tursko-osmanlijska vojska osvojila je zenički kraj 1463. godine. Uključila ga je u sastav vilajeta i kadiluka Brod,[81] po nazivu istoimene srednjovjekovne župe.

Rani turski popisni defteri spominju nahiju Brod, koja je po popisu iz 1468 - 1469. godine obuhvatala 70 naseljenih mjesta.[82]

Spomen Zenice iz 1493. godine. Historijski arhiv, Dubrovnik

Najveći dio njih bio je u okviru spahijskih timara. Petnaest naseljenih mjesta pripadalo je timarima posade tvrdog grada Vranduka. Nekoliko, timarima gradova Bobovac i Kreševo. Mali trg u Zenici pripadao je timarima vrandučke posade.

---

80) Šefik Bešlagić, **Stećci centralne Bosne,** Sarajevo 1967, str. 53 - 55, lat.

81) Hazim Šabanović, **Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela,** Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1982, str. 125, lat.

82) Dr Adem Handžić, **Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka**, Separat iz: Radovi III, (Sa simpozijuma: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*) Zenica 1973, str. 385, lat.

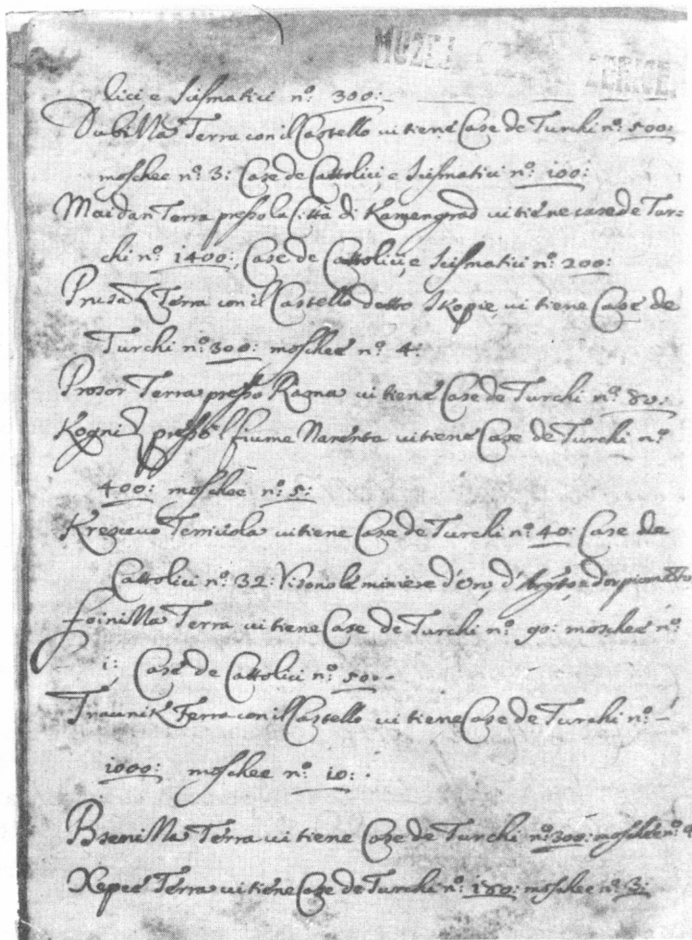
U jednom dubrovačkom dokumentu, od februara 1493. godine, pominje se Vukša Radienčić iz Zenice, koji polaže zakletvu i daje garanciju imanjem, "da će platiti postrgaću sukna (trgovcu tekstila) osam zlatnih dukata, po volji kreditora, uz kaznu". 82a)

Iz ovog dokumenta, vidi se da je turska administracija dozvoljavala hrišćanskim trgovcima da slobodno trguju. To je vjerovatno, važilo za čitav bosanski vilajet, pa i za Zenicu.

U drugoj polovini XVI stoljeća, pa nadalje, javljaju se prepisivači djela sa arapskog jezika. Jedan od najstarijih je Hasan sin Jusuf Sarajlije iz Zenice (1574. godine).

Radi se o rukopisu djela "Muhtasar al-Quduri", koje se bavi obredoslovljem.

Ovaj rukopis spada među najstarije arabičke rukopise u Arhivu Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru. Rukopis je potpisan.

lici e Scismatici n° 300:
Dub[illegible] Terra con il Castello vi tiene Case de Turchi n° 500:
moschee n° 3: Case de Cattolici e Scismatici n° 100:
Maidan Terra presso la Città di Kamengrad vi tiene case de Tur-
chi n° 1400: Case de Cattolici e Scismatici n° 200:
Prusac Terra con il Castello detto Skopie vi tiene Case de
Turchi n° 300: moschee n° 4:
Prosor Terra presso Ragna vi tiene Case de Turchi n° 80:
Kognic presso il fiume Narenta vi tiene Case de Turchi n°
400: moschee n° 5:
Kresevo Terricciola vi tiene Case de Turchi n° 40: Case de
Cattolici n° 32: Vi sono le miniere d'oro, d'[illegible]
Foiniza Terra vi tiene Case de Turchi n° 90: moschee n°
1: Case de Cattolici n° 500:
Travnik Terra con il Castello vi tiene Case de Turchi n°
1000: moschee n° 10:
Bseni[illegible] Terra vi tiene Case de Turchi n° 300: moschee n° 4
Xepce Terra vi tiene Case de Turchi n° 180: moschee n° 3:

Izvještaj biskupa fra Marijana Maravića 1646 - 1650. godina.

Prepisivač je potpisivao riječima - Zenica, Zeniča, Zeničavi, Zeničanin.[82b)]

Kasniji turski popisni defter, iz 1489. godine pominje da trg Zenica broji 96 domaćinstava, od kojih je 8 bilo muslimanskih.[83)] Najstariji spomen kadiluka Brod, iz XVI stoljeća datiran je 1502. godine, u jednom aktu bosanskog kadije o granicama grada Bobovca. Tom prilikom pominje se i kadiluk Brod.

82a) HAD, Debita Notariae, vol. LV, fol. 86'

82b) Muhamed Ždralović, **Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima**, Knjiga I. Izd. "Svjetlost" Sarajevo (Biblioteka: Kulturno nasljede), 1988, str. 221, 75, lat.

83) Kemal Hrelja, **Zenica i njena okolina**, str. 61 - 62, lat.

Prema nekim mišljenjima, prvo sjedište kadiluka bilo je u Zenici. Otuda i ime kadiluka Brod, zbog prelaza skelom preko rijeke Bosne.

I srednjovjekovni naziv za ovaj grad bio je Brod, te naziv župe. Turci su često koristili stare nazive mjesta. Kasnije, ovom nazivu dodana je riječ Bosna, kako bi se razlikovao od istoimenog naziva u požeškom sandžaku, koji je imao sjedište u Brodu na Savi (Slavonski Brod).

Prema kanun-nami iz 1516. godine, vilajet Brod obuhvatao je nahije Bobovac, Lašvu, Brod, Lepenicu, Maglaj i Ozren.[84)]

U popisu iz 1530. godine u sastavu kadiluka Brod, spominju se naselja Bobovac, Sutjeska, Žepče, Maglaj, Vranduk, Tešanj i Doboj.[85)]

Teritorijalnim izmjenama i preselenjem kadiluka u Travnik, Zenica postaje nahija sa naibom na čelu i janjičarskim serdarom. Time njen značaj kao administrativnog i upravnog centra prestaje.

Preselenje kadiluka izvršeno je prije 1557.godine.[86)]

U jednoj vijesti, pomenute godine, ima podatak (Kadićeva hronika) datiran između 28. juna i 7. jula, da je neki hadži Memija sagradio mesdžid i mekteb u Zenici i da je zavještao 10.000 akči, za opravku i održavanje mosta na rijeci Bosni.[87)]

U vijesti iz sedme decenije XVI stoljeća ima podatak da je Zenica imala 330 kuća sa cca 2000 stanovnika. To je već, naselje koje je spadalo u red bosanskih gradova srednjeg tipa.[88)]

Pretpostavlja se da je Zenica tog vremena imala tri mahale sa džamijama i grobljima. To su Čaršijska mahala sa džamijom i grobljem,Sejmenska mahala sa džamijom i grobljem i Kočevska mahala sa džamijom i grobljem.

Mahale su ležale uz glavni put.

O Kadiluku Bosna - Brod nema naročitih podataka.

Poneka vijest, koja ne kazuje mnogo, ali vrijedi da se zabilježi.Tako u kanunnami bosanskog sandžaka, iz 922. godine po Hidžri (1516.godina) zabilježeno je da pedeset vojnika iz Broda i Neretve, treba da čuvaju gradove u pograničnim oblastima.[89)]

Prema vijesti iz 1565.godine, zabilježen je zahtjev za ujednačavanje cijena pšenice i sočiva (1kg).[90)]

---

84) Hazim Šabanović, **Bosanski pašaluk**, str. 125.

85) Kemal Hrelja, op. cit. str. 61, lat.

86) Dr Hazim Šabanović, op.cit. str. 153, lat.

87) Arhiv Gazi Husretbegove biblioteke, **Kadića hronika**, II, str. 32

88) Salih Jalimam, **Zenica od najstarijih vremena do 1878. godine**, Izd: Zenica (monografija), str. 10, lat.

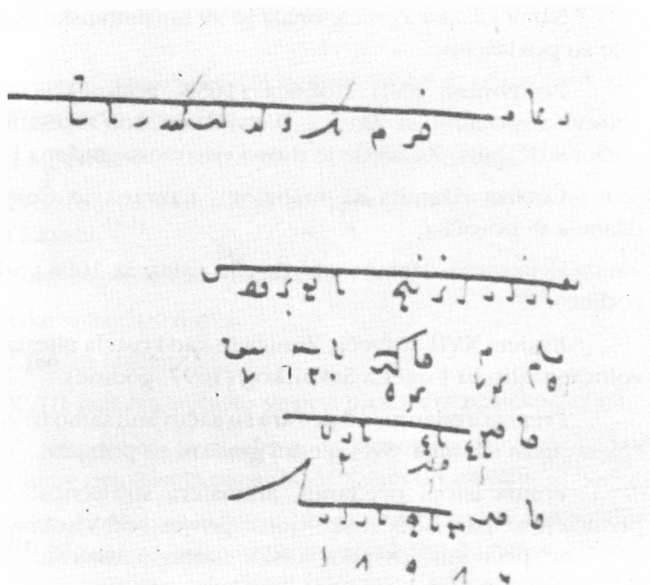
89) **Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak**, Izd. Orijentalni institut, sveska I/1, Serija I, Zakonski spomenici, sveska 1, Sarajevo 1957, str. 32, 33, lat.

90) isto, str. 83, lat.

Defteri iz XVI i XVII stoljeća bilježe boravak martoloza u nekim selima Zenice.[91]

Islamizacija u zeničkom kraju odvijala se u fazama, kao i u ostalim dijelovima srednjovjekovne Bosne.

Proces prelaska na islam se pažljivo pratio u XV i XVI stoljeću. Iz te evidencije ima podataka o "krstjanima" iz sela Janjići, koji su i ranije bili povezivani sa "heretičkom" crkvom bosanskom.[92]

Podaci o Zenici iz sumarnog deftera bosanskog sandžaka iz 1516. godine

Nema tačnih podataka o najstarijoj džamiji u Zenici. Pretpostavlja se da je to Sultan-Ahmedova (Čaršijska) džamija koja je građena na temeljima još starije džamije istog naziva, iz XVI stoljeća.[93]

Sejmenska džamija je građena prije 1506.godine. Na jednoj kamenoj ploči ove džamije uklesan je tekst, koji gradnju datira u 912. godini po Hidžri (1506-1507 godine).[94]

Ima indicija da je groblje Musalla iz istog vremena, sudeći po jednom nišanu, uz samu Musallu a datiranom u 993.godini po Hidžri (1585-1586 godine).[95]

---

91) MIlan Vasić **Martolozi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom,** Izd. ANUBiH, Djela, knjiga XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 17, Sarajevo 1967, str. 99, lat.

92) Uporedi: Dominik Mandić, **"Bosanski krstjani" u turskim izvorima**, Iz knjige: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Roma 1963, str. 568 - 575, lat. Nedim Filipović, **Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku**, Izd. ANUBiH, Godišnjak, sveska VII, Centar za balkanološka ispitivanja, 5, Sarajevo 1970, str. 141 - 167, lat.

93) Prema pretpostavkama džamija je građena u vrijeme sultana Sulejmana II (1520 - 1566), Vidi: Hamdija Kreševljaković, **Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini**, Izd. Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga XVII, odjeljenje istorijsko - filoloških nauka, knjiga 12, Sarajevo 1961, str. 104, lat.

94) Mehmed Mujezinović, **Orijentalni natpisi u Zenici i njenoj okolini**, (Rukopis u Istorijskoj zbirci Muzeja grada Zenice), Sarajevo 1975, str. 7, lat.

95) **Historija naroda Jugoslavije**, Knjiga II, Izd. "Školska knjiga" Zagreb 1959, str. 146, lat.

Ovo bi, uglavnom bili podaci iz XVI stoljeća.

Iz prve polovine XVII stoljeća sačuvan je popisni Defter Bosanskog sandžaka (1604. godina), kojim je popisano gradsko stanovništvo.[96)]

Sama kasaba Zenica, imala je 90 muslimanskih kuća i 3 hrišćanske. Sve kuće, bile su povlašćene.

Polovinom XVII stoljeća (1655. godine) u izvještaju biskupa Marijana Maravića spominje se Zenica. U izvještaju stoji zapisano da kasaba ima 300 turskih kuća i 4 džamije. Znači da je u ovo vrijeme sagrađena i četvrta džamija.[97)]

Četvrta džamija sa mahalom, nazvana je Čelebijina ili Osman-Čelebijina džamija ili potočka.

U haremu džamije utvrđen je nišan iz 1086.godine po Hidžri (1675-1676. godine).[98)]

Krajem XVII stoljeća, Zenica je kao i ostala mjesta uz Bosnu, bila spaljena, pri vojnom pohodu Eugena Savojskog (1697. godine).[99)]

Prema predanju, od požara su sačuvane samo tri zgrade. Stradale su i Čaršijska i Sejmenska džamija. Svi ugledni građani su pobijeni.

Prema istom predanju, atmosfera stravičnosti, nastala zvjerstvima vojske, prisilila je seljake hrišćanske vjeroispovjesti od Visokog do Zenice, da traže iselenje iz Bosne, prilikom povratka vojske, natrag u Austriju.[100)]

Biograf Eugena Savojskog, zabilježio je da je kraj pitom. Da je narod izbjegao u šumu. Da su čete po kućama nalazile žita i živežnih namirnica.[101)]

Opravljanje čaršije i kasabe, nakon provale Eugena Savojskog, odvijalo se veoma sporo.

Tokom XVII stoljeća kasaba se potpuno konstituisala.

Centralni dio, bila je čaršija, kao zanatsko-poslovni dio, sa sultan Ahmedovom džamijom, medresom istog imena, mektebom i grobljem. Mahale su se "slijevale" u čaršiju, te su na taj način bile povezane sa dnevnim životom poslovnog centra.

---

96) Dr F.M. **Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća**, GZM, XVI, Sarajevo 1904, str. 254

97) Archivio do Vaticano, De propagande fide, Miscellanea Bosnia A-5

98) Riječ je o nišanu imama Muhameda eff. Uporedi: Mehmed Mujezinović, **Orijentalni natpisi u Zenici i njenoj okolini**, str. 4, lat.

99) Muhamed Hadžijahić, **O jednom alhamiado pjesniku XVIII stoljeća iz Zenice** (Rukopis u Istorijskoj zbirci Muzeja grada Zenice), str. 2, lat. Abdurahman Nametak, **Hrestomatija bosanske alhamiado književnosti,** Izd. "Svjetlost" (Biblioteka: "Kulturno nasljeđe"), Sarajevo 1981, str. 115 - 120. lat. Dr Friedrich S. Krauss, Slavische Volkforschungen, Leipzig 1908, str. 20.

100) M. Dž. **O jednom zeničkom alhamijado pjesniku iz XVIII stoljeća**. Islamska misao, godina VI, broj 70, Sarajevo 1984, str. 30 - 35, lat.

101) Dušan Popović, **Varoš Zenica sa okolinom**. Bosanska vila, godina VII, Sarajevo 1892, str. 167, ćir.

Nazivi mahala, tog vremena bili su Kočeva, Trgovišće, Lonđa, Jalija, Sejmen Odmut. Bile su isključivo stambenog karaktera. U blizini čaršije, bio je vjersko--prosvjetni dio kasabe.

Uz svaku džamiju bio je mekteb i prateći objekti. Isto tako, uz džamiju je, obavezno bilo i groblje.

Čaršija se nalazila između džamije i ušća potoka Kočeva, prateći tok rijeke Bosne u dužini od cca 200 metara.

Preko nje je prelazio glavni put, istok-zapad, od Kaknja, prema Travniku.

Iz druge polovine XVII stoljeća, datira i kameni most preko bujićarskog potoka Kočeva, kao drugi most u Kasabi.[102)]

Broj stanovnika u Zenici konstantno je bio 2000, kako je ranije navedeno.

Većina je bila islamske vjeroispovijesti.

Porijeklom, sa trga Zenica i okoline.

U drugoj polovini XVIII stoljeća pojavio se prvi pjesnik iz zeničkog kraja.

Među "alhamijado" tekstovima pronađena je pjesma o ženama - "Savjet ženama", koja se jedno vrijeme pripisivala pjesniku Muhamedu Havajii.[103)]

Međutim, postoji dosta razloga za tvrdnju, da je autor pjesme imam jalijske džamije, imam Ethem Ćatib iz Zenice, koji se potpisivao i kao jal imama. Živio je u drugoj polovini XVII st. O njemu nema posebnih podataka. Pretpostavlja se da je radio i kao imam i kao pisar.[104)]

Krajem XVII i početkom XVIII stoljeća započeće doseljavanje. U početku iz Mađarske i Slavonije. To su bili muslimani, muhađiri-porodice, Babahmetovići, Mutapčići i drugi. Hronike, pored ostalih pominju i doseljenje nekog kadije iz Budimpešte.[105)]

Dio stanovnika Zenice bio je romskog porijekla islamske vjeroispovijesti. Smješteni su na periferiji kasabe, u mahali Odmut.

U XVIII stoljeću pojavljuje se više podataka o Zenici. Poznati su prvi autori književnih djela, širi opisi kasabe, lakše se dolazi do informacija.

Ali putopisci zaobilaze Zenicu, pa i poznati Evlija Čelebija, koji je dva puta prolazio Bosnom i Hercegovinom.

Nedostatak istorijskih informacija i dalje prati Zenicu, koja se ne nalazi na carskim, tranzitnim ni važnijim saobraćajnicama.

U toku XVIII stoljeća pojavljuju se i putopisi o Zenici.

---

102) Kemal Hrelja, op. cit. str. 66, lat.

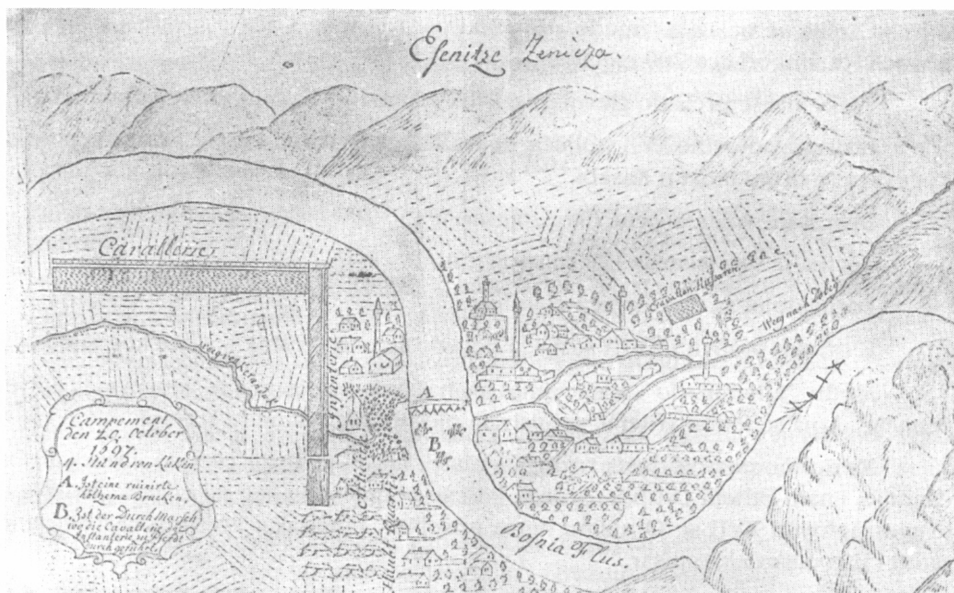
103) Dr Ćiro Truhelka, **Naši gradovi. Opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine.** Naklada knjižare J. Studnička i dr. Sarajevo 1904, str. 87, lat.

104) Džamal Čelić-Mehmed Mujezinović, **Stari mostovi u Bosni i Hercegovini**, Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: "Kulturno nasljeđe"), Sarajevo 1969, str. 70, lat.

105) Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 54, lat.

Od marginalnih zapisa, treba pomenuti da je u popisu kadiluka, čiji je autor Abdullah Huremović iz Mostara, godine 1737. naveden i kadiluk Brod, sa udaljenošću od Carigrada od dvadestsedam konaka.[106)]

Prvi potpuniji opis Zenice, nalazi se u izvještaju austrijskog uhode Božića, koji je u dva navrata boravio u Zenici, 4. oktobra i 10. novembra 1785. godine.

Crtež Zenice iz 1697. godine

U njegovom vojno-geografskom opisu Bosne i Hercegovine ima i dosta etnografsko-istorijskog materijala o Zenici.[107)]

Na osnovu podataka iz druge polovine XVIII stoljeća u Zenici je bilo 4 timara sa 10.500 akči godišnjeg prihoda. Prema nekim podacima, grad je imao 1500 stanovnika, na užem području. Smanjenje broja stanovnika nastalo je kao posljedica kuge, koja je u više navrata harala Bosnom i Hercegovinom.

Godine 1742.,1762., i 1783. ističu se godine izrazitog dejstva ove pošasti.[108)]

S posebnom namjerom da se prate tragovi pisane riječi u zeničkom kraju u periodu XVIII stoljeće potrebno je praviti i male ekskurzije u već ranije spomenuto.

---

106) Hazim Šabanović, **Popis kadiluka u europskoj Turskoj od Mostarca Abdulaha Hurremovića**, Glasnik hrvatskog zemaljskog muzeja, LIV, Sarajevo 1943, str. 342, lat.

107) Hamdija Kreševljaković-Hamdija Kapidžić, **Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine**, Izd. Naučno društvo BiH, Građa, knjiga VII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 5, Sarajevo 1957, str. 61, njem.

108) mr Salih A. Jalimam, **Travnik u opisima franjevačkih ljetopisaca**, Zbornik radova, 4, Zavičajni muzej, Travnik 1991, str. 51, lat.

Tako treba spomenuti da je zenički kraj spominjan i u izvještajima pojedinih katoličkih prelata koji su dolazili u Bosnu i Hercegovinu, tako postoji izvještaj iz 1737. godine kada se Zenica spominje i prvi put u jednom izvještaju katoličkog biskupa. Naime te godine je ove krajeve prošao novoimenovani biskup fra Mate Delivić, koji je kako je već ustanovljeno to obavio 1736. godine.[108a)]

Riječ je o prvom vikaru koji je došao u Bosnu i Hercegovinu, te je njegov izvještaj time i zanimljiviji i interesantniji po podacima o stanju katoličkog življa u ovoj pokrajini.

U svom "Protocollum" fra Mate Delivić navodi da je "Zenica mjesto u središtu Bosne, izvrsne svojom ljepotom i plodnošću zemlje, ali u njoj nema kršćana.".[108b)]

U istorijskoj literaturi postoji pretpostavka, koja ima dovoljno osnove, da je katoličko stanovništvo nestalo iz zeničkog kraja, prilikom povratka vojske princa Eugena Savojskog 1697. godine. Slične tako katolike ne spominje ni matica lašvanske župe iz 1733-1734. godine.[108c)]

Jedan skoro istovjetan podatak, o kojem je bilo riječi spomenut je i kod Mula Mustafe Ševki Bašeskije u njegovom čuvenom ljetopisu ali i kod franjevačkih ljetopisaca fra Bone Benića i fra Nikole Lašvanina. Riječ je o istorijski ustanovljenom događaju kada su 16.februara 1772. godine neki siromasi iz Zenice ubili bjelobradog junačinu, serdegenčijskog agu, zbog ratne daće.[109)]

Iz XVIII stoljeća, poznati su dva prepisivača. Muhamed b. Ahmed, zvani kadija iz Zenice i Muhamed b.Fadlulah Mufti-Balta, kadija, koji je prepisao 4 arabička rukopisa.

Postojali su i tri prepisivača, čiji se rukopisi nisu mogli datirati. Radi se o Ali b. Isak iz sela Putiš, Zenica, Muhamed Bosnavi Zeničavi i Muhamed, koji je prepisao dva rukopisa iz epistolografije i dva iz Fikha.[109a)]

Krajem XVIII stoljeća, tursko-osmanlijsko carstvo i njegov feudalno-timarski sistem ušao je u akutnu krizu. Državu je zahvatila anarhija, neredi, pobune.[110)]

Jedna pobuna je zabilježena i u Zenici, 1751. godine. Stanovnici su odbili da daju "kršle" tadašnjem paši.[111)]

108a) dr fra Julijan Jelenić, **Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke**, Knjiga I, Mostar 1927, str. 40

108b) Anto Ćorić, **Neke povijesne crtice o redovitim i administracionim biskupima i vikarima apostolskim u Bosni od 1543 - 1878,** Serafinski Pevoj, Sarajevo 1908, broj 10, str. 156, lat.

108c) Ladislav Z.Fišić, Korijeni i život. **Povijest župe Dolac s osvrtom na ostale župe lašvanske kotline.** Visoko 1987, str. 36, lat.

109) Avdo Sućeska, **Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII. stoljeću**, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, knjiga XVII, Sarajevo 1969, str. 200 - 201, ćir.

109a) Muhamed Ždralović, **Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima,** knjiga II, str. 126, 162 - 163, 331, 332, 339, lat.

110) Avdo Sućeska, **Uticaj austro-ugarskih ratova na opterećenje stanovništva u Bosni u XVIII stoljeću**, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, godina XXVII, Sarajevo 1980, str. 206, lat.

O buni, njenim rezultatima i posljedicama, nema nikakvih podataka.

Za istoriju toga vremena, neki podaci se mogu naći u sidžilima zeničkog naiba, od 1757. do 1760.godine.[112)]

Naibi su bili - Mustafa efendija, Omer efendija, Ibrahim efendija, i Omer efendija Behram.

Veći dio podataka u sidžilima odnosi se na vjenčanja. Među raznim podacima, nalazi se i podatak, da ukupni troškovi zeničkih "menzil hana" iznosi 123.919 groša.[113)]

Od ličnosti iz upravnog aparata u zeničkom kraju, pominje se Hašim efendija Šerifović, rodom iz Sarajeva, koji je kadiluk u Zenici dobio 1771. godine.[114)]

Po jednom podatku iz 1768. godine Brodska nahija je davala harač po glavi stanovnika, 150 jaspri.

Za vojne potrebe 1772, i 1773. godine, naredio je Firdus iz Livna, da se popiše 900 vojnika, koji trebaju da idu u Travnik "i tamo da dijele barjak".[115)]

Ima podataka i o kriminalu.

Tako, 1779. godine je ubijen neki Alifendić, zbog čega je zenički kadija novčano kaznio sela Turbiće, Čatiće, Bilaviće i Obre.[116)]

Iz fermana od 4. jula 1782. godine vidi se da je priveden spahija Salih iz Zenice na raspravu sa Hadži Mehmedefendijom. Ishod rasprave nije poznat.

Dalje, pominje se testament Mustafe Balića iz sela Boranović, džemat Seoci, pisan 23. augusta 1793. godine. Radi se o velikoj ostavštini, na osnovu čega se govori o ekonomskoj moći jednog dijela, muslimanskog stanovništva.[117)]

---

111) Hamdija Kreševljaković, **Ćelifame sarajevskih kršćana iz 1788. godine**, Prilozi za orijentalnu filozofiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, godina III - IV, Sarajevo 1953, str. 196, lat.

112) Sidžil zeničkog naiba 22, 1170 - 1173 (1757 - 1760), nalazi se u Arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu (fotokopije kod autora).

113) Zenički naib je pregledavao i obračune vrandučkih vakufa. Hamdija Kreševljaković, **Hadži Alijagin vakuf u Vranduku**, Kalendar Narodna uzdanica, Sarajevo 1944, str. 36, lat. Podaci iz: Kemal Hrelja, op.cit. str. 64, lat.

114) Vladislav Škarić, Izabrana djela knjiga I **(Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije)**, Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1985, str. 163, ćir.

115) Avdo Sućeska, **Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću**. Iz knjige: Zbornik radova: *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka prvog svetskog rata*, Izd. Istorijski institut, Beograd 1976, str. 83, 93, ćir.

116) Ćiro Truhelka, **Izvadak iz Ljetopisa fra Nikole Lašvanina**, GZM, II/II, Sarajevo 1890, str. 220. Martin Udovčić, **Travnik u vrijeme vezira(1699 - 1851)** , Izd. Zavičajni muzej Travnik 1973, str. 77, 78, lat.

117) Alija Bejtić, **Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika,** Naše starine, knjiga II, Sarajevo 1954, str. 161 - 162, lat.

Prema nekim istraživanjima, do sredine XVIII stoljeća, večinu populacije činilo je muslimansko stanovništvo, koje je imalo najbolju obradivu zemlju i sva naselja na dnu polja.

Isti izvori pominju i pravoslavno stanovništvo, doseljeno iz Bosanske krajine a naseljavano u blizini lašvanske klisure u izolovanim selima istočnog i sjevernog okvira, uglavnom na područjima sa slabijom zemljom. [118)]

Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća pojavljuju se pojedine porodice srpskih trgovaca, nastanjenih u dijelu, koji će se nazvati "srpska mahala". U blizini, biće i pravoslavno groblje.

Od građevina profane arhitekture, ističe se "konak", u kojoj je bila smještena kancelarija kadije i kajmakama.

Pominje se i jedna turska karaula-stražarnica, kao pogranična stanica (sredina XVIII stoljeća).[119)]

Početkom XVIII stoljeća započela je obnova čaršijske džamije, 1703-1710. godine. Od tog vremena, džamija će nositi naslov Sultan-Ahmedova. [120)]

Sa kraja XVIII i početka XIX stoljeća sačinjeni su pojedinačni testamenti, koji dio prihoda određuju (uvakufljuju) za održavanje džamija, posebno Sultan-Ahmedove.[121)]

U blizini ove džamije, u vremenu od 1703. do 1710. godine izgrađena je i medresa, istog naziva, koja je imala veoma značajnu ulogu u kulturnom, prosvjetnom i vjerskom pogledu.[122)]

Po tradiciji od samog osnivanja, muderrisi ove medrese bili su članovi porodice Serdarević.

Kriza tursko-osmanlijske države se pogoršava u XIX stoljeću. Razni odbrambeni zahtjevi doveli su do sve većeg poreskog pritiska, koji je stanovništvo a naročito ono potlačeno (raja) doveo u nepodnošljivo stanje.

Javljaju se odmetnici od vlasti koji čine "zulum". Odmetnici janjičari pokazuju interes i za Zenicu.

U nizu izvještaja, kao funkcioneri vlasti, pominju se i "ajani" u zeničkoj nahiji.[123)]

---

118) Porodice Cvijanović, Damjanović, Čupović, Jeftić, Lukić, Ristić, itd. Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 71, lat. Spominje i podatak da je priložnik crkve u Sarajevu bio 1769. godine Mićo Stjepanović iz Zenice. Uporedi Vladislav Skarić, Izabrana djela, Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe knjiga II, str. 52, ćir.

119) Miloš Bjelovitić, op.cit. str. 72, lat.

120) Džemal Salihspahić, **Spomenici islamske kulture u Zenici s posebnim osvrtom na rad i ulogu sultan-Ahmedove medrese,** Iz knjige: Predavanja sa svečane akademije održane u Zenici 26. decembra 1982. godine povodom 100 godišnjice rođenja Muhameda Seida eff. Serdarevića, Zenica 1982, str. 4 - 55, lat.

121) Alija Ahmić, **Mješovita niža medresa sultan Ahmeda u Zenici,** El Hidaje, godina II, broj 2 - 3, Sarajevo 1938, str. 35, lat.

122) Salih A. Jalimam, **Zenica od najstarijih vremena do 1878. godine**, str. 10, lat.

Relevantnih podataka o Zenici ovog vremena, nema.

Izvještaj austrijskog konzula Mitessera pominje otvorenost kasabe bez utvrde i daje netačne podatke o stanovništvu.

Tačnije i istorijski realnije podatke o Zenici, zabilježio je franjevac Ivan Franjo Jukić, najobjektivniji hroničar toga vremena. Interesantan je zapis G.Temel-a, iz 1867. godine, koji procjenjuje da u Zenici tog vremena ima 2200 stanovnika.[124)]

Po jednom spisku, od 19. muharema 1274. godine, po Hidžri (9. septem.1857. godine), treba da se pokupi "ianei askeriye" za prethodnu financijsku godinu u zeničkoj nahiji i to za 1981-og obveznika. Iznos "ianei askeriye" bio je 29.715 groša.[125)]

Prema jednom dopisu iz aprila 1873, godine, objavljenom u novosadskoj "Zastavi" pominje se i Zenica sa 186 mirijskih kuća, sa obavezom godišnjeg plaćanja eparhijskom odboru od 1.444 groša i 12 para. [126)]

Kada je riječ o broju stanovnika u Zenici, nema sigurnih podataka.

Pretpostavlja se da je u prvim decenijama XIX stoljeća bilo cca 1.500 stanovnika. U posljednjim godinama turske vladavine imala je cca 2.000 stanovnika.[127)]

Poređenjem ovih podataka vidljivo je opadanje broja stanovnika. Razlozi su razni, kao-promjena društveno-ekonomskih odnosa, ratovi, kuga, kolera, te migracioni procesi, što će biti karakteristično i za Zenicu budućnosti.

Austrougarski (prvi) popis iz 1879. godine utvrdio je da grad ima 438 kuća sa 426 stanova.[128)]

Tokom tridesetih i četrdesetih godina prošlog vijeka počelo je doseljavanje katolika iz neutvrđenih pograničnih dijelova Dalmacije.[129)] Po Ivanu Franji Jukiću doseljenici su naseljavani u Kamberovića polje.

Doselilo se 100 kuća. Novi stanovnici pokazali su se sposobnijim od domaćeg katoličkog življa, jer su lakše prodirali u društveno-ekonomske odnose kasabe, od ovih.[130)]

---

123) U Zenici je sudio naib zeničke nahije na čijem je teritoriju bio i Vranduk kao i Kakanj sve do 1851. godine. Hamdija Kreševljaković, **Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini,** str. 104, lat. Avdo Sućeska, Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka. Naučno društvo BiH, Djela, knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 14, Sarajevo 1965, str. 194, lat.

124) Gustav Thoemmel, **Beschreibung des Vilajet Bosnien,** Wien 1867, str. 76 - 78, njem.

125) Hamid Hadžibegić, **Glavarina u osmanskoj državi,** Izd. Orijentalni institut, Posebna izdanja, knjiga IV, Sarajevo 1966, str. 173, 174, lat.

126) Hamdija Kapidžić, **"Zastava" o Bosni i Hercegovini 1871 - 1873.** Druga knjiga, Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1953, str. 198, lat.

127) Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 70, lat.

128) Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1880, str. 63, lat.

129) Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 70, lat. citira podatak koji se nalazi u: Matična knjiga katolika u Zenici (1836 - 1876), rukopis. Matični ured Skupštine opštine Zenica. U jednom dijelu putopisne literature prisutna je te se prenosi ova pretpostavka, tako uporedi kod, Franjo Jukić, **Putopisi i istorijsko-etnografski radovi,** str. 60, lat.

Kapelanija, smještena u Crkvicama, zbog veće katoličke populacije otvorena je 1836. godine kao ispostava Guče Gore.

Slučajan podatak iz 1863. godine iznosi da je tada u Zenici bilo 91 Hrvat, što se može uzeti kao tačan podatak, pošto je pomenuti austrougarski popis ustanovio da je u vrijeme popisa u Zenici bilo 128 Hrvata.

Prema knjizi rođenih, u vremenu od 1836 do 1875. godine rađano je do 6-ero djece godišnje. Od 1878. godine rađano je po 9-ero. [131)]

Domaće katoličko stanovništvo živjelo je na ulazu u kasabu, u mahali Trgovišće.

Prema statističkim podacima, na teritoriji travničkog kadiluka sa kasabom Zenica u 1870. godini bilo je 69 domaćinstava sa 242 romskih stanovnika.[132)]

Posljednje decenije turske vlasti u Zenici je živjela grupa jevreja-Eškenaza i Sefarda.

Prema popisu iz 1879. godine bilo je 48 žitelja u deset porodica, koliko je potrebno da se osnuje Jevrejska opština.

Pretpostavlja se, da su Jevreji došli iz Travnika i Sarajeva, vjerovatno u vezi sa građenjem brodskog druma 1864. godine, jer ih u Zenici nije bilo 1858. godine.[133)]

Isto tako, jedan dio Jevreja došao je i zbog gradnje pruge Brod-Zenica.

Bili su to trgovci i zanatlije, koji su u zeničkoj čaršiji brzo našli svoje mjesto. Njihovo prisustvo bilo je od koristi za privredu kasabe, kako u vrijeme dolaska, tako i u budućnosti. Pred krajXIX stoljeća izgrađena je bogomolja-sinagoga, templ, havra, a osnovano je i jevrejsko groblje u Raspotočju. Na nekim starim jevrejskim spomenicima nalazi se motiv ruke ili ruku. [134)]

Za doba turske vladavine u zeničkoj kasabi interesantni su podaci (prva polovina XIX stoljeća) sadržani u dva sidžila. Prvi iz vremena od 1828. do 1838. godine a drugi od 1861. do 1863. godine. Podaci se odnose na vjenčanja, poreze i prihode.

Reformama Omer paše Latasa (1850 - 1852. godine), Zenica je postala sjedište mudirluka (sreza) u sastavu Travničkog Kajmankaluka (okruga).

U organizaciji vlasti 1865. godine, Zenica je nahija u sastavu "kaze" Travnik i tako je ostala do kraja turske vladavine. [135)]

---

130) Dr Oto Blau, **Reisen in Bosnien und Herzegovina**. Berlin 1877, str. 222

131) Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, str. 63, lat.

132) Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 53, lat.

133) Đorđe Pejanović, Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Izd. SAN, Posebna izdanja, knjiga CCXXIX, odeljenje društvenih nauka, nova serija knjiga 12, Beograd 1955, tebela 3, ćir.

134) Šefik Bešlagić, **Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini**. Izd. ANUBiH, knjiga LIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 30, Sarajevo 1978, str. 51, 53, lat.

135) Ahmed S. Aličić, **Uređenje bosanskog ejaleta od 1789 do 1878. godine.** Izd. Orijentalni institut, Posebna izdanja, knjiga XI, Sarajevo 1983, str. 121, lat.

Pred sam kraj prisustva turskih vlasti u Bosni i Hercegovini izgrađena je cesta Bosanski Brod-Sarajevo, koja je u Zenici skretala na Vjetrenice. Drum, sagrađen 1864. godine otvorio je nove privredne tokove i dolini rijeke Bosne omogućio da bude glavna saobraćajnica u svim vidovima.[136)]

Takođe je puštena u promet relacija lokalnog puta Busovača-Zenica, prilikom čije izgradnje, kako hronike navode, došlo do napada na inženjera Moisa, 26. juna, 1869. godine. [137)]

U toku 1869. godine predviđala se izgradnja i željezničke pruge dolinom rijeke Bosne.

Kriza turske vladavine u prošlom vijeku sve se više pogoršavala. U izvještaju fra Jake Baltića od 6.januara 1863.godine pominje se da su Turci ubili dvojicu hrišćana i razvalili deset kuća.[138)]

Iste godine pominje se organizovanje četa, protiv tuđinske vlasti. Tako bi jedna od tih ustaničkih četa dejstvovala na potezu Kobilja glava-Zenica, sa 6 do 10 ljudi.[139)]

Najznačajnija privredna djelatnost zeničkog kraja bila je poljoprivreda.

Putopisi XVIII i XIX stoljeća, porede Zenicu, zbog gusto provedenih kanala za natapanje polja i bogatog roda, sa dolinom rijeke Nila.

Međutim, zbog ratnih zbivanja, kuge i drugih nevolja onog vremena bilo je sve manje radne snage za obradu zemljišta.

Primitivan način obrade uz druge nepovoljne okolnosti, nisu davali rezultate, koji su se mogli postizati, da su iskorišćeni prirodno-geografski i drugi uslovi, koje je dolina, odnosno zeničko polje pružala.

Od ratarskih kultura najviše se gajila pšenica i ječam. U brdskim krajevima i zob.[140)]

Poljoprivrednim proizvodima plaćao se porez.

U zeničkom kraju bilo je razvijeno i povrtlarstvo, naročito kulture bostana.

Oruđa za rad bili su ralo, motika, kazma, srp, drvene vile i grablje.

Voćarstvo je, takođe, bila grana, kojim su se stanovnici ovog kraja bavili. Prvenstveno, šljivom.

---

136) Ibrahim Tepić, **Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije.** Prilozi Instituta za istoriju, XVII, broj 18, Sarajevo 1981, str. 64 - 65, ćir.

137) Pavle Mitrović-Hamdija Kreševljaković, **Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863 - 1870).** Izd. Naučno društvo NRBiH, Građa, knjiga V. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 3, Sarajevo 1958, str. 212

138) Berislav Gavranović, **Bosna i Hercegovina od 1853 - 1870. godine.** Izd. Naučno društvo NRBiH, Građa, knjiga IV, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 2, Sarajevo 1956, str 295.

139) Milorad Ekmečić, **Ustanak u Bosni 1875 - 1878.** Izd. "Veselin Masleša" Sarajevo 1960, str. 45, lat.

140) Kemal Hrelja, op. cit. str. 67, lat.

Iz ostavinskih rasprava, zabilježenih u kadijskim sidžilima, nema ni jedne, u čijoj ostavinskoj listi nije iza pokojnika ostalo suhih šljiva, šljivovog pekmeza i hošefa.[141)]

U stočarstvu, najviše su bile zastupljene ovce, goveda i koze. Iz poznatih razloga, najmanje je bilo svinja.

Polugodišnji porez ("Tevzi hanerli") davao se u naturi a mogao se plaćati i bravljim mesom. Tako je u 1829. godini, ovaj porez iznosio 1.500 oka bravljeg mesa.

Broj konja bio je dosta velik. Prema nekim podacima iz 1758. godine, travnički kadija je tražio da mu kasaba Zenica dadne, u jednom 100 konja a u drugom slučaju 300 konja za prenos nekih stvari.

Cijene proizvoda, po bosanskoj kanun-numi iz 1565. godine, po jednom kilogramu, bile su za kelj 60 akči,za pšenicu i sočivo 22 akče, za mješavinu ovih 13 akči a za zob 7 akči.[142)]

Privreda za vrijeme turske vladavine imala je pretežno naturalni karakter.

U čaršiji je bilo zanatskih radionica, koje su podmirivale potrebe vojske i gradskog stanovništva.

Ne zna se broj zanatskih radionica. Jedan sidžil iz 1249. godine po Hidžri (1834. godina) pominje da je u čaršiji bilo 6 mesara, 5 pekara i 3 proizvođača svijeća.[143)]

Na osnovu poznatih podataka iz sidžila zeničkih naiba ali i uz pomoć ostalih relevantnih ali i alternativnih podataka i pretpostavki moguće je identifikovati desetine različitih zanata u Zenici ili njenoj neposrednoj okolini.

Među najrasprostranjenijim, tradicionalno su oni koji privređuju za porodicu ali tu su i: kovači, nalbanti (potkivači konja), berberi (brijač zanatlija koji šiša ali koji se bavi počesto i liječenjem), kasapi (mesari), abadžije (suknar, zanatlija koji izrađuje odijelo ili predmete od abe), ekmešćija (pekar), kuhari.

Preradom kože u zeničkom kraju bavili su se sarači i kaltakčije (zanatlije koji prave prosto sedlo ili drveno sedlo).

Postojali su i slijedeći zanati: kujundžijski (zlatar, zanatlija koji izrađuje umjetničke filigranske predmete od zlata i srebra), sahačije, (časovničar, urar), kalajdžijski (zanatlija koji kalajiše posude), kantardžijski (zanatlija koji se bavi mjerenjem kantarom na pijaci), kaldrmdžijski (onaj koji pravi kaldrmu), buzadžijski (zanatlija koji pravi buzu), tutundžijski (duhandžija, onaj koji se bavi duhanom), mumdžijski (svjećar), samardžijski (zanatlija koji pravi samare), tufegdžijski (puškar, zanatlija koji popravlja puške).[144)]

---

141) isto, str. 68, lat.

142) Hamid Hadžibegić, **Džizija ili harač**. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, knjiga V, Sarajevo 1955, str. 48, 50 - 51, lat.

143) Salih A. Jalimam, **Zenica od najstarijih vremena do 1878. godine**, str. 12, lat.

144) Kemal Hrelja, op. cit. str. 77, lat.

U Zenici kao i u ostalim bosanskim kasabama profesije i zanati su bili djelomično uslovljavani i etničkom pripadnošću. Tako je pravoslavno stanovništvo poznatije kao odlični (i pored jevrejskog stanovništva) kao trgovci, zatim kao mehandžije, ćurćije, opančari, mesari, kovači.

Zanimljivo je spomenuti da se mnogo ranije pojavio i jedan poseban proizvod iz zeničkog kraja, riječ je o proizvodima od "zeničkog kamena" iz sela Mošćanica. Sedmični pazar je po tradiciji održavan svake srijede.

Na rijeci Bosni bila je "tabhana", radionica za štavljenje koža.

Zeničke zanatlije bile su organizovane u "esnafe", čiji tačan broj nije poznat.

Prema vijesti iz 1838. godine, vidi se da je kadija odredio cijenu mesu, za kasabu Zenicu u sporazumu sa odgovarajućim esnafom.

U 1870. godini, osnovana je "Menafi sanduci" (kreditna zadruga) u nahiji Zenica. [145)]

Zenica i njena okolina bila je poznata po zanatskoj djelatnosti, ne samo u čaršiji, nego i po selima.

U selu Brnjic proizvodila su se "brdila" za tkanje. U Vranduku, Janjićima i Gornjoj Zenici izrađivali su se "zenički ćilimi". Drivuša je bila poznata po izradi "mutapa" (pokrovaca) a Mošćanica po proizvodnji "nišana" (nadgrobni spomenici), zvani "vodeni nišani".[146)]

Podaci iz juna, 1859. godine navode da je u zeničkoj čaršiji bilo oko 70 zanatskih radionica, različite namjene.

Zenički kraj davao je i posebne zanatlije, kao - "čerahore" (radnici za izgradnju i popravak gradova , mostova, idr.), "duvarđije" (zidare), "dunđere" (starinski stolar).

U zeničkom sidžilu, od 9. augusta, 1836. godine, navedene su cijene mesu - bravetina 30 para, govedina i kozetina 26 para.

U sidžilu iz 1839. godine cijene su povećane. Tako je bravetina bila 38 para a govedina i kozetina 34 pare.[147)]

Pred kraj turske vladavine u zeničkoj čaršiji bilo je 26 ugostiteljskih objekata, u kojima su bili smješteni 3 hana, 14 mehana, 88 kafana i 3 aščinice.[148)]

Ne zna se tačno, ali se pretpostavlja da je pedesetih godina prošlog stoljeća otvorena srpska osnovna škola u mahali Kulovica, uz drvenu pravoslavnu crkvu, koja je izgrađena 1857. godine.[149)]

---

145) Salih A. Jalimam, op. cit. str. 12, lat.

146) Kemal Hrelja, op. cit. str. 73, lat.

147) isto, str. 74, lat.

148) Zanimljivo je spomenuti i koliko se kahve trošilo, pa prema zakupnini tahmisa u Zenici 1283. godine po Hidžiri (ili 1866/67. godine) iznosio je 5.850 para. Hamdija Kreševljaković, **Iz prošlosti kahve i duhana u Bosni i Hercegovini.** Narodna uzdanica, VIII, Sarajevo 1939, str. 147, lat.

149) Kosta S. Popović, **Prilog istoriji srpske pravoslavne crkve i škole u Zenici. Bosansko-Hercegovački istočnik,** godina V, Sarajevo 1891, str. 179, ćir.

Uz crkvu, bio je izgrađen i stan za popa.

Ova, odnosno ove izgradnje su direktna posljedica ekonomskog prosperiteta srpskih esnafa u čaršiji.

Podaci o pretplatama na časopise ukazuje na postojanje obrazovanih ljudi, tog vremena u Zenici.

Tako, npr. na knjigu M.Đ.Milićevića pretplatilo se 20 građana. Na knjigu narodnih pjesama Božidara Petranovića, za koju se prikupljala pretplata u toku 1867. godine, pretplatilo se 21 Zeničanina.150)

Vijest iz 1867. godine govori o problemima školstva, položaju učitelja i njegovom plaćanju.151)

Vijest iz 1873. godine pominje, da su dvojica Sarajlija, Petro Petrović Ekmećibaša i Kosta Skarić zastupali Bihać i Zenicu na skupštini srpsko-pravoslavnog naroda dabrobosanske eparhije.152)

Franjevački provincijal Kujundžić, 1853. godine upozorava austrijskog generalnog konzula u Bosni i Hercegovini, Dr. Atanackovića, da bi, pored ostalih mjesta, i u Zenici trebalo otvoriti "osnovnu pučku školu".

Zna se, da je ova škola radila u župskom stanu i 1871. godine imala 25 učenika.153)

Kasnije, milosrdne sestre reda sv. Vinka uzele su školu pod svoju upravu i između ostalog, otvorile i žensko odjeljenje,za pripremu polaznica domaćinskim poslovima.

Nastava se održavala u zgradi "Kloster", u neposrednoj blizini župne crkve sv.Ilije.

Prva katolička crkva u Zenici sagrađena je u toku 1868. godine, u Gornjoj Zenici, pod upravom franjevaca a zbog pretežno katoličkog stanovništva, u ovom kraju.

Crkva je potpadala franjevačkom samostanu u Gučoj Gori a bila je posvećena sv. Josipu.154)

Kasnije će biti izgrađene još dvije katoličke crkve.

Projektant, jedne od njih, biće poznati arhitekta Josip Vancaš. U ovu crkvu sv. Ilije povući će se franjevci iz crkve sv. Josipa, pošto im župa bude oduzeta.155)

---

150) Salih A. Jalimam, Prilozi kulturnoj baštini Zenice (rukopis), Zenica 1986, str. 25, lat.

151) Mitar Papić, Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1982, str. 34, lat.

152) Vladislav Skarić, **Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije.** Izabrana djela, knjiga I, Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1985, str. 270, ćir.

153) Mitar Papić, **Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine**, str. 34, lat.

154) Ljetopis župe sv. Josipa (fotokopije, str. 1, lat.). I ovom prilikom se posebno zahvaljujem prof. Muhamedu O. Šestiću, na ustupljenim kopijama.

155) Ljetopis župe sv. Josipa, str. 2, lat.

Uz crkvu, bio je riješen i problem grobalja, za katolički živalj, na raznim lokacijama.

O spomenicima islamske kulture u Zenici, bilo je govora u prethodnom dijelu teksta.

U nizu vakufnama iz XIX stoljeća pominju se podaci o novcu, zavještanom za održavanje pojedinih zadužbina, kao i drugih sredstava.

Jedan podatak navodi, da je bosanski vezir Salih Vedžihi paša pismom od 13. juna 1839. godine javio zeničkom mudiru, da mu je poslao novac za opravku džamije, medrese i javnih česama u Zenici.[156)]

U glavnom sakralnom objektu, čaršijskoj džamiji "mahfil" je u obliku kopita, što prestavlja neku rijetkost.

Iz natpisa, iznad ulaza u džamiju, iz 1871-1872. godine, vidi se da je džamija obnvoljena na zahtjev sultan Abdul Aziza. Obnova je uslijedila, nakon katastrofalne poplave, 1872. godine.[157)]

Jedan od zeničkih naiba, iz prve polovine XIX stoljeća, Mehmed Đudi Čohađić ostavio je više pjesama i kronograma.[158)]

Za ovog zeničkog naiba, poznato je da je obračun za popravak mosta (drvene ćuprije) uputio bosanskom divanu, 23. zilkade, 1260. godine (5. decembra,1844. godine).

Umro je i sahranjen u Travniku, u dvorištu Teskeredžića džamije.

Pored već nabrojanih objekata profane arhitekture, treba pomenuti dvadeset česmi.

Pred kraj turske vladavine otvorena je "kiraethana" (čitaonica).

Kuća Hadžije Mazića završena je 1835. godine. Bila je karakteristična po interijerima, dvorištima i kapijom.

Zanimljiva je bila i zgrada "hućuneta" (sudnica), kao i još nekoliko stambenih i javnih zgrada.

U XIX stoljeću bilo je više prepisivača arabičkih rukopisa, iz različitih područja arapske pisane riječi.

To su rukopisi, koji se bave vjerskim temama, položajem čovjeka, temama iz medicine, itd.

S kraja XVIII stoljeća (26. novembar, 1783. godine) spominje se kao prepisivač Derviš b.Hasan, Zeničanin, zvani Mulla, zatim, Muhamed Esad (Ishakefendi Zade), kadija, koji je prepisao dva arabička rukopisa (1800. i 1816. godine).

---

156) Salih A. Jalimam, **Prilozi kulturnoj baštini Zenice**, str. 30, lat.

157) Džemal Čelić-Memed Mujezinović, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini, str. 70, lat.

158) Seid M. Traljić, **Muslimanski nadgrobni spomenici**. Narodna uzdanica, VIII (1940), Sarajevo 1939, str. 201, lat.

S početka XIX stoljeća (1802. godine) pojavio se anonimni muderis, koji je prepisao "Nenafi en-nas", djelo što ga je pjesnik Nidai posvetio Sultan Selimu.

Husein b.Salih iz Zenice, 1848. godine prepisao je Gazalijevo djelo "Ayuha i -walad", koje raspravlja o ljudskim saznanjima i važnosti duhovne čistote i lijepog morala.[158a)]

U jednom "arzulahu" (popisu) stanovnika zeničke nahije iz 1792. godine, pominje se poplava, kojom prilikom je rijeka Bosna porušila most (drvena ćuprija). U cilju popravka, valija hadži Salih paša izdao je "bujruldiju", kojom se naređuje da stanovnici Zenice usijeku drva i pribave ostale potrepštine.[159)]

Pedeset godina kasnije, upućena je nova molba za popravak mosta, jer je potpuno dotrajao. Sačuvan je troškovnik, iz koga se vidi da je opravak stajao 8.393 groša i 30 para.[160)]

Prema predanju (dokumenata nema), austrijski general Josip Filipović, koji je otsjeo u kući hadžije Mazića, 11. augusta 1878. godine primio je deputaciju predstavnika svih konfesija, na čelu sa Hafiz pašom, koja je tražila prekid ratnih dejstava, bez uspjeha.[161)]

Nekoliko dana kasnije, austrijska vojska će ući u Sarajevo. Dolazak Austrijske uprave u Bosnu i Hercegovinu značiće potpuno novi period života kasabe Zenica.

Prilikom boravka generala Filipovića u Zenici, kod njega su boravila tri austrijska novinara, od kojih treba istaknuti Jana Lukaša i budućeg putopisca Hajnriha Renera.[162)]

Nalazeći se van glavnih saobraćajnica,sa nerazvijenom privredom i nedostatkom nekih elemenata, koji grad čine gradom, Zenica je za čitavo vrijeme turske uprave bila kasaba, na periferiji zbivanja svih vrsta.

Međutim, i ovde se živjelo kao i u drugim mjestima, ove ili slične veličine.

Postojali su sakralni objekti, objekti administracije i uprave. Trgovina, zanatstvo i poljoprivreda su bili ponekad i zapaženi itd.

Ali o svemu tome, nema podataka. U prvom redu,zato što nisu ni traženi. Nije bilo sistematskih istraživanja, proučavanja prošlosti, koja je imala svoje uspone i padove, kao i ostale ljudske aglomeracije sličnog tipa po Bosni i Hercegovini.

158a) Muhamed Ždralović, **Bosansko-Hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima**, knjiga I, str. 185, 191, 261, lat.

159) Džemal Čelić-Mehmed Mujezinović, op. cit. str. 70, lat.

160) U prvoj polovini novembra 1869. godine rijeka Bosna porušila je sve mostove između Zenice i Žepča. Hamdija Kreševljaković, **Žepče**. Napredak, XXVII (1938), Sarajevo 1937, str. 239, lat.

161) Spominje se da su Sarajlije upalile štalu župnika zeničkoga fra Jake Duića. Prof. fra Rastko Drljić, **Okupacija Bosne prema bilješkama Luke Senjaka i fra Jake Baltića**. Napredak, XXVII, 1938, Sarajevo 1937, str. 158, lat.

162) Todor Kruševac, **Bosansko-Hercegovački listovi u XIX veku**. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1978, str. 74, lat. Ovdje je spomenuto i prisjećanje Heinricha Rennera, **Journalistische Erinnerungen aus dem Berinne der Occupatioon**. Bosnische Post, XI, januar 3, 1894, no 1.

Postojala je nekakva nezainteresovanost za prošlost kasabe, grada a kasnije i industrijskog centra. Uzrok ovome, je između ostalog i u heterogenosti stanovništva, koje se doseljavalo sa raznih strana.

Pred naučnim institucijama Zenice stoji zadatak, da se propušteno nadoknadi, jer, do sada nenapisana istorija ovog grada na to obavezuje.

II

Da bi se došlo do saznanja o nekom događaju iz prošlosti, koriste se sistematska i druga istorijska istraživanja.

Međutim, potrebno je posvetiti pažnju, odnosno koristiti i druge izvore i podatke, van oficijelnih istorijskih kategorija. Podaci iz ovih, mogu upotpuniti stvarnu sliku relevantnog predmeta, teme, zadatka.

Ti izvori, kao pomoćni podaci, nalaze se, između ostalog, u raznim reportažama, hronikama, putopisnoj, memoarskoj i drugoj literaturi itd.

U stvari, sve što govori o mjestu i vremenu događaja, o kome se želi sačiniti istorijska slika, treba da bude u pažnji istoričara ili onoga, koji to radi.

U putopisnoj literaturi Bosne i Hercegovine, koja obimom nije naročita, nalaze se podaci, koji svojim iskazom, često puta, nadilaze primarne istorijske izvore.

Ni dosadašnje skromno istorijsko znanje o Zenici, nije koristilo podatke iz ono malo putopisne literature, koja postoji.

Klasifikacija putopisnih tekstova razlikuje se po tipu, odnosno po motivaciji, zbog kojih su i pisani.

Tako, postoje naučni (geografsko-istoriografsko-etnografski), opisni po mjestima, odnosno krajevima, kroz koje se prolazilo, hodočasnički, hroničarski, memoarski, prognanički.[1)]

U definisanju sadržaja putopisa, ilustrativno je mišljenje pjesnika Jovana Dučića, koji pišući predgovor putopisima Anke Gođevac, kaže.

"Putopis je književni rod, koji je vrlo blizak čovekovim svakodnevnim navikama u opštenju sa društvom. Čovek najpre želi da kaže šta je video, zatim šta je čuo, a tek posle toga, šta je osećao i jedva naposletku, šta je mislio."[2)]

Po ovom kriteriju, koji nije i jedini, ali je indikativan u onom smislu, koji ovaj tekst želi tretirati, ako je putopis u funkciji istorijske informacije o mjestu i njegovoj okolini, treba ga koristiti.

---

1) Ivan Lovrenović, **Uvod u čitanje suvremenog bosanskohercegovačkog putopisa**, Iz: **Putopis** (Izbor), Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1984/1985, (Edicija "Savremena književnost naroda i narod-- nosti BiH u 50 knjiga").

2) Preuzeto iz: Alija Isaković, **Hodoljublje. Izbor bosanskohercegovačkog putopisa i građa za bibliografiju 1842 - 1970,** Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1973, str. 8,lat.

Jedan pokušaj ovakvog putopisa o proteklom vremenu, treba svakako pomenuti.[3)]

Isto tako i jedan sintetički rad, koji iz putopisa i hronika crpi podatke, za svrhu, zbog koje je i sačinjen.[4)]

Već je pomenuto da putopisna literatura o srednjovjekovnoj Bosni, nije obimna. Prije bi se moglo reći, da je siromašna. Ali ipak postoji.

Nađeni su tragovi o putopisu anonimnog španjolskog putopisca, koji je početkom XIV stoljeća prošao južnoslovenske zemlje, uključivo i Bosnu. U ovom putopisu značajan je zapis "o stanju katoličkih duša".[5)] O Zenici se ne govori.

To bi, uz kasnije radove hroničara franjevačkog reda, koji su retrospektivno prilazili ovim vremenima, bilo sve.

Broj putopisaca iz vremena XV, XVI, XVII i XVIII stoljeća nešto se povećao zbog naglog zanimanja susjednih zemalja za prilike u srednjevjekovnoj Bosni.

Putopisci su članovi delegacija ili prolaze ovim krajevima u tajnoj misiji. Putopisi su im u diplomatskoj ili vojnoj funkciji.

U XV stoljeću, Bosnom su prolazili Dursun beg, Konstantin Mihajlović iz Ostravice i Ritter Harf.

U XVI stoljeću prolaze ili obilaze Benedikt Kuripeschitz (1530. godine), Kornelije Duplicia, Schepper (1533. godine), Benedeto Remberti (1534. godine), Jean Chesneau i Katarina Zeno (1557. godine).[6)]

Filip Difren Kanej (1573. godine). Iste godine i Pierre Lescalopier. Godinu dana kasnije Frane Butrišić i Zvane Divnić. Pavle Kantarina prolazio je 1581. godine.

U XVII stoljeću, među putopiscima su Lefevre (1611. godine), Bartolomeo Kašić (1612. godine), De Gedoyn (1624. godine), Atanasije Georgiseo (1626. godine), Quiclet i Poulet (1658. godine).[7)] Evlija Čelebi prošao je Bosnu u dva maha (1659. i 1664. godine) i ostavio interesantne zapise, koji se i danas čitaju.

Putopisi XV-XVII stoljeća ne spominju Zenicu.

Razlozi su poznati. Zenički kraj nije ležao na važnijim putnim pravcima. Vojne akcije nisu se vodile u središnjem dijelu Bosne.

U XVIII stoljeću, kroz Bosnu putuju, Marim Marojica Kabogu (1706. godine), Mostarac Abdullah Huremović (1737. godine), koji u svom putopisnom djelu i

---

3) Mato Džaje, **Banja Luka u putopisima i zapisima**, Banja Luka 1973, 234, lat.

4) Dr Lamija Hadžiosmanović, **Tragom pisane riječi kroz putopise i kronike**, MOST, godina IX, broj 45, Mostar 1982, str. 101 - 109, lat.

5) Petar Matković, **Putovanja po Balkanskom poluotoku za srednjega vieka**, RAD Jazu, Zagreb 1878, knjiga XLII, str. 56 - 184, lat.

6) Petar Matković, **Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka,** RAD Jazu, knjiga LXII, Zagreb 1882, str. 45 - 133 lat.

7) Petar Matković, **Putovanja po Balkanskom poluotoku XVII vijeka,** RAD Jazu, knjiga CXXXVI, Zagreb 1898, str. 1 - 96, lat. Uporedi i: Salih A. Jalimam, Vranduk kroz istoriju (Prilozi za studiju), Iz: **Vranduk-grad i utvrda**, Izd. Muzej grada Zenice - Istorijska zbirka, Zenica 1990, str. 55, lat.

popisu kadiluka, spominje i kadiluk Brod i da je ovaj udaljen od Carigrada dvadeset i sedam konaka.[8)]

Nešto iscrpniji putopis, posebne namjene, koji govori o Zenici je izvještaj austrijskog špijuna Božića, zastavnika brodske regimente. Za osam mjeseci, koliko je njegovo proputovanje trajalo kroz Bosnu i Hercegovinu, sačinio je izvještaj o svojim zapažanjima.

Bio je dva puta u Zenici. Prvi puta sa bosanskim biskupom Augustinom Okićem (4. oktobar, 1785. godine) a drugi put, sam, (10. novembar, 1785. godine).

Njegov izvještaj sadrži dosta istoriskog i etnografskog materijala iz Zenice XVIII stoljeća.

Neki podaci iz njegovog izvještaja (putopisa) nisu se mogli provjeriti na terenu.

U XIX stoljeću, bar u prvoj polovini nema podataka o Zenici. Zapaženo je putovanje francuskog konzula Huques Pouqueville, Matije Mažuranića, fra Luke Dropuljića, Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, Mihovila Pavlinovića itd.

Ipak neki podaci mogu se naći po perifernim zapisima-izvještajima, uputstvima, špijunskim izvještajima, dopisima po novinama. Sve to nije putopisna literatura, ali je rezultat službenih i drugih prolaza kroz Bosnu i Hercegovinu, koji nude prihvatljive i korisne podatke, o Zenici.

Iz Izvještaja austriskog konzula Mittessera, sa sjedištem u Travniku, pisanog pod konac 1811. godine, vidi se da je Zenica "jedno otvoreno mjesto bez grada (utvrde), sa 1000 muslimana i 3000 kršćana."[9)]

Nešto tačnije podatke o Zenici daje franjevac Ivan Franjo Jukić, koji je kao hodočasnik proputovao dobar dio Bosne i Hercegovine. Prilikom svog boravka u Zenici (1842. ili 43. godine) zabilježio je da Zenica ima oko 215 kuća i oko 1200 stanovnika koji su turci, ristjani i malo krstjana".[10)]

Prilikom drugog boravka (1851. godine) potvrdio je ranije utvrđeno stanje, koje se nije bitnije promijenilo.

U Bosni i Hercegovini, 1846. godine boravili su J. Abel i baron Ransonet, koji su utvrdili da srednjobosanski bazen (odnosi se i na Zenicu) obiluje velikim rezervama uglja.[11)]

U drugoj polovini XIX stoljeća, špijune i uhode raznih vrsta zamjenjuju stručnjaci, koji posjećuju i Zenicu.

---

8) Hazim Šabanović, **Popis kadiluka u europskoj Turskoj od Mostarca Abdulaha Huremovića**, Glasnik hrvatskog Zemaljskog muzeja u Sarajevu, knjiga LIV (1942), Sarajevo 1943, str. 342, lat.

9) Hamdija Kreševljaković,-Hamdija Kapidžić, **Sudsko-administrativna podjela BiH početkom XIX stoljeća,** Istorijsko-pravni zbornik, sv. 3 -4, Sarajevo 1950, str. 254, lat.

10) Ivan Franjo Jukić, **Zemljopis i poviestnica Bosne,** Iz: **Sabrana djela**, knjiga I, Izd. "Svjetlost" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1973, str. 206, lat.

11) Dr Luka Đaković, **Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini,** Izd. "Univerzal", Tuzla 1980, str. 34, lat.

Među takve treba pomenuti D. Wolfa, koji je u svojim istraživanjima naišao na željeznu rudu kod Fojnice, živu i srebro kod Kreševa, olovni sjajnik kod Vareša, kamenu so kod Tuzle i kameni ugalj u Zenici i kod Sarajeva.[12)]

D. Wolf, rudarski upravitelj iz Drniša, u svom izvještaju govori, da je u svojim istraživanjima koje je obavljao u srednjobosanskom bazenu 1841. godine, na putu iz Busovače za Zenicu imao sukob sa grupom, koja nije radila kako treba, pa je istraživanja nastavio sam.[13)]

Tako je utvrdio da uglja ima u Zenici i Gračanici.

Godine 1879. u Bosni je boravila grupa geologa, koju su sačinjavali E. Mojsilowwich, E. Tietze, A. Bittner i prof. Hoernes, gdje su vršili geološko kartiranje sjeverne i istočne Bosne.

U maju mjesecu te godine, posjetili su i zenički kraj, gdje su vršili geološka ispitivanja.[14)]

Zbog promjene geopolitičke karte Evrope onog vremena, Bosna postaje sve atraktivnija, za mnoge profesije izvještača. U njihovim javljanjima, izvještajima ili zapisima raznih vrsta može se naći po koja informacija, koja se odnosi i na prilike u Zenici.

Među njima, svakako je najinteresantniji major Wagner, načelnik štaba generala Jelačića.

U svojoj knjizi "Pregled zapažanja o Bośni", sačinjene nakon dva boravka (oktobra 1851. i 1853. godine), pominje da je put od Zenice upotrebljiv za vožnju, da bi na nekim dionicama trebalo izvršiti opravku a teška vozila bi od Zenice trebalo da idu preko Travnika, s tim da bi se putem morale otkloniti neke manje prepreke.

Prema majoru Wagneru, strateška linija uz rijeku Bosnu je pogodna za vojne operacije. Na ovoj trasi "su bogata mjesta Doboj, Žepče, Zenica i Visoko".[15)]

Odbrambeni položaji mogu se izraditi u Maglaju, Vranduku i Kobiljoj glavi, kod Sarajeva.

Iz zapisa majora Wagnera, pomenut je i mudir (upravitelj sreza) iz Zenice. "Kada sam raširio pred njim mapu i nabrojao mjesta u tom kraju, njemu se činilo skoro neshvatljivo da s jednog lista hartije mogu razabrati imena i položaj svih mjesta, planina i rijeka čitave jedne zemlje... Taj mudir je sjedio u košulji i u svojoj službenoj kancelariji".[16)]

Iz druge polovine XIX stoljeća, treba spomenuti pismo bosanskog franjevca iz Dubrava kod Brčkog, od 12. jula 1860. godine, upućeno A. T. Brliću, potpisanom sa "Br. K. M.-Ć".

12) Dr Luka Đaković, **Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini**, str. 35, lat.

13) Dr Luka Đaković, op. cit. str. 12 - 13, lat.

14) Dr Vinko Mikolji, **Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni**, Izd. i štampa Metalurški institut "Hasan Brkić", Zenica 1969, str. 95, lat.

15) Galib Šljivo, **Vagnerovo viđenje Bosne sredinom XIX vijeka**. Istorijski zbornik, godina II, broj 2, Banjaluka 1981, str. 67, ćir.

16) isto, str. 67, 72, lat.

Fratar je bio Torkvatov pratilac, na njegovom putu kroz Bosnu. Ova deputacija išla je od Brestovskog do Sutjeske a iz Sutjeske u Zenicu.

O boravku u Zenici nije ništa zapisano.[17)]

Zenički kraj pohodio je i Dezire Falkner, poznata ličnost onog vremena, inače trgovac iz Zagreba.

Bio je zainteresovan za kameni ugalj iz okoline Zenice, u područjima, koja bi se nalazila uz budući glavni put, Sarajevo-Bosanski Brod.

Ovom trasom, kako je to mislio Leopold Moro, trebala je proći i željeznička pruga.

Na osnovu valijine bujruldije od 4. zilhidžeta 1288. godine po Hidžri (1871. godine), Dezire je dobio dozvolu. Bio je u zeničkom kraju 8. marta 1873. godine.[18)]

Drugih Francuza nije bilo na proputovanju kroz Bosnu i Hercegovinu.

U katalogu internacionalne izložbe 1900. godine, u dvije rečenice pomenuta je i Zenica.[19)]

Englezi su boravili u ovim krajevima u razdoblju, 1851.-1898. godine.

James Henry Skene prošao je kroz ovaj kraj sredinom 1851. godine. Pomenuo je Zenicu, kao mjesto u kojem nije bilo ničega, što bi čovjeka moglo zanimati.

Deset godina kasnije, George Arbatnot, koji je pratio seraskera Omer pašu Latasa, u vojnom pohodu po istočnoj Hercegovini u jesen 1861. godine, piše, da je "Zenica mjesto u kojem se ponešto trguje".

Uoči tragičnog seljačkog ustanka u sjevernoj Bosni, 1875. godine tamo je na svom putu kroz ove krajeve, boravio Artur Đ. Evans. Kroz Zenicu nije prolazio.[20)]

U ljeto iste godine James Creagh, profesionalni vojnik, boravio je u zeničkom kraju. Pominje boravak u vrandučkom i nekom zeničkom hanu, opis susreta i razgovora sa ovdašnjim ljudima a posebno se oduševljava planinama "čiji bi prizor oduševio srce kakvog slikara".

Godinu dana po dolasku austrougarske u Bosnu i Hercegovinu, R. H. Lang opisuje putovanje od Bosanskog Broda do Sarajeva.

Doputovao je do Zenice vozom a od Zenice kočijom, jer pruga do Sarajeva još nije bila izgrađena.

Proveo je noć "u nekom prljavom hotelu u Zenici".

---

17) Pismo u: Arhiv obitelji Brlić-Slavonski Brod, fond: obiteljska pisma i skripta 1778 - 1923

18) Midhat Šamić, **Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću. 1836 - 1878. godine.** Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1981, str. 109, lat.

19) La Bosnie-Hercegovina a L'exposition internationale universelle de 1900 a Paris. Ed. Adolphe Holzhausen. Vienne 1900, str. 60, fr.

20) Artur Dž. Evans, **Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875. godine**, Izd. "Veselin Masleša", Biblioteka: "Kulturno nasljeđe", Sarajevo 1965, str.158, lat.

Zaprežnim kolima, put od Bosanskog Broda do Sarajeva, prošao je 1889. godine A. Đ. Hjum-Biman, koji je u Zenici posjetio kaznionu, koja, kako to ovaj putopisac podvlaći "predstavlja savršenstvo u svojoj oblasti".

Poslednji u nizu engleskih putopisaca, koji su posjetili i zenički kraj, je Vilijam Miler. On je, kao dopisnik i publicista, krajem XIX stoljeća proputovao balkanske zemlje, između 1894. i 1898. godine.

Za Vranduk kaže da je jedno od "najzanimljivijih mjesta u cijeloj zemlji". Piše o tvrđavi, čija je unutrašnjost pretvorena u park pun drveća a ističe i izuzetne vojnostrateške osnove stare tvrđave.

Od putopisa sa njemačkog govornog područja, preovlađuju itinereri i vodiči, za vojne i druge svrhe.

U jednom od prvih, autora Abela Lukšića, iz 1878. godine postoji i nešto širi opis Zenice.

Iz 1895. godine, anonimni autor, sa dosta relevantnih podataka, opisuje čitav zenički kraj. U opisu se daje detaljan pregled kaznione, tvornice papira, željezare sa čeličanom, itd. Zaključuje da Zenica "posjeduje sve uslove da se razvije vremenom u jedan značajan industrijski grad".

Autor djela "Uzduž i poprijeko kroz Bosnu i Hercegovinu", dopisnik bečkih i berlinskih novina Heinrich Renner, prvi od stranih novinara, stigao je u Hercegovinu i tu boravio za vrijeme ustanka 1875. godine.

Tri godine kasnije 1878. godine, bio je jedan od trojice novinara, koji su se nalazili pri štabu generala Filipovića. Ostao je godinu i po dana a i poslije se navraćao da proučava prošlost i geografiju, narodni život i običaje Bosne i Hercegovine.

Vjerovatno je u Zenici bio 1878. godine, prvi put. Pri drugom boravku, konstatovao je "nekadašnja Zenica skoro da se ne može prepoznati".[21)]

Početkom XX stoljeća pojavilo se još jedno djelo na njemačkom jeziku. Riječ je "O skicama iz Bosne", autora novinarke Milene Preindlsberger-Mrazović.

Radila je u Sarajevu, devedesetih godina prošlog stoljeća, kao novinar.

Putovala je Bosnom i Hercegovinom, vodeći dnevnik doživljaja i zapažanja.

Za Zanicu, napisala je da je to "jedno malo, proizvodnjom tepiha, poznato mjesto".

Dosta bilježaka i putopisnih zapisa o zeničkom kraju pisano je na domaćem jeziku.

U suhoparnom i enciklopedijski zabilježenom opisu Zenice istoričara Vjekoslava Klaića, iz 1878. godine, iznešeno je sve do tada poznato. Dodano je da je postojala katolička škola sa 45 učenika.

Godinu dana kasnije, bivši fratar Tomo Kovačević opisuje Bosnu i Hercegovinu, prvenstveno sa etnografskog stanovišta. Za Zenicu navodi da "ima predeo

---

21) O tome je objavio i svoja prisjećanja: **Journalistische Erinnerungen aus dem Beginne der Occupation**, Bosnische Post, XI, januar 3, 1894, no 1

vrlo lep i plodonosan". Spominje narodnu predaju, po kojoj se tu nalaze verige Mehmeda II (vjerovatno se misli na sultana Mehmeda II El Fatiha).

Jedini namjenski tekst i izgleda i jedinog domaćeg žitelja je opis varoši sa okolinom od učitelja Dušana Popovića. O autoru se ne zna ništa.

Na početku teksta, tvrdi se, da se varoš Zenica sa okolinom, punim pravom može ubrajati među najljepše predjele "prave" ili "gornje" Bosne.

Opis istorisko-etnografskog naslijeđa ovog kraja sadrži podatke i činjenice, te relevantne pretpostavke, da djelo nadilazi uobičajeni nivo putopisnog štiva.

Posebno je zanimljivo, da se u djelu objašnjava zenički kraj, dvadeset godina, poslije austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Pred kraj stoljeća, Zenicu je posjetio i Ferdo Hefele, na svom putu za Carigrad, nakon četiri godine, po drugi put.

Uočio je vidne promjene u bivšoj kasabi. Dao je podroban opis kaznione, koja je u to vrijeme bila atraktivna za posjetioce, jer je pretstavljala novinu u toj vrsti institucija.

Književnik Ante Tresić Pavičić u društvu arheologa profesora Brunšmita pomenuo je Zenicu, zbog tek otkrivene ranokršćanske bazilike i naveo da je Zenica "jedno od najobrtnijih mjesta u Bosni".

Anonimni putnik željeznicom od Beograda do Sarajeva, zadržavši se nekih pola sata na željezničkoj stanici, u svom vojno-geografskom opisu Bosne i Hercegovine navodi da je "okolina Zenice prostrana i plodna dolina, kao kakva velika karlica".

Na svom putu od Save do Adrije, Julije Kempf, krajem XIX stoljeća bio je u Zenici. Opisuje ju "kao pravu zjenicu u velikom bajnom okruku prirodnih krasota, koje su se oko nje tolikim skladom nanizale."

Zapazio je franjevački samostan sa starom zgradom i crkvom. Opis grada je veoma zanimljiv. U njemu se govori o kućama, liku stanovnika i o novinama, stiglim sa Austrougarskom.

U Zenicu su dolazile i đačke ekskurzije, koje su vodile bilješke o svojim putovanjima.

U bilješkama, jedne od tih ekskurzija, koja je u Zenici boravila 3. jula 1895. godine, prikazan je nagli razvoj grada i života u njemu, izgrađenost, među ostalim, sakralnim i privrednim objektima i prikazom posjete kaznioni.

Jedna grupa bugarskih đaka, boravila je u Zenici 26. i 27. aprila 1900. godine.

Posjetili su jednu osnovnu školu, kaznionu, rudnik i grad. U njihovom opisu putovanja, odnosno posjete Zenici, dat je prikaz organizacije centralne kaznione Bosne i Hercegovine.

Vjerovatno je najobimniji hronološki i tematski opis Zenice dao Rudolf barun Maldini Wijdenhalski.

Veći dio opisa posvećen je Rudniku uglja. Uz prirodno-geografsku sliku grada, primjećeni su mnogi detalji, dotada, nezapaženi u drugim prikazima Zenice. Upoređivano je staro i novo. Uočeno je ono što Zenicu izdvaja u grupi sličnih gradova.

Posebno je opisan Vranduk i sa simpatijama je data slika ovog srednjovjekovnog bosanskog grada.

Početkom ovog vijeka, u Zenici je boravio pjesnik Juraj Kapić. U kraćem opisu Zenice prikazao je kaznionu i pjesnički opisao okolinu.

U zaključku treba naglasiti i ulogu putopisne literature za poznavanje istorije zeničkog kraja, od najstarijih vremena do 1918. godine.

Ponuđeni tekst, da bi opravdao funkciju istorijskog prikaza, dao je mogući pregled zbivanja u ovom kraju. Tretirao je kulturni, politički, ekonomski i druge razvoje od njihovih početaka u Bilimišću do naših dana, odnosno do početka ovog vijeka.

Kratak, enciklopedijski opis grada

ZASTAVNIK BOŽIĆ

Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785. godine,

str. 61, njem.

Zastavnik Brodske graničarske regimente Božić, bio je u Bosni od aprila do kraja novembra 1785. godine. Božić je na povratku iz Bosne podnio izvještaj koji se nalazi u Kartografskom odjeljenju Ratnog arhiva u Beču. (Ratni arhiv u Beču, Kartensammlung, Europaeische Türkey. Staathalterschaft Bosnien Landes--Kunde, Aus Kaisers Joseph II.

Archiv N.2 Alter Archivs Nro. 25 K VII m 20.

Podatke su objavili: Hamdija Kreševljaković-Hamdija Kapidžić u Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga VII, odjeljenje istorisko-filoloških nauka, Sarajevo 1957.

Na osnovu podataka moguće je ustanoviti da je zastavnik Božić, kojemu se na žalost nezna ime, boravio je u Zenici 4. oktobra 1785. godine i to u društvu s bosanskim biskupom Augustinom Okić-Botoš koji je biskupom bio u vremenskom intervalu 7. maj 1784- 1.maj 1799. godine.

Podaci iz: Ignacije Strukić, Povjestničke crtice Kreševa i franjevački samostan. Sarajevo 1899, str. 83 - 95, lat.

ZENICZA 4 St. Ein Marktflek von ungefähr 200 türkischen Häusern. Der Weeg führet steil hinab südwärts an einen gutgemauerten Han vorbey. Von diesen durch ein Bächl an ein Turbet und dann in einem engen steilen bewachsenen Thal in wald durch einige Bächl in einen offenen Platz den man in 2 Stunden erreichte; und von welchem westwärts auf eine halbe St. ein Dörfl Bukovicza lieget. Sodann wieder durch etwas Wald in das Feld Babino polje; durch einige unbedeutende Bächl und kleine bebaute Anhöhen westwärts an einem Haus vorbey; und von diesen im Ort, so eben am linken Ufer der Bosna lieget die noch immer eine Breite von 80-100 Schritten hat. Durch solchen fliesst ein Bachl so mit einer gemauerten Brüke versehen ist; und am obern Ende lieget eine 200 Schritt langa 6 Schritt breite [a] schlechte Brüke auf Pfeilern von Holz [b] mit Steinen aufgefüllt; über die Bosna die alhier eine Insel bildet.

Zenica, Palanka sa otprilike 200 turskih kuća. Put prolazi s južne strane[1] pored dobro izidanog hana.[2] Od hana, kroz jedan potočić dolazi se do turbeta.[3] Potom, u jednoj strmoj i obrasloj u šumi dolini, tj. na jednom otvorenom mjestu do koga se stigne za dva sata smješteno je seoce Bukovica. Kroz šumu, nešto malo dalje od ovog seoceta, opet kroz šumu stiže se na Babino polje. Zatim, preko jednog malog uzvišenja, zapadno pored jedne kuće a onda od ovog mjesta, upravo na lijevoj obali rijeke Bosne nalazi se jedno proširenje od nekih 80-100 koraka. Ovim proširenjem protiče potočić sa izgrađenim mostom [a] a na rijeci Bosni nalazi se drveni most u slabom stanju dužine 200 koraka, širine 6 koraka[b] na drvenim upornjacima ispunjen kamenom, praveći na taj način jedno malo ostrvo.

(Prevod: Memnuna Begić-Hasanica, prof)

---

a) Kameni most preko potoka Kočeve u Zenici. Sagrađen je u XVII stoljeću, a porušili su ga Nijemci 1945.

b) Ovo je drveni most preko rijeke Bosne. Često je popravljan. O tome ima pisanih podataka iz XVIII stoljeća.

(**Napomene**: Hamdija Kreševljaković-Hamdija Kapidžić, Vojno-geografski opis pred dubički rat, Sarajevo 1957, str. 61, napomene 60, 61).

1) Vjerovatno da se odnosi na stari kolski drum kojim se je preko planinskog prevoja Smetovi (Kraljevine) dolazilo u zeničko-lašvansku dolinu.

2) O tome hanu nema nikakvih podataka.

3) Turbe, tulbe (ar.), mauzolej, natkrivena grobnica. Abdulah Škaljić, **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku**, str. 624, lat.

ABEL LUKŠIĆ

Bosnien und die Herzegovina.

Kurzgefasste Darstellung

aller

geographischen, volkswirtschaftlichen und socialen Verhältnisse dieser Länder

Neueste

Beschreibung und vollständiges Orts - Lexicon

von

Bosnien

und der Herzegovina

PRAG 1878.

Verlag von Alois Hynek, Buchhändler

(O ovom autoru nije se uspjelo doći ni do kakvih podataka iz života, niti na osnovu čega je pisao ovaj svoj vodič kroz Bosnu i Hercegovinu).

ZENICA. Städtchen und Hauptort des Bezirkes gleichen Namens am linken Ufer des Bosna-Flusses, über welchen eine ziemlich gute Holzbrücke fürt, hat bei 2600 Einwohner, grösstentheils Muhamedaner und griechischoriental. Christen und nur etwa 100 Katholiken. Zenica liegt unterhalb der Vjetrenica-planina, in freundlicher, gut bebauter Ebene, aber sonderbarerweise etwa 20 Minuten abseits von der Poststrasse Brod-Sarajevo. Wie es heisst, soll diese Chaussèe auf ausdrücklichen Wunsch der Zenicaer-Gemeinde derart tracirt worden sein. Zenica ist übrigens einer der industriellsten Orte Bosniens. Es giebt daselbst mehrere Teppich-Decken-und Leder-Manufakturen. Auf der Ebene von Zenica lagerten im September des Jahres 1697 auf ihrem Zuge nach Sarajevo Prinz Eugens von Savoyen muthige Truppen. Unweit von Zenica liegt das ausschliesslich von Katholiken bewohnte Pfarrdorf CRKVICA mit etwa 200 Einwohnern.

str. 106, njem.

Zenica.

Gradić i sjedište kotara, na lijevoj obali rijeke Bosne, preko koje vodi drveni most. Ima 2.600 stanovnika[1]), većinom muslimana i grko-pravoslavaca, katolika ima jedva 100[2]). Leži ispod planine Vjetrenica[3]) sa pitomom obradivom ravnicom. 20 minuta daleko od ceste Brod-Sarajevo.

Zenica je industrijsko mjesto srednje Bosne. Razvijena je izrada tepiha, pokrivača i kože. U zeničkoj ravnici logorovale su hrabre trupe princa Eugena Savojskog, u septembru 1697. na putu za Sarajevo.[4]) U blizini Zenice u župnom selu Crkvica živi oko 200 katolika.

(Prevod: Muhamed O.Šestić)

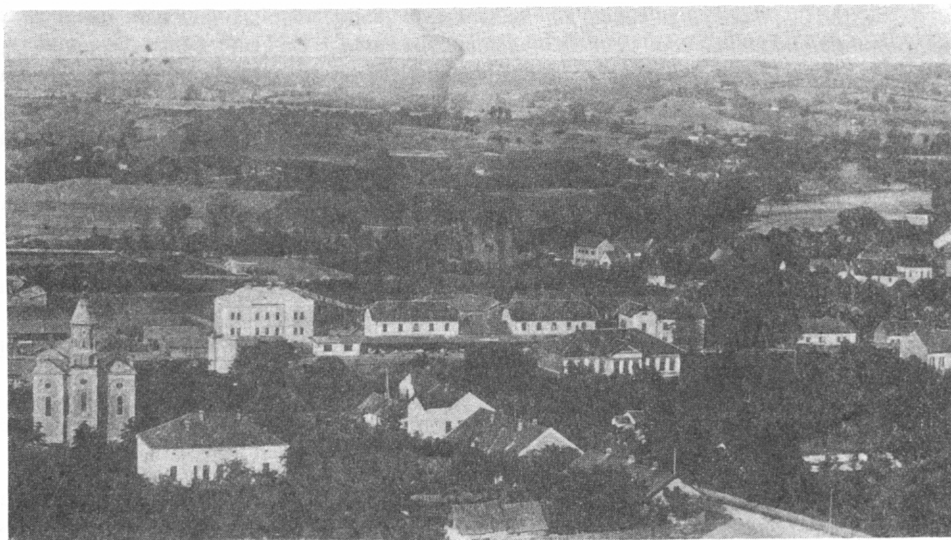
---

1) Broj stanovnika je malo pretjeran, jer po popisu iz 1879. godine, Zenica je imala 2.101 stanovnika.

2) Prema jednom podatku u Zenici je bilo 1865. godine 91 katolik a po popisu iz 1879. godine 128. Ni ovaj navod nije tačan.

3) To nije planina.

4) Prema raspoloživim podacima vojska Eugena Savojskog boravila je u Zenici oktobra 1697. godine.

VJEKOSLAV KLAIĆ

BOSNA, PODATCI O ZEMLJOPISU I POVJESTI BOSNE I HERCEGOVINE

Prvi dio: Zemljopis sa devet slika i dvije geografske karte

Nakladom "Matice hrvatske" Zagreb 1878, str. 161 - 162, lat.

Gimnazijsko obrazovanje stekao je Vjekoslav Klaić (Garčin kod Slavonskog Broda 28.VII 1849.- Zagreb 1.VII 1929) u Varaždinu i Zagrebu gdje je dobio i prve poticaje za naučni rad. Dalje se školovao u sjemeništu (1863-1867), zatim nakon učiteljovanja u Varaždinu (1867-1869) kao vladin stipendista u Beču studirao historiju i geografiju (1869-1872). Po povratku u Zagreb objavio je, nakon više popularno pisanih radova, svoju prvu naučnu raspravu. Od tada počinje njegov, više od pola stoljeća dug, nastavnički i znanstveni rad, obilježen usponima i padovima. U najkraćim crtama on je izgledao ovako: gimnazijski profesor do 1878. suplent za hrvatsku povijest na sveučilištu do 1882. povratak u gimnaziju, imenovanje za privatnog docenta "geografije Južnih Slavena" 1884. i ponovni dolazak na sveučilište 1893. S prekidom (1906-1908) na katedri je djelovao do 1922. Bio je član JAZU, vanjski član Češke akademije i počasni doktor praškog sveučilišta.

Dubravko Lovrenović, Bilješka o piscu. Iz: Vjekoslav Klaić, Poviest Bosne. Fototip izdanja iz 1882. godine. Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1990, str. 357, lat.

ZENICA, varoš uz Bosnu na istoimenom polju, koje osim Bosne natapaju i mnogi manji potočići: ima 1200 žitelja svih triju vjera[1], leži na drumu sarajevsko-brodskom, te je 4 sata udaljena od Travnika. U Zenici je katolička župa i katolička škola[2] sa 45 učenika. Župa ima 1386 duša[3] (u samoj Zenici 155). U okolici Zeničkoj naseliše se pred 35 godina Hrvati iz Dalmacije; zato neki i zovu ovaj kraj "malom Dalmacijom". Zenica je glavno mjesto istoimenog kotara.

Crkvice, selo četvrt sata Zenici na sjeveru, katolička kapelanija sa 719 duša (u samom mjestu 207).

Kakanj, malo selo sa 1 džamijom na utoku Ribnice u Bosnu, na drumu sarajevsko-brodskom. Negda znamenito mjesto radi velikih sajmova. Vojvoda Sandalj izdao je 27. prosinca 1423. u Kukanju (Kaknju?) Dubrovčanima pismo, da je od njih primio neki novac (jaspre).

Osječenik, klanjac pod planinom istog imena; tuj porazi Eugen Savojski Turke godine 1697.

Vranduk, stara tvrđava i maleno selo sa 150 žitelja, stere se na podnožju planine Oskove nad Bosnom. O Vranduku pripovjedaju, što i Vuk Karadžić[4] kaže o gradu Kušlatu, tj. ako putnik zapjeva:

"Oj djevojko u Vranduku gradu
Vele ti si u velikom jadu!"

To mu djevojka s prozora mahom odpjeva:

"Oj junače, ti si u goremu,
Prenoseći hranu o samaru".

Vranduk se spominje još za bosanskih vladara; ovdje naime izdade god. 1449. kralj Stjepan Tomaš knezu Nikoli Trogiraninu neku povelju, da smije podići tri dućana i to u Spljetu, Hvojnici i Jajcu. O Blau piše o Vranduku ovako: "Vranduk se prostire toli na najslikovitijem, koli na strategijski najvažnijem i historijski naj-

1) Za to vrijeme i okolnosti ovo je pretjerano malen broj stanovnika.

2) Uporedi: Salih A. Jalimam, **Prilozi za kulturnu baštinu Zenice** (rukopis), Zenica 1986, str. 24, lat.

3) Odnosi se na katoličko stanovništvo mnogo šireg područja nego što je to sam grad Zenica. Broj katolika u Zenici ne odgovara pravom stanju, jer po popisu iz 1879. godine bilo ih je 128.

4) Radi se o pjesmi: Kiridžija i djevojka iz Kušlata

"Oj đevojko u Kašlatu gradu,
bog zna jesi u golemom jadu!"
"Kiridžija, ti si u goremu
prenoseći ranu na samaru
preko Bosne na Ercegovinu".

Iz: Vuk Stefanović Karadžić, Srpske narodne pjesme. Knjiga I. Izd. "Nolit" Beograd 1969, str. 356, ćir.

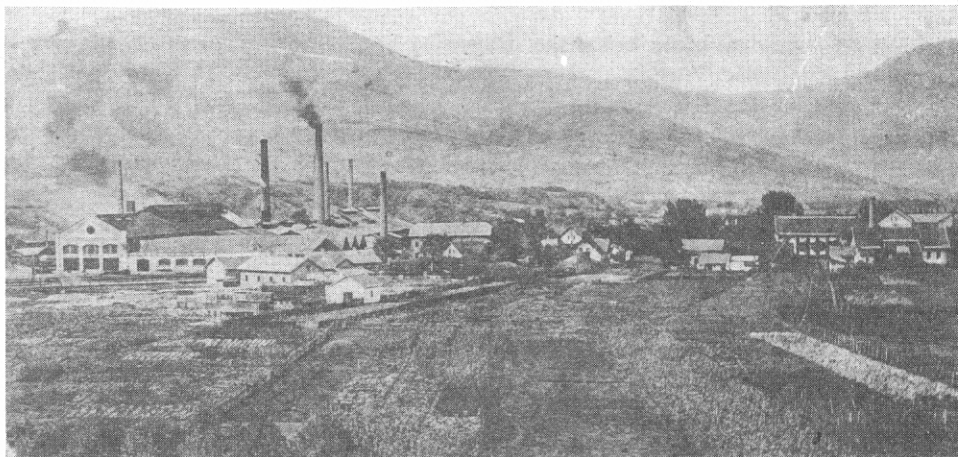
Grad Kušlat ili Kučlat nalazi se na otoku Drinjače u Drinu. Spominje se 1345. godine kada je dubrovački zlatar Dobre Benvenutić nalazio se u Kušlatu. Dr Desanka Kovačević-Kojić, **Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države**, str. 30, 32, ćir.

zanimljivijem mjestu ciele bosanske doline."5) Već samo ime njegovo, koje se u starijih poveljah piše "Vratnik" (od vrata), kaže da je on pravi ključ za nutarnju Bosnu, pravi klanjac, kojim se svaki mora proturati, koji žele prodrieti u srce Bosne. Ovdje bijaše po Budimskom miru (1503.) međa turskoj i ugarsko-hrvatskoj Bosni. Tuj kod klanjca "Branduka" udarahu konjanici principa Eugena na turske rulje, ter jih nagnaše u bieg. Okolica Vrandučka osobito je liepa, ter godi veoma svakomu prijatelju prirode i planinskog zraka. Vranduk udaljen je od Zenice dva sata. 6)
-Gradište, Tetovo i Garevo, selo na putu iz Kaknja u Vranduk.

---

5) Dr Otto Blau, **Reiesen in Bosnien und Hercegovina**, Berlin 1877.

6) Vjerovatno da se to odnosi na duljinu puta mjerenu pješice.

TOMO KOVAČEVIĆ

OPIS BOSNE I HERCEGOVINE

(Drugo pregledano i dopunjeno izdanje).

Štampa M.Stefanovića, Beograd 1879, str. XI-130, ćir.

(Zenica 51 - 53, ćir.)

Tomo Kovačević (1820 - 1864.) (?)

Rođen u selu Bukvicama kraj Dervente. Stupio je u franjevački red i školovao se u franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci, odakle je bio poslan u Hrvatsku a zatim u Mađarsku (u Vesprim) da završi bogosloviju. Zajedno s Ivanom Franom Jukićem i fra Jakom Baltičem dolazi 1840. godine u Bosnu s namjerom da digne ustanak protiv Turaka. Pošto su njihovu namjeru otkrile franjevačke starješine, šalju ih na razne strane iz Bosne a Kovačević prelazi u Srbiju, napušta franjevački red, dobija službu, i postaje "glavni poverenik političke propagande kneževine Srbije u jugoslovenskim zemljama pod rukovodstvom Ilije Garašanina".

Putovao je radi propagande po raznim našim krajevima a naročito je održavao vezu s Bosnom preko franjevaca, Ivana Franje Jukića i Blaža Josića s kojim se dopisivao. Napisao je 1862. godine "Projekt za podizanje bune protiv Turaka u Bosni i Hercegovini, Staroj Srbiji, Niškom i Vidimskom pašaluku". 1865. godine. Izdao, mu je pašenog Ilija M.Rakić knjigu: "Opis Bosne i Hercegovine", "pošto je istu školska komisija pregledala i izjavila, da zaslužuje, da se o praviteljstvenom trošku pečata".

Kako "cenzura izbrisa mnogo koješta, zbog ondašnjih okolnosti" Kovačevićev pašenog izdao je 1879. II izdanje, u kome je unio sve ono što je cenzura u prvom bila izostavila.

*Ovo djelo nije originalno. Ono je "u stvari prerađen geografski deo Jukićevog "Zemljopisa i poviestnice Bosne i Hercegovine iz 1851. godine. Mato Džaja, **Banja Luka u putopisima i zapisima**. Banja Luka 1973, str. 97 - 98, lat.*

14.) Zenička nahija, leži među travničkom, visočkom i tešanjskom nahijom. Najviše je ravna i svakojakim voćem plodna. Znamenitija mesta ove nahije jesu: Kokanj (u povelji vojvode Sandalja 1423. godine zove se Kukanj)[1] sad selo muhamedansko, a pre varoš, dok nije tu poginuo Pašalija,[2] pa da ljudi zbog toga oglobljeni bivši, osiromaše i rasele se.

Kraj puta je ovde veliko tursko groblje i dva nišana znatna,ko god ovuda prođe, na jedan nišan (nadgrobni kamen) baci kamen sevapa, što tu leži čovek, koji je prvi u Bosni kamatu-interes uveo. Drugi nišan stružu žene, i u vodi piju, da mleka dobiju.

Osječenik, glasovito mesto, što su poturice bosanske 1697. godine Evgeniju Sabaudijskom,[3] cara Leopolda vojvodi, ovde zasedu postavili i dočekali ga, no poturice najviše Sarajlije sa svojim vojvodom tu zaglave: gde je mrtva glava turskog sveca odskočila, tu su se dva vrela otvorila (?). Da, poginuo za narod! Od ove bitke mestu ovom ostade ime Osječenik. Grob vojvodin ograđen je, a jednog sveca tada poginulog, koji je ona vrela svojom otvorio, turbe je otvoreno, u koje putnici sevapa radi bacaju pare za sirotinju.

Zenica, na reci Bosni od travničke strane, gdje ima jedan drveni most preko Bosne. Žitelja ima 2000, [4] ponajviše poturica, leži na drumu sarajevsko-brodskom. Ima predeo vrlo lep, ravan i plodonosan, koga osim reke Bosne mnogi potočići i 2 reke natapaju, kuće su drvene, kao i po svoj Bosni, čaćave i otrcane. Govori se, da se u ovoj varoši nalaze verige Mehmeda II,5) date Zeničanima zbog neke na putu uskosti zbog koje su se često zavađali i samom caru na tužbu išli, a car im razmeri put i meru u verigama ostavi!

Kao što je na ovom mestu rečeno, poturice iz dana u dan gube se, za to i u Zenici ovakve su sreće, te se od nekoliko godina u lepo polje zeničko naseljavaju katolici iz Dalmacije, i sad gdekoji Zenicu zovu malom Dalmacijom. Kraj kuća izvan varoši seju, se bostani, koje kanali natapaju, rekao bi čovek da je kod malog Nila. Gladović polje od Zenice Vranduku idući, tako prozvano, što je tu Mehmed II. sa svojom vojskom u taku oskudnost rane došao, da je jedan mali lepčić dukat plaćen, od čega i spomenik na sred polja od kamena stoji, na kome je veličina tog lepčića izrezana; zbog toga je car fermanom zabranio, da se ovo polje ne ore i ne kosi, nego da se zapusti.

---

1) Očito da je riječ o grešci, jer spomenuta povelja odnosi se na Kukanj koji se nalazio u Župi Breznici kod Pljevalja na lijevoj strani Čehotine. Desanka Kovačević-Kojić, **Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države**. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1978, str. 81, ćir.

2) Teško je ustanoviti na koga se ovo odnosi.

3) Riječ je o princu Eugenu Savojskom.

4) Za to vrijeme i okolnosti kako je nastajao ovaj putopis ovi podaci o broju stanovnika su skoro tačni.

5) Odnosi se na stanovništvo naselja Tetovo u čijem muslimanskom groblju postoje nišani koji u narodu nazivaju Fatihovim.

Garevu, mesto gde je po pripovedanju ondašnjih ljudi Kraljević Marko kuću Đerzelez Alije na svojoj kabanici na jedan breg izneo, a posle žena veštica u spavanju prisloni svoje pete Markovim, i tako mu snagu izvuče, pa kad se Marko ne znajući za to, uze s Arapinom Đerzelez Alijom hrvati, ostane Marko dolnji. Opširniji opis ove pripovetke ima u "Magazinu Dalmatinskom" od 1843. godine.[6)]

Vranduk, gradić mali na podnožju planine Oskove nad rekom Bosnom, ime dobije od braniti, za to se kod nekih spisatelja i zove Branduk; ima 10 kuća muhamedanskih i 3 hana, 4 neopravljena topa.[7)] Ovde su knezu Evgeniju Sarajlije i ostale poturice prvu busiju postavile, da mu iz Posavine put u unutrašnjost prepreče, no su gore zaglavili, nego od Omer-paše zimus.[8)] Sad je Vranduk mesto za zatočenike, a za vreme kraljeva bosanskih znamenitije je moralo biti.

Ja se opominjem, da sam čitao jednu povelju kralja bosanskog ovde izdanu, koja se u Zagrebu hrani, i koja je u "Danici Ilirskoj" popatana.[9)] Budući je vrlo teretno iznad Vranduka preko brda preći, to devojke, kad putnik peva:

"Oj devojko u Vranduku gradu,
Vele ti si u velikom jadu".

- odgovaraju putniku:

"Oj junače, ti si u goremu,
"Prenoseći hranu o samaru".

Od Vranduka počinje Posavina, pod kojim imenom razumevaju sljedeće nahije: bjeljinska, tuzlanska, maglajska, gradačka, derventska i tešanjska. Ova nahije su po većoj česti ravne i najplodovitije u Bosni.

---

6) Riječ je o napisu: Ivan Franjo Jukić, **Putovanje po Bosni 1842**. Ljubitelj prosveštenija. Serbsko-dalmatinski magazin, broj 8, Zadar 1843, str. 48 - 65.

7) Podaci su preuzeti iz: Ivan Franjo Jukić, **Zemljopis i poviestnice Bosne**. Iz knjige: Putopisi i istorisko-etnografski radovi. Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1953, str. 367 - 368, lat.

8) Detaljnije o svemu tome vidi: Salih A. Jalimam, **Vranduk kroz istoriju,** str. 59, lat.

9) Riječ je o povelji koju je u Vranduku izdao bosanski kralj Stjepan Tomaš sinovima Ivaniša Dragišića. Povelja se nalazi u Arhivu JAZU u Zagrebu. Vidi: Salih A. Jalimam, **Vranduk kroz istoriju**. str. 30 - 31, lat.

Reiserouten in Bosnien und der Herzegovina.

Illustrerter Führer,

Wien, Pest, Leipzing, A. Hartlebens' Verlag 1895,

str. 19 - 24, njem.

- Stanica Begov Han (159 km). Kod gradnje željeznice 1879.godine su otkriveni stari grobovi i starobosanski novac iz vremena kralja Tvrtka I 1353-1391. pronađen.[1)]

Željeznička pruga se proteže u velikom zavoju oko Tulaka koji je obrastao šumom. S jedne strane obale se nalaze dva mjesta koji su smješteni u dolini Bosne. Prvo je Topčić-Polje na kojem je Omer Paša 1850. godine pripremao ustanički pohod. Drugo proširenje nasuprot (168 km) stanica Nemila je služilo kao noćna stanica svih trupa, koje su htjele da zaposjednu dolinu Vranduka. Barake, koje se još i danas na tom polju nalaze su izgrađene 1878. godine. Planine su sve veće a prevoji sve oštriji.

Željeznička pruga ocrtava jedan veliki polukrug, što se sa njene jedne strane jasno vidi tvrđava, široko na stijeni postavljena, te dolinu čini potpuno nepristupačnom.

(176 km) stanica Vranduk 1. Po imenu ove stanice i mjesto nosi naziv (oko 480 stanovnika)[2)] se nalazi na 548 m visoke strmine koju Zeletva potiskuje (1007 m) iznad rijeke Bosne, što sve zajedno pravi jedan oštri zavoj. Selo Vranduk sa svojim na stijeni izgrađenim kućama kao lastavičije gnijezdo je prljavo, tvrđava napola propala ali ipak omogućava svojim neobičnim položajem i svojom izrazito živopisnom okolinom pristup i poziv na posjetu kao najinteresantnija tačka cijelog toka Bosne. Da bi se sa lijeve obale rijeke Bosne mogla izgraditi cesta, moralo se jednim tunelom probiti stijena na kojoj se nalazi starosiva ruina.

U dvorištu ove ruine se nalazi bunar, čiji se rov proteže sve do pojave vode od rijeke Bosne. Narodna predanja kažu da je ovaj bunar služio u staro doba kao tamnica. Dokazano je, da su se kod daljeg istraživanja pronašli ostaci ljudskih kostiju i karike lanaca.

Vranduk je svojim izuzetnim položajem u bosanskoj istoriji odigrao veoma važnu ulogu. Pedeset godina prije pada Bosne osvojio ga je kralj Sigismund od Mađarske.[3)] Godine 1446. kralj Stjepan Tomaš Ostojić gradi ovdje jednu crkvu čiji su tragovi skoro sasvim nestali.[4)] Ovdje se nalazila granica između oblasti Usore i Vrhbosne a poslije 1503. godine između Mađarske i Turske. [5)] 1697. godine je princ

1) Radi se o slučajnom nalazu prilikom kopanja nasipa za željezničku prugu Bosanski Brod-Zenica jula 1879. godine. O ovom arheološkom lokalitetu nema nikakve bilješke ni u: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Tom 2. Arheološka nalazišta regije 1 - 13, Izd. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine 1988, str. 116 - 122, lat.

2) Prema rezultatima popisa iz 1895. godine Vranduk je imao 66 nastanjenih kuća a ukupan broj prisutnog žiteljstva je 473 stanovnika. Vidi: **Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini,** str. 476, lat.

3) Odnosi se na događaje koji su se odigrali marta 1410. godine, a u spomenutoj akciji nije učestvovao mađarski kralj Sigismud, nego hrvatsko-slavonski ban Pavao Bešenji. Uporedi: Salih A. Jalimam, **Vranduk kroz istoriju,** str. 26 - 27, lat.

4) U stanju u istorijskoj i arheološkoj literaturi uporedi: Salih A. Jalimam, op. cit. str. 31 - 32, lat.

5) O svemu tome vidi: Joseph von Hammer, **Historija turskog (osmanskog) carstva.** Knjiga I. Izdavač: Nerkez Smailagić, Zagreb 1979, str. 273, lat.

Eugen naredio da se sa obližnjih vrhova puca na tvrđavu, koju je ubrzo i osvojio.[6] Godine 1878. Vranduk nije odigrao nikakvu ulogu.[7]

Željeznička pruga obilazi strašnji dio brda na kojem je smješteno selo i proteže se dolinom ispod 1047. metara visoke planine Vepra i 1303. metara planine Lisac, koji je do kraja juna pokriven snijegom. Željeznička pruga i cesta su razdvojene rijekom Bosnom i približavaju se na nekim mjestima do 80 metara. U neposrednoj blizini ceste se sa jedne strane obale rijeke nalazi Turbe (179 km) turski nadgrobni spomenik sa kupolastim krovom[8] kojeg posjećuju mnogi muslimanski hodočasnici a iznad je grob onih turskih ratnika, koji su pali u odbrani Vranduka od princa Eugena.[9] U narodu živi legenda da ovdje počiva jedan bogobojažljivi Musliman, kojem je zapovjednik Vranduka odrubio glavu i da je pogubljeni sa glavom u ruci trčao tamo amo tu umro i tu sahranjen. S druge strane rijeke su smještene lijepe šumom obrasle kaskade. Planine stalno spuštaju i počinju se izravnjavati. Željeznička pruga se pruža prema jugu; lijepa široka i plodna kotlina grada Zenice se širi na obje strane. Rijeka Bosna je premošćena jednim starim mostom[10] jedan lijepi pogled prema Liscu; voz prolazi pored ugljenokopa Franca Josipa i pored novoizgrađene grčko-orijentalne crkve i stiže (190 km) u stanicu Zenica (željeznička stanica-restauracija). Odmah iza je hotel "Orijent", prilično dobar. Na jednoj manjoj udaljenosti od željezničke stanice-bijelo jagnje-u jednoj bivšoj turskoj kući, uglavnom jednostavna ali čista. Grad Zenica, sjedište jednog okruga, sa 3100 stanovnika[11] a od toga sa dvotrećinskom većinom Muslimana, poštom i telegrafskom službom se nalazi na južnom dijelu tri kilometra širine i 6 km. dužine sa dobro obradivom dolinom koja je okružena sa sjevera i sjeveroistoka obroncima planine Lisac a na zapadu na 1008 m. visine Ričica sa juga Katunom, Zeračevićem (956 m) i Svečajem.

Rijeku Bosnu premošćuje više puta restaurisani most koga je prvobitno izgradio princ Eugen.[12] Gore pomenuta grčko-orijentalna crkva velika četverokutna gradnja sa kupolastom svjetiljkom, velikim tornjem i četiri tornja na čoškovima, ni arhitektonski ništa manje ne izostaje. Ona oživljava cijelu sliku grada na sebi svojstven način. U blizini crkve je lijepa, visokospratna osnovna škola a iza iste se nalazi skladište. Najinteresantnije znamenitosti grada su centralni zatvor, fabrika papira, rudnik, željezara i čeličana.

---

6) Prema raspoloživim istorijskim podacima princ Eugen Savojski nije uspio da osvoji Vranduk na svome pohodu 1697. godine. Salih A. Jalimam, op. cit. str. 42 - 43, lat.

7) Ni ovo nije tačno, nego je istorijski ustanovljeno da je tek izdajom dvojice uglednih turskih zapovjednika Vranduk predat austrijskoj vojsci. Salih A. Jalimam, op. cit. str. 61, lat.

8) Nalazi se na prostoru iznad željezničke stanice Jelina.

9) O legendama vezanim o svemu tome uporedi: Mehmed Mujezinović, op. cit. str. 13, lat.

10) Riječ je o starom željezničkom mostu građenom u vrijeme izgradnje pruge Bosanski Brod - Zenica, jula 1879. godine a nalazi se na prelazu kod Vraca.

11) Odnosi se na podatke iz popisa stanovništva iz 1885. godine kada je Zenica imala tačno 3.073 stanovnika.

12) Moguće je pretpostaviti da se radi o tzv. starom drvenom mostu na rijeci Bosni srušenom početkom sedamdesetih godina ovog stoljeća. Slično pretpostavljaju i Džemal Ćelić-Mehmed Mujezinović, **Stari mostovi u Bosni i Hercegovini,** str. 70, lat.

Gradnju centralnog zatvora je vršila prema progresivnom ili irskom sistemu zemaljska vlada godine 1886 i 1887. On se sastoji od dva dijela, prvenstveno od jednog prstenastog zida sa unutrašnje strane i zgrada i uređenja za izvršenje prvog i drugog stepena kazne, te sa vanjske strane omeđen prstenastim zidom i međuprostorom. Osim ovog kompleksa zatvor posjeduje na desnoj obali Bosne veliki posjed od 443.766 m^2 koji je namjenjen zatvorenicima za obavljanje poljoprivrednih radova.[13)] Unutar kružnog zida se osim administrativne zgrade nalazi zgrada sa ćelijama za izvršavanje kazne u samicama sa 61 ćelijom, glavna zgrada za smještaj 440 zatvorenika, bolnica sa 50 kreveta, gdje se takođe nalazi i jedna apoteka, kao i namjenski radni prostor za regiju zatvora i industrijsko zanimanje zatvorenika kao i zgrada ekonomata, pekara, kupatilo, livnica, radionica, mašinska hala itd.

Sa spoljašnje strane kružnog zida se međuprostor zatvora sastoji od po jedne stambene kuće za zanatlije i za poljoprivredne radnike skupa sa štalama i poljoprivrednim objektima, što je sve namjenjeno za 74 zatvorenika. Zatvor je namjenjen za zatvorenike muškarce, koji su osuđeni preko jedne godine kazne zatvora u tamnici.

Misilska fabrika papira je namjenjena kao svrsishodno urađen industrijski etablišmen kako u čast vlasnika tako i Bosne. Ona radi sa 450 konjskih snaga a osim toga se upotrebljava jedna mašina od 25 konjskih snaga za glačanje različitih vrsta papira. Fabrika papira ne radi samo za bosansko-hercegovačku zemaljsku vladu, nego je u situaciji da radi za svaku narudžbu izvana.

Željezaru i čeličanu u Zenici, koja je izgrađena i moderno osnovana privatnom inicijativom, i dopunjava visoke peći u Varešu čiji proizvodi sirovog željeza dospijevaju u Zenicu za proizvodnju najrazličitijih vrsta kovina željeza za preradu.

Rudnik: Zenički bazen počiva na jednom ogromnom sloju rude mlađih formacija, čija raširenost i jačina nije doduše jasno poznata, ali je ipak bitno značajna. Izgradnja je počela 1880. godine a zemaljska vlada preuzima eksploataciju industrijskim ujedinjenjem rudnika 1886. godine.

Iza grada Zenice, koji posjeduje sve uslove da se razvije vremenom u jedan značajan industrijski grad, se proteže željeznička pruga na značajnom građevnom kompleksu centralnog zatvora (vidi gore) dužinom Svečaja. Na 192 km je lijep pogled na grad i okolne visoravni i na Lisac. Uslovno je kraj ravnice a željeznička pruga zauzima južni pravac i proteže se sve uže, dolazi u tjesnac Rukavica (753 m).

(199 km.) Stanica Janjić

Istoimeno mjesto sa otprilike od 450 stanovnika[14)] se nalazi nešto južno, u blizini stanice. Odavde počinje ponovo jedan od najinteresantnijih dijelova pruge. Riječno korito je smješteno u riječnim klisurama, koje se jedna iznad druge uzvisuju. Bosna pravi mnoge pjenaste kaskade i brzice. Na obroncima planina je smješten cijeli niz pješčanog kamenja, koji je posljedicom erozije oblikovao razne čudnovate forme; ogromne nasipe, propale tornjeve, blokove stijena, ogromne zapušaće,

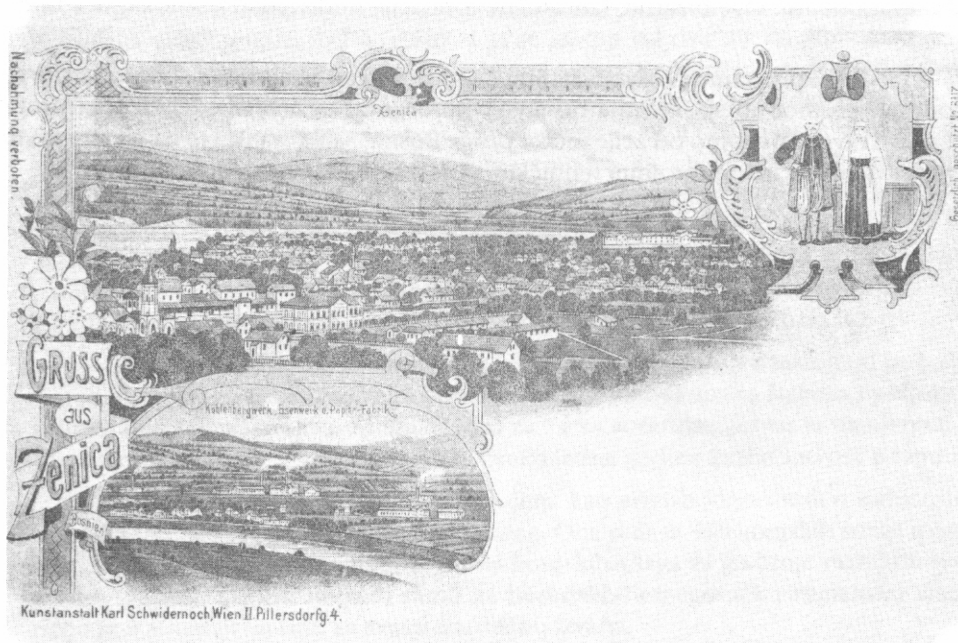
---

13) Odnosi se na velike zemljišne posjede na Bilmišću, Radakovu.

14) Ovdje se podaci odnose na ukupno stanovništvo Janjića i okolnih sela (Drivuša, Do, Lopata, Janjići, Lašva, Tihaline, Blatišće, Janjički vrh, Krč).

šampinjone itd. Ove bizarne, fantastične formacije nude jedan iznenađujuće interesantan vidik.

(203 km) stanica Lašva-restauracija, poštanska i telegrafska služba. Ovdje se odvaja, prethodno spomenuta bosansko-hercegovačka državna željeznička pruga Lašva-Travnik-Bugojno od željezničke pruge Bosna. Sama stanica je na ovom mjestu napravljena sa mnogobrojnim tehničkim poteškoćama u uskoj dolini Bosne.

JEDAN PUTNIK

KROZ BOSNU, HERCEGOVINU, BOKU KOTORSKU

(PUTNE VOJNOGEOGRAFSKE I DRUGE BELEŠKE)

GODIŠNJICA NIKOLE ČUPIĆA, GODINA XXXIX, knjiga XVI,

Beograd 1896, str. 175 - 222, ćir.

(Zenica 178 - 179, ćir.)

(Anonimni, potpisani: "Jedan putnik" putovao je željezničkom trasom na relaciji Beograd-Sarajevo. Uglavnom riječ je o vojnogeografskim bilješkama, praćene satnicom od jednog do drugog mjesta).

...dolina Bosne opet se sužava i željeznica na ulasku u klisuru, pređe na desnu obalu Bosne, i vodi njome pored divnog gradića Vranduka, koji je kao vrata potpuno zatvara korito Bosne, koja kod mjesta Vardišta[1)] veliku okuku pravi, divna panorama za gledanje.

I dalje željeznica vodi klisurom i desnom obalom i dospeva u Zenicu(12' 28)[2)] varošicu (oko 3.000 stanov.)[3)] gde ostaje pola časa, i za to vreme ruča se. U Zenici nalazi se lepa zidana kasarna,[4)] fabrike hartije i gvožđa i glavna kaznionica za osuđene.

U okup. oblastima oko Zenice je prostrana i plodna dolina kao kakva velika karlica.

Pre Zenice je željeznica prešla na levu obalu Bosne a kod sela Doboj,[5)] gde je dolina nešto šira, pređe na desnu obalu.

Kod Zenice odvaja se od željeznice nasip što vodi uz Lašvu za Travnik i preko Busovače i Kiseljaka u Sarajevo.

Zenica ima veliki vojni značaj i lepu budućnost.

I kod utoka Lašve odvaja se nasip za Travnik i tu je stanica Lašva (1' 24) gde je zastanak od nekoliko minuta.

---

1) Seosko naselje u okolini Zenice.

2) Pošto je "Jedan putnik" putovao vozom, koji je konačno prošao ovim krajevima jula 1879. godine moguće je i u nešto širem kontekstu i pretpostaviti da se ovo putovanje obavilo i krajem 1879. godine.

3) Prema zvaničnom popisu obavljenom iste1879. godine Zenica je imala 2.101 stanovnika što znači da je ovaj opisivač pogriješio za skoro 1.000 stanovnika.

4) Vjerovatno se misli na zgradu "Konak" koja se nalazila u centralnom dijelu zeničke čaršije.

5) Riječ je o selu Doboj kod Kaknja.

Grad pred znatiželjnim očima stranaca

JAMES HENRY SKENE:

THE FRONTIER LANDS OF THE CHRISTIAN AND THE TURK

2 volumens, London 1853, (Vol. 1p. 368)

DŽEJMZ HENRI SKIN

NA GRANICAMA HRIŠĆANSKIH I TURSKIH ZEMALJA

Skin dolazi u Bosnu iz Srbije, anonimno objavljuje svoje utiske. Čini se da je Škotlanđanin, o čijem životu nemamo dovoljno podataka. Zna se da je ranih šesdesetih godina bio britanski konzul u Alepu u Siriji, da je u vrijeme svog puta po Balkanu živio u Carigradu, gdje je bio oženjen i da je ranije izgleda radio kao "policijski direktor na jonskim ostrvima" kako kaže Atanacković u jednom svom izvještaju knezu Švancenbergu.

Austrijanci su stekli uvjerenje da je Skin u naše krajeve poslan po nekom diplomatskom poslu-da pregovara o uspostavljanju britanskog konzulata u Bosni ili o tome da Englezi izgrade željeznicu od Beograda do mora (tj. Kleka). Bilo kako bilo, Skin je nakon ove posjete napisao zanimljiv i vrlo obaviješten putopis. On Bosnu najprije doživljava s parobroda kojim plovi Savom do Beograda i posmatra "tursku" zemlju i gradove na desnoj obali rijeke.

*Omer Hadžiselimović, **Na vratima Istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka**. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1989, str. 58, lat.*

Teško je pretpostaviti u koje je dane putopisac Džejmz Henri Skin prošao kroz zenički kraj, ali kroz određene usporedbe i asocijacije, vjerovatno da se to desilo krajem juna ili početkom jula 1851. godine.

Uskoro smo stigli u mali grad Vranduk, blizu kojeg su se nedavno vodile dvije bitke,[28] o čemu tužno svjedoče grobovi koje smo vidjeli.[1] Stara tvrđava nalazi se na vrhu stjenovitog brda, visokog oko tri stotine stopa,[2] koje čini izbočenje na planini i prisiljava Bosnu da na najneobičniji način krivuda i zaobilazi njegovo podnožje. Utvrđenje je slabo, jer se sastoji samo od zida, čija je jedina vrijednost debljina, i od tri kule.[3] No prirodni položaj mjesta je nevjerovatno povoljan za odbranu, i Vranduk zacijelo predstavlja ključ duge doline u kojoj se nalazi i koja čini važnu saobraćajnicu između sjevernih i južnih dijelova provincije.[4] Kuća ima malo i bijedno izgledaju, ali kao i drugdje, džamija i munara su lijepi.[5] Grad ne može imati više od 2.000 stanovnika.[6]

Otprilike jedan sat nakon što smo prošli Vranduk rastali smo se od Bosne i počeli da se uspinjemo uz lanac brda nadesno.[7] S njihove najviše tačke pružao se divan pogled na drugu, potpuno različitu dolinu, široku, valovitu i dobro obrađenu. U njenom središtu stoji grad Zenica (Zenitza), ali mi se nismo spuštali u njega jer je postojala kratica za Travnik[8] na drugoj strani. Osim toga, vrijeme je bilo loše, a u Zenici nije bilo ničega što bi čovjeka moglo zanimati. Zato smo se zaustavili da nahranimo konje u jednom hanu na uzvisini iznad grada[9] i nakon dva sata nastavili put po kiši, koja je žestoko padala-preko tri paralelna vijenca planina,[10] između

---

28) Misli se na sukobe između sultanove i pobunjeničke vojske oktobra 1850. Vidjeti: G. Šljivo, o. c. 82 - 84.

1) Riječ je o sukobu koji se odigrao između redovne vojske Omer-paše Latasa i pobunjenika iz Posavine. Borbe su se vodile u dva maha, prvi put to se desilo 30. oktobra 1851.godine na prostoru između Vranduka i Žepča i drugi nešto kasnije, u podnožju Vučje planine. Prema nekim najobjektivnijim pokazateljima, u prvoj bici poginulo je 150 pobunjenika a ranjenih je bilo negdje oko 200. Na strani vojske Omer paše Latasa poginulo je samo osam vojnika. Hamdija Kreševljaković, Žepče. Napredak (Kalendar za 1938.godinu), Sarajevo 1937, str. 239, lat.

2) Osnovne podatke o vrandučkoj tvrđavi vidi kod: Branka Raunig, **Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968.godine.** Radovi III/ (Sa simpozijuma: *"Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura")*, Izd. Muzej grada Zenice, Zenica 1973, str. 453 - 470, lat.

3) Prava je novost da je James Henry Skene 1851.godine primjetio i postojanje treće kule u vrandučkom gradu, teško je i pretpostaviti gdje se ona nalazila.

4) O pregledu relevantne literature koja se bavi značajem strateškog položaja, vidi pokušaj: Salih A. Jalimam, **Vranduk kroz istoriju** (prilozi za studiju), Zenica 1990, str. 59 - 60, lat.

5) U istorijskoj literaturi postoji pretpostavka, koja se opet više vezuje na tradiciju kao i na usmenu predaju da je riječ o džamiji sagrađenoj na ime sultana Mehmeda II El Fatiha, da se tim imenom dugo zvala i da je sagrađena u vremenu vladavine ovog sultana, tačnije između 1463. i 1481. godine. Hamdija Kreševljaković, **Hadži Alijagin vakuf u Vranduku**. Kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo 1944, str. 32, lat.

6) Brojka je svakako pretjerana, pa i ako se mislilo na mnogo širu okolinu.

7) Riječ je o trasi puta koju je koristio i Eugen Savojski 1697. godine, pošto nije uspio osvojiti Vranduk, zaobišao je tvrđavu te je preko Gradišća nastavio dalje. Slično je postupio i ovaj putopisac.

8) O toj trasi vidi: Salih A. Jalimam, **Elaborat o hitnosti rastauracije i revitalizacije hana u Gradišću,** str. 9, lat.

9) Riječ je o hanu u Gradišću. Vidi: Salih A. Jalimam, op. cit. str. 9, lat.

10) Riječ je o sljedećim planinskim vijencima: Lisac, Golub i Orahovička planina. Uporedi: Topografska karta 1 : 25 000. Vitez 092-4-1. Izdaje i štampa: Vojnogeografski institut, Beograd 1978.

kojih su se nalazile doline. Tu je bilo malo šume i zemlja nije bila obrađena. Išli smo po mokroj glini dubokoj do koljena i naši konji su se teturali i klizili[11)] ponekad i na sve četiri noge kad smo se spuštali, da bi zatim, pentrajući se uz strme padine posrtali i gubili tlo pod nogama.

Vjerujem da je bilo malo toga što je vrijedilo vidjeti, a da je bilo lijepih prizora, mi ništa ne bismo vidjeli jer smo bili umotani u kapute i kapuljače, a i brda su bila obavijena maglom i oblacima.

Primjetio sam, međutim, veliko hrišćansko groblje,[12)] prvo koje sam vidio u Bosni, sa kamenim krstovima na grobovima. Pored njega je bilo muhamedansko groblje sa svojim spomenicima s turbanima: raja i spahije, razdvojeni čak i poslije smrti.

Veliko selo Guča Gora (Vutshagora), koje se nalazi u blizini i čija se crkva vidi s puta, naseljeno je isključivo rimokatolicima. Prostrana kuća koju smo vidjeli pripada svećeniku.[13)] U jarugama kroz koje smo prolazili bilo je nekoliko koliba zbijenih jedna uz drugu ispod kula na uzvisinama-prava slika muhamedanskog feudalizma. Čak nije bilo ni staze koje bi omogućavala običnu vezu između tih kula i hrišćanske zajednice. Ove dvije klase stanovnika sreću se na pola puta, da bi se predali majci zemlji kao jedna porodica. I tu su, međutim, odijeljeni jedni od drugih, što potvrđuje društvene, više nego religiozne, razlike koje su postojale između njih za života.

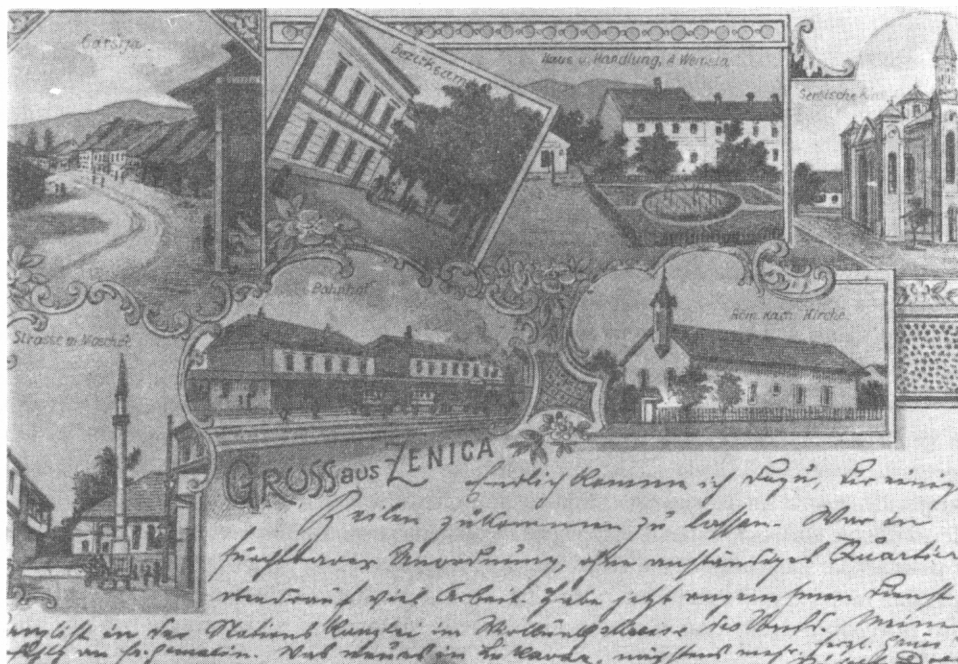
(J. H. Skene zatim je boravio u Travniku te kasnije dolinom Lašve putuje u Sarajevo).

---

11) Veće količine gline nađene su na prostoru: Bijeli put - predio Strmokosi. Za podatke iz napomene 10 i 11 posebnu zahvalnost zaslužuje planinar Nikola Blažević, predsjednik planinarskog društva Željezare Zenica.

12) Vjerovatno da se to odnosi na staro katoličko groblje u selu Brajkovići čiji se jedan dio nadgrobnih spomenika nalazi obrađen u knjizi: Šefik Bešlagić, **Stećci Centralne Bosne.** (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, svezak IX), Sarajevo 1967, str. 62 - 63, lat.

13) Vjerovatno se odnosi na franjevačkog redovnika, pošto je ova župa pripadala franjevcima.

GEORGE ARBUTHNOT

HERZEGOVINA; OR OMER PACHA AND THE CHRISTIAN REBELS

London 1862, p. 48

Diplomata koji je pratio Omer pašu Latasa na vojnom pohodu po istočnoj Hercegovini u jesen 1861.

(Vjerovatno da je u Busovači bio 17/18. novembra 1861. godine a u Zenici 19-20. novembra 1861. godine).

*Poručnik Džordž Arbatnot, dugogodišnji službenik u engleskom ministarstvu finansija i političar, dolazi u Hercegovinu na vijest da se Omer-paša Latas sprema da uguši tamošnju bunu hrišćanskog stanovništva koja je izbila 1860. godine pod vodstvom Luke Vukalovića. Tako veći dio njegove knjige: "**Hercegovina ili Omer-paša i hrišćanski ustanci**", govori o vojnom pohodu ovog turskog serdar-ekrema ličke krvi koji je poduzeo u istočnoj Hercegovini u jesen 1861. godine...*

Arbatnot u Hercegovinu dolazi iz Dubrovnika početkom septembra 1861. godine i dolinom Neretve upućuje se prema Mostaru.

*Omer Hadžiselimović, **Na vratima Istoka**, str. 66, lat.*

Tri sata nakon što smo otišli iz Busovače stigli smo u Zenicu (Tzenitza), gradić u kojem se ponešto trguje.[1] Dok smo sjedili u kafani hana,[2] došla su poštanska kola iz Broda na putu za Sarajevo[79]. Čovjek koji ih je vozio ušao je mokar i blatnjav i izjavio da je put gotovo neprohodan. Bilo je kod njega malo samohvale, tako da ga nisam najozbiljnije uzeo. Da mi se nije žurilo, bio bih i sam sklon da popustim pred navaljivanjem prisutnih i odgodio bih putovanje za Vranduk do sljedećeg dana. Ali kako nije bilo nikakvih izgleda da će se vrijeme poboljšati, smatrao sam da je pametno da nastavim putovanje.

Ispriječila se, međutim, još jedna poteškoća: čauš (Tchouch)[80] zaptija odlučno je odbio da mi da vodiča. I tek kad sam poslao po mudira[3] zaprijetivši da ću se lično žaliti Serdar Ekremu,[81] uspio sam da ga dobijem. Ova vrsta pratnje predstavlja glavnu dužnost zaptija[4]-konjanika. Deset pijastera na dan, ili 20 penija, obično im plaćaju oni koji se koriste njihovim uslugama. Oni, naravno, održavaju svoje konje od redovne službene plate. Kišu je sada zamijenio snijeg, koji je prilično napadao za dva - tri dana. Hladnoća je bila jaka i samo zaustavljanjem u svakom hanu, a ovi su bili oko tri sata udaljeni jedan od drugog, bilo je moguće održavati cirkulaciju krvi. Ujutro 20 (novembra) sunce je zasjalo i bilo je relativno toplo, mada je sve imalo pravi zimski izgled/.../.

---

1) O nekim elementima na osnovu kojih bi se mogla steći slika o kakvoj takvoj trgovini u zeničkom kraju u vrijeme kada je pohodio ovaj putopisac uporedi podatke kod: Kemal Hrelja, **Zenica i njena okolina**, str. 73 - 76, lat.

2) O kojem je hanu ovdje riječ teško je ustanoviti, poznato je da je u Zenici bilo više hanova, među starije su spadali: Merhemića Muharemage han koji se nalazio u centralnom dijelu zeničke čaršije u neposrednoj blizini sultan Ahmedove džamije. Zgrada toga hana, prema pretpostavkama sagrađena je zadnjih godina XVIII stoljeća. Po dugogodišnjem zakupniku Sajdu zvao se Sajdov han. Pored njega postojao je i Tahmišćijin han, koji je sagrađen tokom XVIII stoljeća. U tradiciji je ostalo da je bio lijepo zidan od kamena i ćerpića s velikim vratima na svod.

Slijedeći han u Zenici zvao se "Ahar" dok je najveći bio Hercegov han, koji je bio lociran u samoj čaršiji. Podaci iz: Hamdija Kreševljaković, **Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini.** Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga VIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo 1957, str. 117 - 120, lat.

79) Redovna poštanska služba koju Englez pominje bila je tek u povoju: "Negdje prije mjeseca jula (1854) godine organizovana je u Bosni i Hercegovini državna pošta za pisma i amanete. Ona je nosila i službene i privatne pošiljke. Iz Sarajeva u Brod išla je svakog četvrtka uveče, a vraćala se svakog utorka ujutro". (Vladislav Skarić, **Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije** (1937), izabrana djela, Knjiga I, izbor i redakcija Milorad Ekmečić, Sarajevo 1985, str. 241)

80) (Tur.) Podoficir

3) Mudir (ar.), 1. upravitelj, direktor, 2. Upravitelj sreza ili sreske ispostave u tursko vrijeme. Abdulah škaljić, **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku**, str. 468, lat.

81) Titulu "velikog serdara" ili "vrhovnog zapovjednika" (generalisimusa) Omer-paša je stekao na početku krimskog rata (Vidjeti Milan Prelog, **Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade,** II dio 1739 - 1878. Sarajevo 1916, str. 90)

4) Zaptija (ar.), redar, policajac, policija. Abdulah Škaljić, Turcizmi str. 646, lat.

JAMES HENRY CREAGH

OVER THE BORDERS OF CHRISTENDOM AND ESLAMIAH

Volumens 2, London 1876.

DŽEJMZ HENRI KREJ

Na razmeđu hrišćanskog i islamskog svijeta.

Ljeta 1875. godine Bosnom i Hercegovinom je od sjevera ka jugu putovao Irac Džejmz Henri Krej, o kome znamo da se rodio 1836. godine, da se kao vojnik borio u krimskom ratu (1853-1856)i da je služio u Indiji. Također znamo da je mnogo putovao po Kontinentu.

*Krej dolazi parobrodom iz Beograda u Slavonski Brod, odakle se kolima upućuje u Bosnu. Njegova putopisna knjiga: "**Na razmeđu hrišćanstva i islamskog svijeta**", zabavna je i humoristična i odiše osebujnom viktorijanskom osjećajnošću. Pri opisivanju ljudi i društvenog života u Bosni, Krej upotrebljava ironičan i nadmoćan-ako ne i nadmen stil, dok prirodu, s druge strane, opisuje s uvažavanjem i redovnim pretjerivanjem.*

*(Podaci iz: Omer Hadžiselimović, **Na vratima Istoka**, str. 78, lat.)*

Ovaj profesionalni vojnik boravio je u Bosni i Hercegovini u ljeto 1875. godine ali se u putopisu nijednim podatkom ne ukazuje u kojem je to ljetnom mjesecu boravio. Teško da se tako , može i približno ustanoviti mjesec u kojem je boravio u zeničkom kraju.

Od vrandučke (Vranduck) tvrđave staza nas je zavojito vodila u šumovit klanac s rijekom koja je tekla kroz duboko kameno korito.[1] Grane stabala nadnesene nad rijeku gotovo su dodirivale vodu, a uska cesta[2] bila je mračna i pusta. Prijeteće litice stremile su sa svake strane prema oblacima, dok je usjek kroz koji smo upravo prošli izgledao iz daljine kao žlijeb urezan u stijeni. Usamljeni turski han stajao je među ogromnim stablima iznad rijeke.[3]. Kako se već hvatao mrak, odlučili smo da tu prenoćimo. Nažalost, zasebne sobe već su zauzeli putnici koji su stigli prije nas pa sam bio prisiljen da se zadovoljim onim što je pružao zajednički smještaj, što je značilo biti stiješnjen u gomili putnika siromašnijeg staleža koji su svi sjedili na podu i pušili lule. U takvom sam društvu večerao kiselkast crni hljeb, što je bilo jedino jelo kojim je raspolagao vlasnik hana. Hljeb je bio tako neukusan i gnjecav da sam, poslije nekoliko hrabrih i odlučnih pokušaja, bio primoran, sav očajan, da odustanem od jela.

Samo poslije dobrog jela može se uživati u krajoliku. /.../ No uprkos ovoj izreci, dok sam pušio **huku** [91] sjedeći na otvorenoj verandi ovog malog hana iznad rijeke, nisam mogao a da se bezgranično ne divim pjenušavim slapovima, bujnoj šumi i uzvišenoj osamljenosti ovog mjesta.

U hanu su svuda po podu ležali prljavi, ali stasiti i živopisni, i uz to naoružani grubijani. Slijedeći njihov primjer, i ja sam spustio svoje umorne kosti na prostirku u jednom uglu, i zanemarujući napade rojeva buha koje su mi se gnijezdile u kosi, ujedale me za ruku, golicale po tabanima i uopšte, šetale po cijelom tijelu, ubrzo čvrsto zaspao. Probudio me je neki gospodin koji je ležao tik do mene i koji je patio od astme. Tražeći kutiju šibica dohvatio sam Petrov[4] nožni prst, a ovaj je, misleći da ga je napao pacov, počeo da psuje i da se rita nogama tako žestoko da je probudio cijelo društvo.

Siroti Turčin pored mene je stenjao, hroptao i molio me-jer je bio ubijeđen da sam doktor-da mu pomognem. Tako je glasno kukao zbog svoje bolesti da je, kad već nije mogao spavati, uživao u tome da i sve druge goste ometa u tome. Ni najbjednija kuća za izdavanje u Sent Džajlzu (St. Giles)[92] ne bi mogla biti neprijatnija od ovog mjesta; pa ipak, ako se izuzme glasno prisustvo ovog paćenika, nikad nisam bolje spavao. Rano ujutro probudio sam se sa onim osjećajem sreće koji uvijek dolazi nakon dobrog odmora.

---

1) Riječ je o rijeci Bosni i njenom dolinom se kretao ovaj putopisac iz pravca Žepča.

2) Riječ je o tzv. turskom drumu, Bosanski Brod Sarajevo, građenim 1864. godine. Vidi: Ibrahim Tepić, **Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije.** Prilozi Instituta za istoriju, godina XVII, broj 18, Sarajevo 1981, str. 45 - 71, ćir.

3) Vjerovatno da je riječ o hanu koji se nalazio nadomak današnje Zenice.

/.../ Gete (Goethe)

91) (Ar. - urdu) Vrsta istočnjačke lule s dugom cijevi povezanom sa posudom s vodom koja služi za hlađenje dima - nargila

4) Riječ je o kočijašu i vodiču Petru koji je pratio J.H.Kreja. Prema samim riječima putopisca, Petar je bio neobično privržen alkoholu i ima običaj da stane kraj svake kuće ili hana uz put i da zatraži piće "za sebe i za svog prijatelja". Omer Hadžiselimović, **Na vratima istoka**, str. 134, lat.

92) Ozloglašeni dio Londona.

Ali ovo moje raspoloženje ubrzo se našlo u teškom iskušenju. Vrativši se sa rijeke, gdje sam se okupao, izabrao sam miran kutak u sobi da se obrijem i presvučem. Ove moje radnje su, međutim, izazvale tako živo interesovanje svih prisutnih, da su oni koji su imali tu sreću da zauzmu bolje mjesto za posmatranje i praćenje svega što radim, pozivali svoje prijatelje da priđu i, zbijajući se da im načine mjesta, nudili im da učestvuju u za njih krajnje zabavnoj predstavi.

Nijedan Turčin nije kadar da se sam obrije, te kad sam počeo to da radim, oni su pratili svaki moj pokret zabezeknuti od čuđenja, koje uvijek izaziva svaka novina. Sve dotle dok su se držali podalje i nisu me ometali, nisam se bunio. Ali me je znatiželjna gomila naposlijetku sasvim okružila, dok je jedan čovjek iz prvih redova proturio glavu između mog lica i malog ogledala. Ugledavši iznenada bubuljicu na nosu, ovaj se toliko nagnuo naprijed kako bi je bolje osmotrio da mi je potpuno zaklonio pogled na ogledalo. Bio sam prisiljen da završim toaletu hodajući po verandi, stalno praćen začuđenom gomilom, koja je očigledno smatrala da se takav vrstan mađioničar može nagovoriti da ponovi tačku.

Poslije šolje dobre kafe i neizostavne **huke** krenuo sam iz hana rekavši Petru da me, kad završi se pijenjem stigne sa kolima. Cesta je vijugala uz strmu planinu, a sa njenog vrha ukazao se duboko u kotlini Vrandučki klanac, koji je, sav pokriven šumom, izgledao sa ove udaljenosti kao zastrt kadifom. Cvrkutanje ptica, pjesma djevojaka glasovi pastira što se dozivaju preko dolina, te zvuk lutnji[93)], ispunjavali su svježi jutarnji zrak. Male tvrđave su nas mrgodno gledale s vrhova udaljenih litica, vitke munare uzdizale su se među drvećem u zabačenim selima, sunce je točilo svoje duge zrake u doline, a divlje planine svuda naokolo ležale su pod raskošnim šumskim pokrivačem. Put kojim smo se spuštali u dolinu bio je toliko strm da su kola, uprkos kočenju, prijetila da preteknu konje ispred sebe. Iz straha od nesreće, čiji bi ishod mogao biti survavanje u ponor dubok nekoliko stotina stopa, bili smo prisiljeni da nastavimo pješice.

Zenica (Iranitzka) je veliki grad[5)] u dolini odakle se cesta odvaja za Travnik. Nakon zaustavljanja da popijemo šolju kafe i da se konji odmore, nastavili smo stazom toliko uskom da se njome moglo kretati samo jedno vozilo. Staza je uz to bila puna kamenja, tako da sam zbog prekomjernog truckanja bio prisiljen da sljedećih nekoliko milja naporno pješačim. Preko malog drvenog mosta prešli smo rijeku Bosnu i zadržali se oko jednog sata u vrlo čistom hanu, okruženom stablima krušaka i jabuka u neposrednoj blizini rijeke, čija je hladna i svježa voda bila neiscrpan izvor zadovoljstva prašnjavom i umornom putniku. Naočita starica s turbanom na glavi i nalik na muškarca dobro podšišanog i rumenog u licu, poslužila me je masnom kuhanom rižom i svežim lukom, što sam zbog silne gladi progutao tako halapljivo kao da u životu ništa slađe nisam jeo.

Idući na izvjesnoj udaljenosti ispred kola, sreo sam nekog starog Nijemca, drvodelju, koji je vrijedno radio na obali rijeke, dok su se njegova dva sina -

---

93) U originalu stoji "lute" dakle lutnje, ali ostaje pitanje koji od naših instrumenata je Krej čuo.

5) Ova kvalifikacija "velik grad" teško može da se provjeri, pošto za samog putopisca nama neke posebne mjere. Tako Žepče je "veliko selo" a Busovača je selo. Također, Doboj je samo grad. Svi podaci iz: Omer Hadžiselimović, **Na vratima istoka**, str. 136, 138, 140, lat.

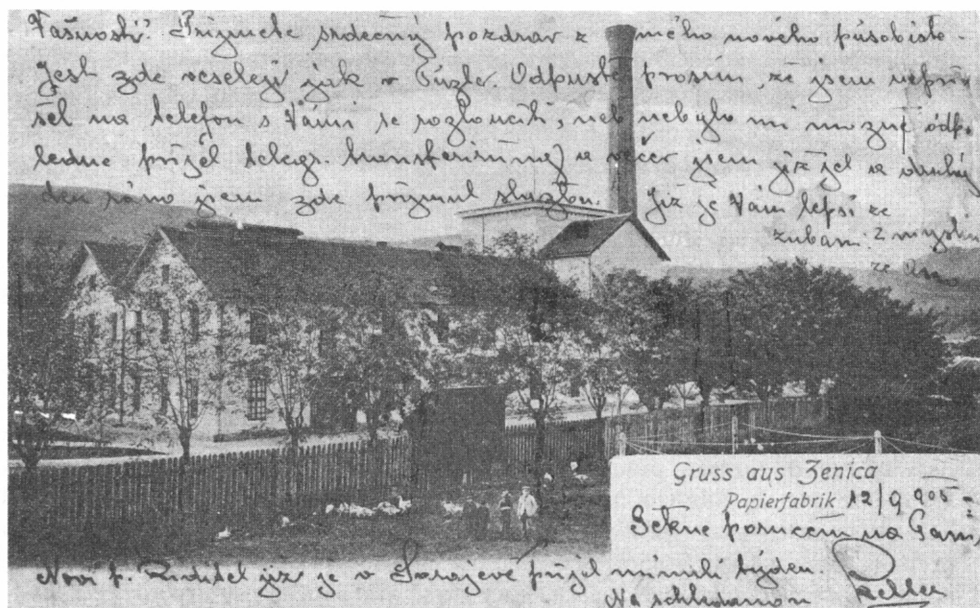
-najpjegaviji dječaci koje sam ikad vidio-igrala na travi. Ovaj mi je čovjek rekao da putuje zemljom gradeći mlinove, ali je pritom izrazio ogromno čuđenje na ideju da neko dođe u unutrašnjost Bosne samo iz zabave.

"Želim da vidim zemlju", rekoh.

"Nema tu šta da se vidi", odvrati on.

Pokazujući mu na okolne predjele sa živopisnim planinama, čiji bi prizor oduševio srce kakvog slikara pejzaža, izjavio sam da nikada nisam vidio ništa ljepše. Na to je on uzvratio da se slične ljepote mogu vidjeti u Švajcarskoj ili u Tirolu, i to bez umora, muke, tegobe pa i opasnosti, sa kojima se susreće svako ko je dovoljno lud da pređe Savu.

Složio sam se da je možda teško i zamorno putovati kroz Bosnu, ali rekoh da to nije naročito tegobno niti opasno. No čestiti drvodjelja me je nastojao ubijediti da Bosanci, kad im ustreba novca provaljuju u hanove ili napadaju putnike na osamljenim dijelovima puta i tako svojim nasilnim ponašanjem dokazuju da krvoločne crte na njihovim namrgođenim licima nisu nipošto slučajne, te da, kad god im se za to ukaže prilika, ispoljavaju surovost naslijeđenu od svojih divljih predaka. Uprkos ovako sumornom viđenju zemlje, moj prijatelj drvodelja živi u maloj kolibi na osami, daleko od naselja a i kuće što se vide u nižim planinskim predjelima, raštrkane i veoma udaljene jedna od druge, jasan su dokaz opšte sigurnosti ovih krajeva, kroz koje se, bez obzira što se smatraju najzaostalijim u cijeloj Turskoj Carevini, može putovati sasvim bezbjedno.

ROBERT HAMILTON LANG

"THE AUSTRIANS IN BOSNIA" THE FORNIGHTLY REVIEW NOVEMBER 1,

London 1879, pp. 652 - 653, 656 - 657.

(opisuje putovanje od Bosanskog Broda do Sarajeva godinu dana nakon ulaska Austrougarske u Bosnu. On do Zenice putuje vozom a odatle kočijom, jer pruga do Sarajeva još nije bila izgrađena).

Bankar Robert Hamilton Lang rođen u Škotskoj 1836. a umro 1913. godine, nalazio se u vrijeme svoje posjete Bosni avgusta 1879. godine na dužnosti generalnog direktora uprave za duhan u Rumuniji. Cilj njegove posjete bio je, kako sam kaže, da "procjeni na licu mjesta sadašnje rezultate i buduće izglede austrijske okupacije" Bosne. Lang dolazi u Brod najvjerovatnije iz Beča. Omer Hadžiselimović, ***Na vratima istoka****, str. 84. lat. U toku avgusta 1879. godine boravio je u Zenici.*

Bilo je skoro deset sati u noći kad smo stigli u Zenicu, krajnju stanicu željeznice. Putovali smo veoma neudobno, zbog loših vagona, ali inače prijatno, oko osamnaest sati. Kad se odbiju zaustavljanja, prevalili smo 197 kilometara za petnaest sati. Ostavio sam željeznicu pod snažnim utiskom dviju stvari: prvo mudrosti austrijskih vlasti da izgrade tu željeznicu, uprkos prilično pretjeranim troškovima, i drugo, prilagodljivosti i prednosti takve uskotračne željeznice u sličnim okolnostima. Objašnjenje za te pretjerane troškove je jednostavno. Zemlja je bila u nesređenom stanju,[1] a radnu snagu, koju je teško dobiti u vrijeme velikih transporta, koji su u to doba bili potrebni okupacionoj armiji. Za veliko je žaljenje da pruga nije odmah dovedena do Sarajeva, jer bi prednosti s vojne i ekonomske tačke gledišta bile velike.

Proveo sam neugodnu noć u jednom vrlo prljavom hotelu u Zenici[2] ali noć je bila kratka, jer nam je rečeno da poštanska kola kreću u 4 sata ujutro. Tačno u naznačeno vrijeme krenuli smo do pošte, ali je bio mrak, a činovnici u dubokom snu. U stvari, nismo krenuli do pet sati. Uskoro nakon što smo izašli iz Zenice, put se počeo uspinjati. U Zenici smo bili 450 stopa iznad nadmorske visine Beča, a kad smo stigli na vrh brda iznad grada, popeli smo se na 1750 stopa. Zatim smo se spustili 1000 stopa i stigli do poštanske stanice, koja se zove Han Kumpanija ("Compagnie Khan"[106]) gdje smo promjenili konje i zaustavili se pola sata /..../

1) Ova ocjena odnosi se na tek okončani otpor dolasku austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu pa su se i u dolini rijeke Bosne vodile strahovite borbe.

2) Teško je ustanoviti o kojem je hotelu riječ, pogotovu odmah po dolasku Austro-Ugarske, vjerovatno da se to odnosi na hotel "Orijent" koji se nalazi odmah uz željeznički kolodvor.

106) Ovaj, i neki drugi hanovi u Bosni, nazvan je po društvu "kumpanija" za prevoz robe i putnika osnovanom 1866, koje je, doduše, uskoro bankrotiralo (Vidjeti napis u Bosanskom vjesniku, Sarajevo 14. aprila 1866. br. 2, str. 9. Takođe V. Skarić, **Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije**, str. 253 i H. Kreševljaković, **Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini,** Sarajevo 1957, str. 14, 127).

WILLIAM MILLER

PUTOVANJA I POLITIKA NA BLISKOM ISTOKU "TRAVELS AND POLITICS IN THE NEAR EAST"

London 1898, p. 119

*U ličnosti novinara i publiciste Vilijama Milera (1864-1945) srećemo jedno od najboljih engleskih poznavalaca balkanskih zemalja i njihove istorije na prelazu iz 19. u 20. stoljeće. Školovao se na elitnim obrazovnim institucijama svoje zemlje-Ragbiju (Rugby) i Oksfordu-da bi se potom zatim potpuno posvetio novinarskom i publicističkom radu i proučavanju turske i balkanske istorije i politike. Njegova knjiga: "**Putovanje i politika na Bliskom istoku**", zasnovana je, kako sam ističe na četiri boravka na Balkanu u godinama 1894, 1896, 1897 i 1898, i na "dugom proučavanju istočnog pitanja". I Bosnu i Hercegovinu je Miler tokom ovog perioda prokrstario uzduž i poprijeko, što se vidi iz njegovih tačnih podataka i pouzdanih opisa. U Hercegovinu ovaj putnik, kao i toliki drugi prije njega, dolazi iz Dubrovnika preko ušća Neretve. Omer Hadžiselimović, **Na vratima istoka**, str. 91. lat.*

Ne može se ustanoviti godina u kojoj je Vilijam Miler pohodio zenički kraj, pošto je njegov zapis ipak nastao poslije višegodišnjih dolazaka u ove krajeve.

... Cilj našeg izleta bio je Vranduk, malo selo smješteno iznad jednog zavoja rijeke Bosne, jedno od najzanimljivijih mjesta u cijeloj zemlji. Stanica se nalazi na desnoj obali rijeke, a selo je na lijevoj, i jedini način da se do njega stigne je čamac napravljen od izdubljenog trupca. Vikanjem, koje su čula neka djeca na drugoj obali, uspjeli smo dozvati lađara. Ta važna ličnost je od nas zatražila da sjednemo na dno ovog primitivnog čamca-nije bilo sjedišta - i vješto nas prevezla preko nabujale rijeke, koju su obilne kiše učinile mutnom poput Tibra.[1] Tada smo se uspentrali uskom stazom do vrha brda, na kojem su drvene kuće Vranduka stajale zbijene kao grupa lastavičijih gnijezda.

Mjesto je izgledalo potpuno pusto, jer su svi muškarci otišli da čuvaju stada po brdima, a ono malo žena što smo vidjeli skrivale su lica i bježale kako smo se približavali. Nije bilo mjesta gdje smo mogli dobiti hranu ili piće, a ni gostoprimljivih žandarmerijskih stanica, jer je ovdašnja preseljena u susjedno selo,[2] pet milja odavde. U stvari, tu nije bilo čak ni muslimanske kafane kao u Maglaju, čiji nam je vlasnik istucao kafu u drvenom avanu, prema bosanskom običaju. Čopor djece, međutim, brzo je shvatilo da mi hoćemo da razgledamo mjesto, pa je jedno od njih otrčalo i donijelo ključ stare tvrđave, prekrasne stare ruševine čija je unutrašnjost sada pretvorena u park pun drveća. Sa starih grudobrana pucao je prelijep vidik na obje obale rijeke. Odmah smo uvidjeli važan strateški položaj Vranduka u ranije doba, koji mu je i donio ime "Kapije Bosne".

Cesta je sad išla pravo ispod tvrđave kroz jedan tunel, koji nosi carevo ime.[3] Mi, međutim, nismo mogli naći nikakvog traga od bunara[4] za koji kažu da seže do razine rijeke. Izgleda da stanovništvo živi gotovo isključivo od kukuruza koji se ostavlja u velike košare od pletera, četverougaonog oblika, učvršćene komadima drveta. Zahvaljujući ljubaznosti šefa stanice, čiji cio stan, uključivši i luster, svjedoči o njegovom rezbarskom talentu, mogli smo se osvježiti, dok je on pričao o velikom i neočekivanom razvoju saobraćaja na toj pruzi. Zatim smo se vratili u Maglaj, a slijedeći dan u Doboj. /.../.

---

1) Rijeka u Italiji, protiče kroz Rim.

2) Vjerovatno da se to odnosi na Nemilu.

3) "Car Franjo Josip".

4) Bunar-cisterna otkopan je prilikom arheoloških pretraga 1968. godine, ali iz tada razumljivih razloga i potreba konzervacije i restauracije nije bilo moguće ovaj građevinski objekt potpuno iskopati. Mr Branka Raunig, **Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk** 1968. godine. Referat podnešen na simpozijumu: "*Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*" (Separat), Izd. Muzej grada Zenice, Zenica 1973, str. 456, lat.

GEORGE ARDERN BEAMAN-HULME

"NOTES OF A FORTNIGHT IN BOSNIA"

THE FORTNIGHTLY REVIEW

September 1, 1889, pp. 402 - 403

*(Aprila 1889. u Bosnu parobrodom iz Beograda dolazi Ardern Dž. Hjum-Biman, britanski diplomatski službenik na Bliskom istoku. O toj posjeti piše u članku: "**Zabilješke o dvije sedmice provedene u Bosni**", objavljenom u **Dvonedjeljnoj smotri**, a na nju se osvrće i kasnije, u memoarskoj knjizi: "Dvadeset godina na Bliskom istoku" **(Twenty Years in the Near East)**, London 1898. Omer Hadžiselimović, **Na vratima istoka**, str. 86, lat.*

Ovaj putopisac išao je na relaciji Bosanski Brod-Sarajevo zaprežnim kolima i na tom putu imao vodića i slugu nekog Hajnriha).

Između Golubinja i Vranduka sreli smo jednog seljaka. Sam Vranduk smjestio se na vrhu jedne litice i može mu se prići strmom stazom pogodnom jedino za divokoze.[1] Cesta prolazi ispod sela kroz tunel nazvan, naravno "Tunel Franje Josifa". Nitko nije primjetio naš dolazak, pa nismo ni imali prilike da tu doručkujemo, kao što smo se nadali.

Milju-dvije dalje naiđosmo na jednu kafanu[2], ali nam rekoše da njen vlasnik spava. Hajnrih se, sav očajan, pope na sprat da ga potraži i nađe ga u društvu dviju muslimanskih gospođa koje uz ciku pobjegoše. Dureći se što smo ga uznemirili, rekao je da nema ni hljeba ni mlijeka, niti bilo čega drugog. Kako nije htio ni da pokuša išta od toga nabaviti, bili smo prisiljeni da nastavimo put, od srca ga preklinjući. Prošlo je neko vrijeme dok smo stigli do sljedeće "mehane" [3] ali je i tu gazda bio otsutan, a njegova žena, Muslimanka, nije htjela da se pokaže niti je dala glasa od sebe. Napokon se pojavi neki seljak i ponudi se da dovede vlasnika. To je i učinio tako što je stajao na mjestu i derao se pet-šest minuta. Na to dođe dostojanstven starac s raonikom, očito s posla u polju, i za vrlo kratko vrijeme iznese svu silu dobrih stvari u krasnim posudama-slatki žuti kukuruzni hljeb, [4] kuhana jaja, mladi sir i ogromnu zdjelu svježeg mlijeka. Budući da te večeri nisam namjeravao ići dalje od Zenice (Zenitsa), dobro smo se najeli za doručak, poslije čega sam se okupao u Bosni i odspavao na travi. Odmah nakon podneva krenuli smo dalje, plativši šezdeset krajcera "Turčinu" za našu gozbu. Stigli smo u Zenicu rano i, nakon lutanja po gradu, konačno smo uspjeli i to vrlo teško, da nađemo sobu i štalu za konje u hotelu "Orijent" kraj željezničke stanice.

....

....

Iz Žepča (Zeptcheh) sam nastavio put do Vranduka, gdje sam nešto pojeo, a zatim sam krenuo u Zenicu (Zenitza), u kojoj se nalazi velika robijašnica. Tu sam se zadržao jedan dan razgledavajući ovaj zatvor, (...). Kao i sve drugo što su Austrijanci napravili u Bosni, i ova institucija u Zenici predstavlja savršenstvo u svojoj oblasti. U njenom sklopu su prostrane radionice pa sam tu kupio nekoliko sitnica za uspomenu, između ostalog i jednu izrezbarenu drvenu kašiku. Odlazeći iz Zenice, nisam mnogo pazio i, kad sam stigao u Visoko, primjetih da sam kašiku negdje izgubio.

---

1) Za pretpostaviti je da je Hjum-Biman stigao u Vranduk preko Orahovice, jednim malo težim prilazom samom gradu.

2) Vjerovatno misli na han, a koji je teško identifikovati jer na putu kojim je prošao ovaj putopisac bilo je više takvih hanova.

3) "Mejhana, mehana" (per.) krčma. Abdulah Škaljić, op. cit. str. 454, lat.

4) Vjerovatno je da se jela kukuruza.

HEINRICH RENNER

DURCH BOSNIEN UND DIE HERCEGOVINA KREUZ UND QUER

Verlag von Dietrich Reimer (Ernst Vohsen)

Berlin 1897, str. 567, njem.

(UZDUŽ I POPRIJEKO BOSNOM I HERCEGOVINOM).

Rener je kao dopisnik bečkih i berlinskih novina 1875. prvi od stranih novinara stigao u Hercegovinu čim je izbio ustanak. Ponovo Rennera vidimo u Bosni 1878. kada su austrijske trupe okupirale ove dvije pokrajine. Zadržao se u Bosni godinu i po dana, prošao je uzduž i poprijeko.

Navraćao se i kasnije, putovao mnogo, proučavao historiju i geografiju Bosne i Hercegovine, upoznavao narodni život i običaje i zavolio Bosnu "kao drugu otadžbinu" kako je sam rekao.

Rezultate svojih putovanja i upoznavanja zemlje, naroda i novonastalih prilika Renner je objavio u knjizi "Durch Bosnien" 1896. a već 1897. izišlo je drugo prošireno izdanje...

(Podaci iz: Mato Džaja, ***Banja Luka u putopisima i zapisima****, str. 195, lat.)*

...Željeznička pruga od Žepča do Zenice naglo mijenja pravac. Uskoro dolazi komad zelenog Steiermarka, zatim dio "Tirolskih Alpi". Odmah iza Žepča mijenja se pruga, pravac na desnu obalu Bosne. Sve više se izdižu planine; Ručajska Kosa i Orlovik se primakli rijeci; pruga i cesta su doslovno napravili rupu u stijeni. Kod stanice Begov Han otkriveni su stari grobovi i novac iz vremena Tvrtka I (1353-1391). prilikom gradnje pruge. U velikom luku okružuje pruga Tulak, koji je gusto obrastao šumom i stiže u Nemilu, u predivan planinski predio. Poslije nekoliko kilometara brdâ što se strmo spuštaju prema rijeci, vidi se naseljeno mjesto kojeg nadvisuje zamak, koji zatvara cestu i vlada Bosnom. To je glasoviti Vranduk, kojeg su bezbroj puta osvajali Mađari, bosanska vlastela i Turci. Još 1503. godine ovuda je prolazila granica između Mađarske i Turske. Princ Eugen zauzeo je utvrđenje, pošto je krenuo u pohod sa svojim konjanicima sa druge obale Bosne. 1878. nije bilo otpora, iako su ustanici odlučili da se brane. To je neizricivo mirno i zapušteno mjesto u najimpozantnijem području, zaspale kućice zalijepljene na stijene, liče na ruševine.

Sa obje strane sve više izdižu se brda, Vepar sa lijeve strane a Lisac s desne potpuno sužavaju Bosnu, koja se u uskom kamenitom koritu pjeni i šumi, dok se odjedanput ne otvori lijepa dolina okružena zelenim brežuljcima: Zenica. Ovdje smo proveli jedno ugodno poslijepodne 1878. u gostoljubivoj franjevačkoj parohiji.[1)]

Nekadašnja Zenica skoro da se ne može prepoznati. Na sve strane otvorila je svoje krake, veliki dimnjaci svjedoče o industrijskom radu. Znamenita zgrada izvan Zenice, izgrađena prema progresivnom (irskom) sistemu, okružena lijepim zasadima je veliki centralni zatvor. Zatvorenici se bave industrijskim i poljoprivrednim poslovima. Zatvoru pripada značajan kompleks zemlje koji se obrađuje; osim toga, vidio sam na golim obroncima brdâ početak nove kulture šume. U iskopane jame sade se drveće, tamo se zatim njeguju i zalijevaju. Zasađeno je 2.000 komada šljivâ i oraha. Radnici su zatvorenici, za koje se čini, prema njihovom izgledu i veselom raspoloženju, da se nalaze u podnošljivom položaju. U zatvor su uvedena sva dostignuća moderne sanitarne kulture.

U Zenici postoji tvornica papira, koja većim dijelom pokriva potrebe vlasti zemlje, ali prihvata i druge narudžbe i izvozi.

Rudnik, kojeg je najprije iskorištavalo Udruženje rudnika i industrije, a od 1884. vlada, ima veliku budućnost (1895. izvađeno je 520.000 tona sa 250 zaposlenih)[2)] pošto se šire slojevi rude a ugalj se vidi na površini čak i u koritu Bosne.

Ono što je Zenici ipak podarilo prijatan izgled je mnoštvo svježeg zelenila i vrtovi koje opkoljavaju bijele moderne ali i tamne i drvene kuće domaćeg građevinskog tipa. Vitki minareti izdižu se iz drveća a gostionice sa prijatnim vrtovima su na svakom ćošku; postoji hotelski smještaj.

---

1) Radi se o boravku od više dana u vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine, kada se glavni štab generala Josipa Filipovića nalazio u Zenici. Todor Kruševac, **Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku.** Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1978, str. 74, lat.

2) Tačnije 1895. godine u Rudniku uglja u Zenici bilo je zaposleno 264 radnika od kojih je bilo 235 domaćih i 29 stranaca, a proizvodnja u tonama je bila: 623.330. Vidi: Božo Jokanović, **Rudnik uglja Zenica 1880 - 1980**, str. 18, lat.

U Zenici se mnogo toga dogodilo; grad bi se mogao uskoro razviti u industrijski centar.

Napuštajući željezničku stanicu, pruga presjeca jedan dio doline duge šest km, koju ograničavaju na sjeveru i sjeveroistoku obronci Lisca a na zapadu 1008 m visoka Ričica, na jugu Katun Zeračević i Svečaj.

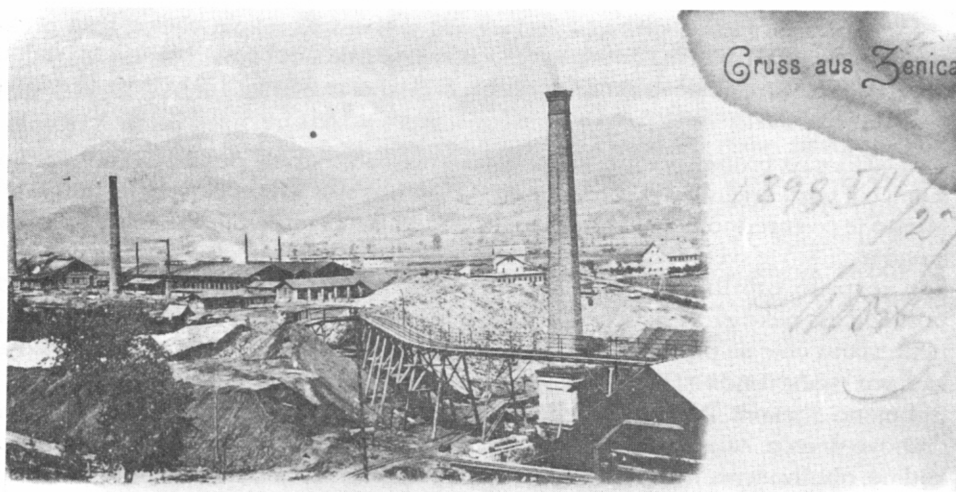
Pored zatvora pruga stiže u Rukavicu, a zatim u stanicu Janjići, prijatno mjesto sa 500 stanovnika[3)] i jednom dobrom gostionicom. Pruga koja zatim nailazi je interesantna zbog bizarnih oblika stijena sa desne strane, vožnja traje kratko do stanice Lašva, gdje se pruga grana za Travnik, Bugojno i Jajce, a zatim saobraćaj uplovi od dalmatinske najveće luke Spalata u bosansku mrežu.

Iza mosta na Lašvi prolazi pruga kroz jedini tunel dug 45 metara, zatim stanicu Gora i Kakanj-Doboj. Od stanice Čatići koja leži na početku doline Trstenice, nude se izleti prema najstarijem franjevačkom samostanu Bosne, Sutjesci i prema ruševinama starog kraljevskog dvorca Bobovca. Do Sutjeske vodi cesta i dok pola sata dalje prema Bobovcu vodi samo put za jahanje.

(Prevod: Nisveta Šabić, prof.)

---

3) Pošto autor koristi podatke iz popisa iz 1895. godine potrebno je i ovdje napraviti malu ispravku, naime u Janjićima je bilo 21 nastanjena kuća u kojoj je živjelo 208 stanovnika. Vidi: Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. str. 470, lat.

MILENA PREINDLSBERGER-MRAZOVIĆ

BOSNISCHES SKIZZENBUCH

Leipzig, 1909, (Zenica 10 - 14, njem.)

(BOSANSKE SKICE)

Radila je devedesetih godina prošlog stoljeća u Sarajevu kao novinar. Profesionalno upućena na putovanja, Preindlsbergerova je dobro upoznala Bosnu i Hercegovinu vodeći dnevnik o svojim doživljajima i zapažanjima.

*Iz tih zapisa nastala je knjiga putopis: **"Bosnisches Skizzenbuch"** (Landschafts-und Kultur-Bilder aus Bosnien und der Hercegovina) s ilustracijama Hans-a Fischer-a Dresden-E Pierson's Verlag-Leipzig 1909.) Skice iz Bosne-slike predjela i kulture iz Bosne i Hercegovine).*

Spisateljica se bavila književnošću te je u Berlinu 1893. izdala zbirku pripovjedaka iz bosanskog života "Selam" na njemačkom jeziku.

*(M. Džaja, **Banja Luka u putopisima i zapisima**, str. 211, lat.)*

Sunčani obronci promiču. Željeznički grebeni su tokom cijelog ljeta prekriveni raznolikim biljem, žutim zvončićima koji jako dobro pristaju kao stalna vegetacija sa lijeve obale. Dolina se preobražava u jedan tjesnac, rijeka Bosna krivuda kroz duboke uvale.

Gore na brdima počinje gusta šuma, koja s obje strane prelazi u crnogoričnu šumu čiji tvrdi draguljasti i serpentinski kamen kao specijalitet čini dražesnu Violu. Mjesto je izvanredno bogato srnama, divljim svinjama i tetrijebima, srndaći se tamo mogu naći, što je sve doraslo karpatskim obroncima. Nažalost jelen se ne može naći, koji je prije otprilike stotinu godina cijelim područjem izumro, vjerovatno posljedicom neke zarazne bolesti. Za vrijeme lova klancem odjekuje pucanj puške i neprestano čuje se pišća mašine. Kolosjek je stalno u pokretu. U kupeu mračno a kad voz stane onda si u jednom uskom dubokom kotlu, čije je dno potpuno ispunjeno rijekom Bosnom i željeznicom. Zemlju strmih obronaka čvrsto čuva orahovo drveće. Zatvoren krug brda preko čijeg vrha rijetko kada sunce obasja dno kotline, obuhvata malu kupolu koju podupire rijekom zapljuskano podnožje stijene, uski tjesnac Vranduka. Žute zemunice ga okružuju oslanjajući se na same litice. Prkosno se uspinje stara tvrđava. Kao potpuna zapreka, kao ključ gornje Bosne mnogo puta je tako zvana i brižljivo čuvana. Sve vojskovođe, počevši od bosanskih kraljeva pa sve do onih koji su u novije vrijeme vezani za Vranduk nisu nikada dozvoljavali i uprkos zloj sudbini da dođe do ozbiljne borbe. Tako surovi tjesnac istovremeno ima i svoju harmoničnu prošlost.

Osuđene kadije (sudije) su protjerani ranije u ovu šumsku idilu i u dubokom bunaru koji je smješten u dvorištu zamka, umirao je nekoć Osman nakon jednog nesrećnog pokušaja da odvede lijepu Lejlu, kćerkicu kapetana dvorca. Danas Vranduk još uvijek ništa drugo ne znači nego selo pored željezničke pruge i drumskog puta a kroz ovaj je probijen tunel ispod zamka. Između strmih obronaka i u vrijeme topljenja snijega slijevaju se potoci sa lijepom tišinom vode i tu se nalazi jedan izlaz iz vrandučke kotline i on okružuje brda, sasvim široka praveći sunčanu dolinu u kojoj sazrijeva najbolja pšenica i u kojoj počiva gradić, kao "zjenica u oku".[1)]

Jedno malo privredno, proizvodnjom tepiha poznato mjesto,[2)] tipično bosanskog izgleda; tržišna četvrt-čaršija-sa svojim drvenim prodajnim pultovima, strši od džamije a okolo u šljivicima skrivene bez pravila izgrađene kuće. To bi bilo sve.

Na širem području, kao prsten je nastala nova-Nova Zenica, prebivalište mladih moderno bosanskih....

Položaj, kao upravo stvoren za ovo mjesto bogatstva drveta, blizina velikih potencijala željeza i konačno ogromna nalazišta mrkog uglja, koja zemljom crnicom prekrivaju ovaj bazen.

---

1) Zanimljivo bi bilo ustanoviti otkada je u upotrebi termin "zjenica u oku", koje su dimenzije ovog nadasve zanimljivog određenja ovog grada.

2) Prema zvaničnoj statistici, iz 1910. godine proizvodnjom tekstila u zeničkom srezu bavilo se 21 žitelj. Die Ergebnisse der Volkszählung im Bosnien und der Hercegovina 1910, Sarajevo 1912, str. 65, njem.

Tako je nastao rudnik, velika željezara čija su postrojenja opremljena najmodernijom tehnikom, te i fabrika papira. Na zapadnoj strani grada protežu se namjenski izgrađene ustanove, kao i Industrijska i Privredna škola[3)] i poljoprivredna stanica [4)] te na principu irskog progresivnog sistema izgrađeni zemaljski zatvor. Smatra se da se nigdje tako dobroćudni zločinci, tako poslušni, dobri zatvorenici ne mogu naći kao ovdje. Narod nije tako surov, on je prirodan. Njegova duša je s jedne strane dobra i zla a njegove vrline i grijesi proizilaze iz njegove elementarne prirode. Ako se dogodilo neko zlo, onda ga Bosanac naziva nesrećom, spreman je na pokajanje i ponizno umire. Takođe istovremeno i smrt u njegovom životu ne predstavlja neku veliku stvar. "Voda zato neće uzvodno teći ako sam ja na ovom svijetu tamo..." Oni gledaju sve, pa i život sa jako malo pohlepnih očiju.

(Prevod: Memnuna Begić-Hasanica, prof.)

---

3) Teško da se može dokazati i naći potvrda u istorijskim izvorima bilo šta vezano za postojanje ovih dviju škola. Zvanični izvještaji ih ne spominju čak ni u području C. Obrtni nastavni tečaji. Vidi: **Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. 1908**. Izdalo C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija. U Zagrebu 1909, Tisak Kr. Zemaljske tiskare, str. 56 - 57, lat. Uporedi i Bošnjak. **Kalendar za prostu godinu 1909.** Sarajevo Zemaljska štamparija 1908. str. 60, ćir.

4) Zanimljivo je spomenuti da je u Zenici bila razvijena kultura sađenja šećerne repice tako je 1908. godine bilo 229 sadnica iz kojih je bilo 788 metričkih centi. Vidi: Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1909, Wien 1910, str. 92 - 93, njem.

Putevi i stranputice u prelomnim vremenima

IVAN FRANJO JUKIĆ,

PUTOVANJE PO BOSNI 1842.

Ljubitelj prosveštenija Serbsko-dalmatinski magazin, broj 8, Zadar 1843.

Iz: **PUTOPISI I ISTORIJSKO - ETNOGRAFSKI RADOVI.**

Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1953, str. 59-61,lat.

Ivan Franjo Jukić (8.VII 1818 Banja Luka-20.V 1857, Beč)

Stupio 1838. u franjevački red u samostanu fojničkom; 1834. primio niže redove 1835. poslan u Zagreb ~~da~~ uči filosofiju, a odatle u Vesprim na bogosloviju. Godine 1840 se zaredio za svećenika i došao opet u Fojnicu. Putovao po Bosni, Dalmaciji, Slavoniji i Hrvatskoj. Pratio Omer-pašu na krvavim pohodima, pjevao mu pjesme, ali ga je ovaj, držeći ga panslavistom kasnije ipak bacio u tamnicu. G. 1862. poslan u Carigrad, gdje se za nj zauzme A. Mihanović, koji je bio austrijski konzul u Solunu i Jukića pošalju u Rim. Iz Bosne bude carskim fermanom zauvjek prognan. G. 1854 došao je nastojanjem Strossmayerovim u Zagreb, zatim je postao u njegovoj biskupiji kapelanom. G. 1856. poslao je biskup Jukića u Beč, da se liječi, ali tu poslije operacije umre.

Jukić je uredio tri knjige "Bosanskog prijatelja" i izdao dvije za života (I, 1850, II 1851), a treču je izdala Matica Hrvatska (1861). Pod pseudonimom Slavoljub Bošnjak izdao je knjigu Zemljopis i Povjesnica Bosne (1851). Iza njegove smrti izdali J. i Grga Martić: "Narodne pjesme bosanske i hercegovačke (I.Pjesme junačke 1858). Njegovo "Putovanje po Bosni god. 1843" izdao je Vraz u Kolu (V 1847).

Slavko Ježić, Biografije str. 665, lat.

Ručavši kod Kaknja, preko Osječenika mjesta glasovitog (kad je Evgenije s Leopoldovom vojskom 1697. u Bosnu prodro, Turci mu prvu zasjedu kod Vranduka postave, koju Evgenije srećno sa uzećem istoga Vranduka nadvlada, tad mu drugu zasjedu ovdje kraj Bosne postave, gdje strašno Turci Sarajlije sa njihovim vojvodom izginu, od koga događaja do današnjega dana ostade mjesto tom ime Osječenik, pri kom dva živa vrutka vodena nahode se; grob vojvodin ograđen je i jednoga sveca, tada poginuvšeg, turbe otvoreno, u koje putnici za srećan put, da im svetac na pomoći bude, novce ubacuju, koje siromasi kupe)[1] uđemo u gornju Zenicu, ili pravije u plodonosne zeničke ravnine, i domalo eto nas u varoši, kod koje pređemo drveni most na Bosni. Zenica, imajući otprilike 2.000 žitelja, leži u ravnini koju osim Bosne mnogi potočići i prilične dvije rijeke natapaju.[2] Kuće su ovdje, kao i po drugim turskim mjestima, drvene, čađave i otrcane, a najvećma od golubova i drugih ptica iskljuvane i iznutra nečiste. Rekoše mi da se u ovoj varoši nekakve verige cara Muhameda II[3] nalaze, tada Zeničanima zbog neke uskosti na putu, pored koje su se često zavađali i samom caru na tužbu išli, a car im razmjeri put i omjeru u verigama ostavi!

Drugo mi kazaše, da je Zenica tada bila veća nego sada Travnik, a Travnik manji nego sada Zenica; a to je lasno vjerovati, kad pogledamo na lijepi i ugodni položaj Zenice na kraj polja.Polje držali su dosad poljodjelci turski;[4] no prije deset godina nasele se oko 100 kršćanskih kuća, ponajviše iz Dalmacije, i sad gdjekoji Zenicu malom Dalmacijom zovu[5]. Kraj kuća, izvan varoši, na sve četiri strane zauzeli su bostani, razno zelje, krastavci, lubenice, dinje i dr.Veliki ovi bostani natapaju se kanalima, mislio bi čovjek da je kod malog Nila.

Prenočivši kod ondašnjeg katol. župnika,[6] pak rano podranivši ostavimo blago podneblje zeničko i prošavši mimo sela Tetovo i Gradišta[7] za dva sata dođemo

---

1) Posrednim načinom moguće je ustanoviti datum kada je Ivan Franjo Jukić boravio u Zeničkom kraju. Naime on je krenuo na putovanje 27. juna 1842. godine, proboravio pet dana u franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci, pa se može pretpostaviti da je 2 i 3. jula 1842. godine.

2) Riječ je o rijekama: Kočeva i Babina rijeka. Što se tiče broja stanovnika, u **Poviesti Bosne**, Ivan Franjo Jukić će napisati da Zenica ima "1 200 stanovnika, koji su Turci, rišćani i malo kršćana". Ivan Franjo Jukić, **Putopisi i isrorisko-etnografski radovi,** "Svjetlost" Sarajevo 1953, str. 367, lat. Pretpostavlja se da je broj stanovnika Zenice varirao između 1.500 i 2.000. Salih A. Jalimam, **Zenica od najstarijih vremena do 1878**. godine, str. 11, lat.

3) Riječ je o sultanu osvajaču srednjovjekovne Bosne, Mehmed II El Fatihu koji je vladao Turskom Carevinom 1451 - 1481. godine.

4) Treba imati na umu da se kod Ivana Franje Jukića pod Turcima treba razumjevati muslimansko stanovništvo.

5) Mnogi putopisci prenose ovu tvrdnju o dolasku jedne velike skupine katoličkog stanovništva iz Dalmacije koje je naselilo područje Kamberovića polja. Teško je ustanoviti o kojem je dijelu Dalmacije riječ, može se pretpostaviti da je riječ o teritoriji oko graničkih područja Bosanskog pašaluka.

6) Ivan Franjo Jukić prenoćio je kod fra Ilije Vučevića koji je bio župnik 1836 - 1842. godine. Vidi popis: **Župnici i kapelani župe zeničke od osnutka njezina 19. srpnja 1836. godine.** (Popis se nalazi u prostorijama Župnog ureda crkve sv. Ilije u Zenici).

7) Salih A. Jalimam, **Elaborat o hitnosti restauracije i revitalizacije hana u Gradišću**, Zenica 1986, str. 11, lat. (Rukopis).

k polju Gladoviću,[8] kraj Bosne, na desnom kraju. Ljubopitnost ne dade mi ustegnuti mi se da ne upitam, zašto se zove Gladović na što moj kiridžija, stani reče, dok na mjesto dođemo. I nuto dođosmo na to mjesto na kom su dva pogolema kamena, a na njima somuni, kao pesnica maleni, izrezani, zaboravim na Gladović i stanem pripitivati za te spomenike. Ja i ne svršim, a kiridžija nastavi:

- Ti bolje znaš, kako je Mehmed II uzeo Bosnu;[9] i kad je Bobovcu išao ovdje se na ovom polju ustavi, jer dalje puta nije mogao nastaviti, takva se glad u vojsci porodi da onolišni somunčić koštovaše dukat! Za koju stvar ostavi car uspomenu izrezavši one somunčiće na kamenu.Od koga vremena do danas ostade ovom polju ime Gladović, na kome 15 težaka moglo bi se hraniti, a car za istu uspomenu svojim fermanom zabrani da se ne smije ni orati, ni kopati, dapače ni kositi, već hotijaše, da bude huraluk (Uiberland).[10]

- Neka svašta!--odgovorim ja; na što on, vidivši me ljubopitna.

- Pričekaj dok u Garevu dođemo, još će biti koješta!

U tom dođemo i u Gareve.

---

8) Polje Gladović je u podnožju današnjeg sela Gladovići, pretpostavlja se da je riječ o području današnje Nemile.

9) Vojnički i politički slom srednjovjekovne Bosanske države odigrao se u maju i junu 1463. godine. Sima Ćirković, **Istorija Bosne**, str. 329, ćir.

10) Ovdje je vjerovatno greška jer po kontekstu rečenice sve se odnosi na araluk (haraluk) (tur.), međuprostor. Abdulah Škaljić, op. cit. str. 96, lat.

DUŠAN POPOVIĆ

VAROŠ ZENICA SA OKOLINOM (PRILOG POZNAVANJU BOSNE)

BOSANSKA VILA, godina VII, Sarajevo 1892, broj 10, str.153-154, ćir.

broj 11, str.167-168, ćir.

(O ovom autoru nemoguće je naći bilo kakav podatak iz biografije. Tako se ne zna ni koje niti odakle je. Prema jednoj maloj intervenciji u samom tekstu gdje govori o "milom mi zavičaju" za pretpostaviti je da je porijeklom iz Zenice ili njene okoline).

"Patriae scribere iussit amor"
Ovidius

Varoš Zenica sa okolinom punim pravom ubrajati se može među najljepše prijedjele "prave" ili "gornje" Bosne. -Zdravim položajem, obilnom plodnošću i prirodnom krasotom svojom nadmašila je zaista mnoga mjesta u ponosnoj Herceg-Bosni našoj.

Sva je Zenica na lijevoj obali rijeke Bosne u plodnoj i dražesnoj ravni, osim što na desnoj obali, prešavši na Bosni drvenu ćupriju i skrenuvši odma na desno, imade, turska mahala Bilimišće.[1]

Svuda oko varoši po brdima i po brežuljcima načičkana su sela, šume, bašče, njive i livade, da je milina pogledati.

Sa istočne strane okružuju Zenicu: selo Klopče, brdo Klopačke stijene, Vratačke stijene[2] i glasovito brdo Osječenik. Od istoka vide se sela: Crkvica, Radakovo, Novo selo,[3] Sviće, Ričice, Pečuj, Gračanica i brdo Vepar. Od istoka jugu: selo "Janjički vrh", Drivuša, Gnuse, Raspotoče, Zvečaj, selo "Gornja Zenica", brdo Vučijak, Uzunove stijene, Golubak, Staro groblje (srpsko)[4] i Tromic.[5] Sa zapada: brdo Vaganj, selo Pobrže[6], Gradišće i planina Lisac. - Kroz Zenicu teče rijeka Bosna, a osim Bosne natapaju Zenicu i okolinu njezinu još nekoliko potoka i potočića, od kojih je najveća "Babina rijeka", za tim "Kočeva" na kojoj je starinska ćuprija /1/ kamena u sred varoši. U samoj varoši pijaće vode ili vrela vrlo su zdrava i studena /2/.

---

1) Mahala (maala, mala) arapski, dio grada ili sela, gradska četvrt, zaselak, Abdulah Škaljić, **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku.** Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1966, str. 439, lat. U novije vrijeme uobičajen je naziv Bilmišće.

2) Teško je ustanoviti šta se mislilo pod "Vrtačkim stijenama", vjerovatno neki toponim koji je izgubio značenje.

3) Naselje u donjim Smetovima.

4) Nalazilo se na početku Štrosmajerove ulice, ekskomunicirano početkom sedamdesetih godina te se zemni ostaci nalaze pokopani na Novom gradskom groblju u Crkvicama.

5) Teško je identifikovati ovaj stari toponim.

6) Riječ je o selu Podbriježje.

/1/ Kod današnje kamene ćuprije bila su za turskoga vakta, vješala.

/2/ Uzgred evo da napomenem nekoliko pijaćih voda ili vrela: "Čauševac" bogato i studeno vrelo odma pred današnjom grad. beledijom. "Kulovac" vrlo lijepa voda blizu srpsko-pravosl. crkve i škole "Gospavino vrelo" veoma dobra voda u čaršiji kraj "kamene ćuprije". Ova je voda skoro izvedena na ćaršiju, te se sada zove "čaršinska voda". - "Studenac" jaka studena voda u mahali "Meokušnicama" kraj potoka "Kočeve". "Crkvena voda" odma uz novu srps. pravoslavnu crkvu. Zatim dva vrela "Hadžinica" i "Kadinica" u mahali "Londža"; "Voljevac", veoma obilno bogato i najveće vrelo u Zenici a vrlo zdravo. "Voljevac" u blizini ugljenog majdana. Na Bogojavljenje ide se litijom na "Voljevac" i tu se voda zakršćava kao u Sarajevu na Bembaši (Pjenkovac). Niže "Voljevca" dolje u polju je zbog teferiča znatno vrelo "Ditmar". Više nove srpske crkve na obronku brda "Vagnja" imade vrlo zdravo i lijepo vrelo "Zmajevac", koje teče u istok. Svijet glagoli, da su ranom zorom viđali zmaja, gdje se u toj vodi kupa, pa se kažu, s toga ovo vrelo nazvalo "Zmajevac", pa kako onda, tako i danas. Zbilja ovde u narodu imade mnogo priča o zmajevima, aždahama i nekakvim velikim zmijurinama itd. Još i sada po onom starinskom običaju naš srpski pravoslavni narod na "istočni petak" ide ranom zorom na jutra na Zmajevac, pa se tuj prije sunca okupa i napije te vode poradi zdravlja; zatim izađe sveštenik također vrlo rano i tude osvješta vodu i sav se narod Bogu moli.

Zaista je divno pogledati po Zenici zeleno voće, bašče, i bostane, polja i livade, njive, brda, doline, brežuljke i pašnjake. Jedan pisac veli:" Zenica je mala varošica, ali leži (!m) na vrh lijepog i rodnog zeničkog polja, kroz koje krivuda tamo amo Bosna rijeka. Koliko ona čini ovo polje rodnim i ugodnim, toliko ga i ukrašava; jer posmatrati s brijega zeničkog polje i pored sunca sjajnu Bosnu, vijugajući se desno-lijevo pored onih rodnih njiva i livada, bašta i pašnjaka, doista je divno i umilno. Jamačno je s toga i dobila ime Zenica" /3/.

Osobito je Zenica po glasu zbog dobre pšenice, bostana, šljiva i svakovrsna voća. Čak i u srpskoj nar. pjesmi znade se za Zenicu kako je na glasu radi voća i dobre pšenice. Tako se u jednoj srpskoj nar. pjesmi kaže kako je oroz (pijetao) od Boga iskao da postane car, pa bi tada nametnuo namet na vilajet, i to:

"Na Sarajevo groše i dukate,
Na Visoko kože učinjene,
A na Tešanj, plemeniti češalj,
Na Zenicu voće i šenicu" itd. /4/.

Dalje se u ovoj pjesmi vješto karakteriše još mnogo mjesta u Bosni-radi čega je koje mjesto osobito i najviše na glasu.-

Čuveni Franjevac, pokojni Ivan Fr. Jukić za Zenicu veli:" Kraj kuća izvan varoši na sve četiri strane zauzeli su bostani, razno zelje, krastavci, lubenice, dinje i pr. (pročaja); veliki oni bostani natapaju se kanalima, mislio bi čovjek, da je kod malog Nila" /5/. -I zbilja - Zenica je zaista krasan predjel u Bosni. Svijet glagoli, da je nekad " birzemanile "[7] svu Zenicu i njezinu okolinu velika voda pokrivala. Još i sada kazuju, da imade u "Klopačkim stijenama" - na istočnoj strani od Zenice-krnjatak od velike gvozdene alke, za koju je Noje u vrijeme potopa svoju lađu vezao. U narodu se svašta čuti može. I najmanje seoce u ponosnoj našoj Herceg - Bosni imade lijepih priča o svome postanku-o imenu svome, da se čovjek zbilja diviti mora. U tome ni naša Zenica nije " repa bez korjena ".

Tako u ovdašnjem narodu sačuvala se vrlo lijepa tradicijom o postanku Zenice i imena njezina, što zbilja nije mnogo udaljeno od istine. Tako narod priča /6/: kako je nekakva kraljica[8], bježeći sa kraljem iz Bobovca, došla u današnje selo zeničko "Gornju Zenicu" - sahat i po jugo-zapadno od varoši Zenice. -Tuj se kralj i kraljica

---

Bolesnici koji ne mogu izaći na Zmajevac, njima odnesu te vode, te se kupaju i piju tu vodu. Poslje molitve se teferiči: jede, pije, pjeva, igra, kahva se peče, djeca se tucaju šarenim i crvenim jajima itd.

Momir

/3/ Vidi knjigu: **"Putovanje u čakrst oko cijele zemlje"**, Biograd 1874, strana 145.

/4/ Ovo je prava srpska narodna pjesma, a ne kao što reče pokojni Nikola Tordinac, da je tu pjesmu bajagi kakav Franjevac (!) sastavio (!). Vidi Tordinčeve: "Hrvatske (?!?) narodne pjesme iz Bosne" (!).

Momir

/5/ Vidi **"Srbsko - dalmatinski magazin"** za ljeto 1843. str. 55 - 56.

Momir

7) Birzemanile, birzeman (tur. - ar.) nekad, u staro vrijeme, ranijih vremena. Abdulah Škaljić, **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku**, str. 145, lat.

odmori, pa okrenuvši se pošljednji put prema Bobovcu uzdahnu i rekne: "Osta moja zenica!".[9)]

Narod veli, da je ta kraljica voljela Bobovac ko zenicu oka svoga. Od tada, kažu, da se to selo zazvalo Zenica, a kako se prije zvalo, to nijesam slušavao. Dalje se priča, da se to selo Zenica preselilo u ravnicu oko rijeke Bosne, gdje danas varoš Zenica postoji. Odatle dakle ime i početak današnjoj varoši Zenici.

- II -

Još i danas u selu "Gornjoj Zenici" imade velika stijena, koju narod zove "kralj sto" i vele da je na toj stijeni sjedio kralj i kraljica i odmarali se kad su iz Bobovca bježali. Sa te iste stijene je kraljica izgovorila one znamenite riječi:

"Osta moja zenica!". -Od toga događaja, kažu, da se ta stijena prozvala "kraljev sto" -pa kako onda tako i danas. I ja sam imao tu rijetku sreću, popeti se na "kraljev sto" i odatle sumornim okom posmatrati divnu panoramu milog mi zavičaja, varoši Zenice. Sjećao sam se na tom mjestu nesretnog kralja i bijedne kraljice naše.

Svakako da je to bio pošljednji kralj bosanski, nesretni Stjepan Tomašević i njegova žena kraljica Katarina[10)], koji su ispred turske sile i vojske sultana Fati Mehmeda II 1463. god. sa Bobovca u Ključ i u Jajce bježali. Po narodnom pričanju dakle za Zenicu se znade tek od pada Bosne (1463 god.)[11)]. Zato uprav i nema u Zenici kakovih spomenika ni građevina (u rujinama) iz doba bosanske samostalnosti. Ovo velim za samu varoš Zenicu, dočim okolina zenička puna je starina.

Zenica se dakle istom poslije pada Bosne poče dizati i naseljavati. I biće svakako, da se za Zenicu nije znalo za doba bosanske samostalnosti, a da li se ovaj prijedjeo otprije drukčije kako zvao, ili je bio nenaseljen, te šumom, lužinom, livadama i pašnjacima obrastao - to za sad ne znam.

/6/ Ovu narodnu tradiciju pribilježio je u kalendaru "Bošnjaku" od god. 1886 na str. 40. bivši zenički narodni učitelj g. Miloš Linta. Ali je tako pisao, da čovjek nikako ne bi rekao, da to po narodu priča, već kao da kazuje sasvim istinit istorijski faktum. To baš nikako nije dopušteno!

Istina, da treba svaku nar. tradiciju bar po mogućnosti sa istorijom usporediti i time bar približno do neke istine doći; ali najprije treba narodno predanje vjerno pribilježiti, pa tek onda o tome svoj sud na temelju nekih dokaza izreći. Naprotiv, g. Linta je sve smiješao, načinio čitav "galimatijas".

Momir

8) Riječ je o posljednjoj bosanskoj kraljici Katarini Kosači-Kotromanić, udovi bosanskog kralja Stjepana Tomaša, koja je, kako se pretpostavlja, preko zeničkog kraja napustola domovinu. Vidi: Dr Bazilije Pandžić, **Katarina Vukčić-Kosača (1424 - 1478).** Iz: **Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine**. Izd. Franjevačka teologija u Sarajevu-Kršćanska sadašnjost, Zagreb. Sarajevo 1979, str. 18, lat.

9) Dr Vlajko Palavestra, **Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne**. Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, str. 90, lat.

10) Riječ je o njegovoj majci a ne ženi, on je bio oženjen Marom, rođenom kao Jelena. Uporedi: Salih A. Jalimam, **Istorijske osnove "Carsko-turskih namjestnika" fra Antuna Kneževića**. Nova et vetera, godina XXXIX-XL, Sarajevo 1990, str. 201, lat.

11) Prvi spomen Zenice u istorijskim izvorima je 20. mart 1436. godine, tako je mnogo stariji nego što ovaj autor spominje.

U narodu ima riječ da je nekada Zenica bila velika varoš, daleko veća negoli danas, i tada, kada je Zenica bila velika varoš, onda je Travnik, kako narod priča, bio mala kasaba. I danas, kad se šta Travanjlija sporječka sa Zeničaninom, onaj će ti mu reći:"šeher Zenica, kasaba Travnik".[12] - Moj otac mi pričaše kako je čuo, da u selu Brajkovićima, blizu Ovnaka, u travanjskoj nahiji, imade veliki nadgrobni spomenik na kome piše:"Naš Ive trista ljeta požive, nit vidje šeher Zenice, ni kasabe Travnika". [13] -Koliko je tuj istine, ja ne znam.

Kako Zenicu, tako i okolinu njezinu stade naseljavati narod iz Hercegovine, Bos. Krajine i Dalmacije. Kad su ono Turci za vrijeme cara Ferdinanda I. na Budim potisnuti, onda su mnogi Turci u Zenicu doselili. Kažu da je nekakav "budimski kadija" načinio današnju "kamenu ćupriju" u Zenici. Taj isti kadija, vele, doveo je i načinio jedno vrelo, koje se i dan dani zove po njemu "Kadinica". - U Zenici ima još jedna vrlo stara i znamenita građevina, a to je "Sejmenska džamija". Šta se o njoj čudno priča, ostaviću za drugi put, ali sam čuo, da je zidana od crkvenog kamena iz obližnjeg sela Putovića. U tom selu, bijaše, zaista crkva, eto do skoro su tu težaci iskopavali i izoravali čitave grude voska i drugih crkvenih stvari. Na tom istom crkvištu u Putovićima našli su tamošnji težaci ploču, koja je bila sva starim slovenskim slovima ispisana.[14]

-Istu ploču je bivši zenički paroh, pokojni pop Stefan Savić prije 7-8 godina poslao vladici S. Kosanoviću u Sarajevo, pa šta bi s tom pločom?[15]

-Ne znam ništa. Vrijedno je, da spomenem staro tursko groblje, koga ovdašnji narod zove "Kaursko groblje". Ono je u blizini kaznione i još se vidi na njem mnogo turskih nišana; preko njeg je prešla željeznička pruga. Jedni vele, da su se - davno nekada - na ovom mjestu dvoji svatovi sukobili i isjekli; a opet sam čuo, što je mnogo vjerovatnije, da je to greblje od Turaka, koji su tuj izginuli u boju sa Princ - Evgenijom Savojskim, koga ovdašnji narod zove "Ercegom Stjepanom". Ovo, a i mnoga turska greblja po Zenici, jasan su svjedok, da u Zenici nekada bijaše znamenit živalj turski.

---

12) Prema Ivanu Franji Jukiću to je upisano na nekom grobu u selu Brajković. Vidi: Ivan Frano Jukić, **Putovanje po Bosni godine 1843**. Iz knjige: Hrvatski putopisci XIX i XX. stoljeća. (Uredio: Slavko Ježić), Izd. "Zora" Zagreb 1955, str. 71, lat.

13) Prema Ivanu Franji Jukiću tu piše: "*Sto i pedeset godina živih! triput na Jurjev dan Belu po ledu pridjoh! triput na Jurjev dan novoga kruha jedoh! ne vidjeh šer Zenice ni kasabe Travnika!!*".

Ivan Franjo Jukić, **Putovanje po Bosni godine 1843.** str. 71, alt.

14) Teško je odgonetnuti o kakvoj je crkvi bilo riječ, ili da je uopšte i postojala pošto je i ne spominje i literatura koja je pisana u skoro isto vrijeme. Uporedi: J. Petronić, **Narodno predanje o manastiru u selu Drivuša kod Zenice.** Bosansko-hercegovački istočnik, godina VII, sveska 4 i 5, Sarajevo 1894, str. 180 - 181, ćir. Kosta S. Popović, **Prilog istoriji srpske pravoslavne crkve i škole u Zenici.** Bosansko - Hercegovački istočnik, godina V, sveska 4 i 5, Sarajevo 1891, str. 177 - 179, ćir. Dušan S. Popović, Odziv na članak: "**Prilog istoriji srpske pravoslavne crkve i škole u Zenici**". Bosanski istočnik, sveska 2, godina VI, Sarajevo 1892, str. 79 - 81, ćir.

15) O samoj ploči teško da se može nešto posebno napisati pošto takvu iz Putovića ne poznaje ni: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 2, Sarajevo 1988, str. 204, lat. Može se pretpostaviti da je riječ o ploči koju je našao Petar Mirković, učitelj ovdašnji skoro u isto vrijeme a riječ je o čuvenoj sa spomenom gosta Mišljena.

Narod naš i danas se živo sjeća kada je princ Evgenije u Bosnu dolazio i Sarajevo popalio.

Tako sam čuo, kada je Princ Savojski u Zenicu došao, da je svu varoš popalio, samo što su tri kuće ostale usprav i to: jedna u današnjoj mahali Meokušnicama, druga na Jaliji, a treća u Bilinu polju. Još i sada se dobro vide travom obrasle, povisoke zidine-podrtine od turske džamije, koju je Princ Evgenije spalio. Dakle taj požar silno je Zenicu upropastio, i mnogo se svijeta raselilo iz Zenice. Ponajviše ovdje u narodu može se čuti priča "od feta" -osvajanja- kada je Bosna pala u ruke Sultana Fati-Mehmeda 1463. g.Također još se živo narod sjeća "Omer-pašina vakta". Kad ono 1850. god. Omer paša stade uvoditi asker u Bosni, tome se bosanski begovi i baše silno odupriješe. Nekako baš u jesen iste godine dođe Omer-paša u Zenicu sa vojskom, bilo je i malo Arnauta, a nad vojskom bio je Saroš-Ali paša i Omer-paša, bila je i banda uz vojsku. Omer-paši dokažu, da će mu Tuzla-paša udariti s leđa, za to on zapali veliku drvenu ćupriju u Zenici (na Bosni) koja tada (t.j. voda Bosna) kao obično u jesen - bijaše velika nabujala; te tako sebe i svoju vojsku obezbijedi s leđa, pa brže bolje poleti Vranduku i zauzme klanac. Međutim je Tuzla-paša već bio stigao u Žepče s vojskom. Tuzla-paša ostane u Žepču, a vojsku pošalje na Vranduk i tuj se sukobi vojska Tuzlina sa Omer-pašinom i tuj užasno Omer-paša potuče Tuzlinu vojsku-razbije i u bijeg natjera, a:

Tuzla pije u Žepču rakiju,
A vojska mu razbijena strada".-

Da spomenem još i "Gromilice" one su od Zenice udaljene nekih 10 minuta i to čim se iz varoši pređe "drvena ćuprija" pa pravo testom, kojom se ide u Visoko, odmah ćemo na desno, na visokoj obali Bosne vidjeti neke gromile, zarasle travom, to su te "Gromilice". Narod pripovijeda, da je ovdje bila velika varoš[16] pa nekom nesrećom bude velika jangija[17] i sva varoš izgori. I danas se vide čitave gromile, gdje su bile razne građevine.

Za sada samo ovoliko o Zenici, a drugi put biće i više. Onaj članak moj u ovogodišnjem "Javoru" "Selo Babino" i "Babino polje" za tim onaj članak u lanjskoj "Bosanskoj vili":"Kako je Turski car Fati-Mehmed osvojio Gradišće i Vranduk (1463) ta su oba članka odlomci od ovog rada drugi put ću progovoriti koju o životu i običajima srpskog naroda u Zenici i okolini; o lokalnom narječju; o nošnji narodnoj; o broju stanovništva; o crkvi; školi i td.

U Zenici 9. oktombra 1891.

Dušan Popović-Momir

---

16) Riječ je o području Bilmišće gdje se u to vrijeme započelo s arheološkim pretragama i gdje je otkopan jedan čitav antički prostor.

17) jangija (tur.), požar, vatra. Abdulah Škaljić, op. cit. str. 361, lat.

FERDO HEFELE

PUT NA ISTOK DO CARIGRADA

Tiskarski i litografski zavod C. Albrechta

Zagreb 1895, str. 241, lat.

Ferdo Hefele, upravitelj više pučke škole (10/4 1846. Bistrac, općina Podvrh, kotar Samobor - 10 (7 1909)

Bavio se kulturnom historijom i praktičnom pedagogijom, a proučavao je napose jugoslovenske narodne zanate. Izradio je dijelom sam, a dijelom dao izraditi, pod svojim nadzorom, zbirku uzornih modela za ilustraciju narodnih zanata i vještina.

Modeli se nalaze u zbirci Etnografskog muzeja u Zagrebu. Glavna su mu djela: Opančar i opančarija (1890), Naši domaći obrti (1896).

Dr Vladimir Tkalčić

Narodna enciklopedija Srpsko-hrvatsko-slovačka, I knjiga, Zagreb s.a. (str. 819 - 820, lat.)

Umiješavši se konačno i mi među druge u svratištu u jednoj kavani, završismo svoje promatranje u Sarajevu i sutra u jutro bijasmo na kolodvoru, pa ćemo u Zenicu.

Oko četvrte ure po podne, je li kuhani ili prženi od one strašne žege, ulegosmo u Zenicu. Tik kolodvora piše na posve novoj kući "Hotel Orient",[1] dakle kud ćeš dalje. Povedoše nas po strmim stubama na posve novi ne pribiti još pod, pa ravno u istom pobijeljenu sobu. U istinu Orient, ali sada tako, i druge nije.

- Je li tu sloboda vlada, i može li se u svako doba u kuću?

- Da, - odvratiše nam.

Zenica se spustila od kolodvora malo nizbrdo, pa onda po ravnici do obale rijeke Bosne. Nju naseliše 30 godina prije zauzeća Dalmatinci[2] koji su došli, da zamijene svoje krši s ovim rodnim tlom. Istina, svako se mjesto u Bosni vrlo brzo diže iz onoga prijašnjega kala, ali Zenica baš svim tim mjestima prednjači.

Vidjeh Zenicu prije četiri godine i sada, pa jedva da je prepoznah. Tu se stao obrt i trgovina razvijati, a što više: nedaleko od kolodvora majdan je zrelog ugljena, a tamo dalje na polju tvornica papira.

Vrhom Zenice podigla je bosanska vlada glasovitu tvornicu papira, što ju je zamislio bivši joj ravnatelj Taufer.[3] To mi tako mimogred opažamo, i stupamo naprijed ulicom i konačno čaršijom, a skoro da ju nedokrajčismo, kad ali pred nama malo i veliko bježi nekud, skače preko plotova i prijelaza; talambas[4] se čuje, smijeh, vika, buka! Što će to biti? Ha, kud drugi, tud i mi: iza plota, preko plota lesa i prijelaza i eto nas u nekom šljivaru među drugima, da se divimo dvojici otrcanaca, koji negdje u svijetu vidješe, kako se gombalačke[5] vještine izvađaju, pa bi i oni rado štogođ svoje vještine pokazati. Ulaznica se plačala po volji baš kao i ulaz odakle si god htio, gdje god je bio plot niži ili prelaz širi.-

Bule i ženske dječurlija sjedila je duž plota, pa zavita u šamije (veliki bijeli rubac poput plahtice prim. aut.) zurila kroz pleter i pruće na čarobnjake i nas, te se od srca smijala narodnim doskočicama i dovoljnim gombalačkim neuspjesima, što su je dvojica izvađala.

---

1) Tačnu lokaciju hotela "Orijent" teško je ustanoviti, vjerovatno da je riječ o hotelu koji je tu bio samo neko vrijeme.

2) Prema ovom autoru to se desilo 1848. godine, što nije tačno jer je Ivan Franjo Jukić tvrdio da su se Dalmatinci doselili tridesetih godina XIX stoljeća.

3) Ovu fabriku je 1885. godine podigao bečki kapitalista Eduard Musil, a fabrika je proizvodila grubi papir za zamotavanje, dok je finiji papir uvožen iz Austrije i prodavan po povlašćenim cijenama u Bosni. Uporedi: Branislav Begović, **Tvornica drvenjače i papira**. Prateća industrija željeza u Zenici. Pregled, godina LXIX, broj 10, Sarajevo 1979, str. 1209 - 1214, lat.

4) Talambas ili daulbaz - naročita vrsta bubnja od tuča u obliku čanka ili duboke ćase sa razapetom kožom (obično jarećom) kao u bubnja ali samo s jedne strane (jer je kao i u čanka samo s jedne strane šupljina). Pješak ga nosi obješenog o kajišu na vratu a visi mu na trbuhu, a konjanik ga objesi o nukaš na sedlu. U početku je to bio vojni instrument na kome je bubnjao čauš. Kasnije se, uz zurnu redovno pojavljuje u svatovskim povorkama i bubnjar je i ovdje čauš ili čajo. Abdulah Škaljić, **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku**, str. 207, lat.

5) Vjerovatno da se odnosi na posebne cirkusko-artističke vještine toga vremena.

- Da - pomislih u sebi -Renz, Henry, Lamberger, Sobota i Sidoli[6], ti nam pokazaše divnih uspjeha, ali što bi ih trebalo, ta ova dvojica sasma su prisutne zeničke gledaoce zadovoljili - da, zadivili; - o sanca simplicitas![7] - Čarobnjaci odvezaše ćemere, razvališe svoje gledalište, pobravši prnjke, odoše skupa s obćinstvom u čaršiju, a mi opet preko plotova na obalu rijeke Bosne.

Ispod Zenice huji i huči Bosna baš preko debela kamenja, a ja, kad opazih ono bjelasanje vode, sjetih se opet, da mi još nikad nije pošlo za rukom naći u narodu izraz za takove slapiće, koji se eno preko kamenja spuštaju i bjelasaju.

Desio se tu mladi muhamedanac, pa ću ga onako na sreću upitati:

- Znaš li, kako se veli vodi, što se ono preko kamenja prevaljuje i bjelasa?

- To su h u k o v i, odvrati mi muhamedanče prostodušno.

Tako je, a ja pitah kroz sedam godina, možda hiljadu starijih i pametnijih ljudi, pa se ne namjerih na taj izraz. Eto, godinu dana kasnije, čujem opet u Kostajnici, da se i tamo znade za hukove, ali se upotrebljuje više riječ "bukovi".

Sunce zapalo i mi svratismo u malu krčmu sred Zenice, ta slavonski tamburaši došli su da zabave zeničane, a bila je nedjelja. Tu ćemo štogod vidjeti i čuti, a po to smo i došli.

Tamburaši udariše u tambure, mlado i staro, muško i žensko navrlo na vrata, pa se veseli: ta nije tamburaša svako doba u Zenici!

Bože moj! Kakovih sve ljudi se ima u zaposjednutoj Bosni posebice u dosta maloj varošici Zenici? Tu večer razvrežili se jezici, pa slušajući pred vratima toliko raznih jezika i toliko naglašavanja, mislio bi, da si došao pred vrata božijeg suda, gdje ćemo svi i svaki na svoj način po svojem dijalektu odgovarati pred najvećim sudijom. Tako je tu večer bilo u Zenici na zabavi.

Promatrajući ljude onako na svoju, skoro zamijetih da je u Zenici došlo dosta marnih ruku, koje si pošteno kruh zaslužuju u ugljeniku i papirnici, ali naći je tu i očajnika, koji, ostavivši preko Save, Drave i Dunava svoje, dođoše u Bosnu, u nadi, da se tu ljudi od prefriganosti tove; nu ti se debelo prevariše. Bosna je zemlja zdrava, lijepa i plodna, ali opet k svemu tomu treba marnih i vještih ruku.

Da se sutradan što ranije probuditi uzmognemo, valjalo nam je društvo ostaviti, pa se u svoj stan spremiti. Stupivši iz svjetla u mrku noć, skoro da pekareve simite[8] ne razgazismo, što ih je razmjestio pred pekarom pokraj ceste, da se kisele i izlaze. - Večer je prošla sretno, a noć blaženo, pa nam u jutro bila prva briga razgledati kaznionicu. Kod ulaza samo nas čudom gledahu, kad zamolismo pristup.

---

6) Teško je ustanoviti o kojim se ljudima radi, vjerovatno, iz konteksta ranije napisanog može se pretpostaviti da je riječ o izuzetnim artistima ili cirkusantima toga vremena.

7) "Sancta simplicitas" (lat.) blažena ograničenost, glupost. Vidi Bratoljub Klaić, **Rječnik stranih riječi**. "Nakladni zavod Matice hrvatske" Zagreb 1983, str. 1193, lat.

8) simit (lat.? ili sanskrt ?) vrsta malog okruglog kupovnog (pekarskog) hljeba od bijelog brašna. Tijesto se zakuhava s posebnim kvasom (tzv. "majom") koji se pravi od istučenog nohuta. Hljeb se odozgo maže uljem. Za luksuzniju izradu, po narudžbi, stavlja se u tijesto i mlijeko. Abdulah Škaljić, op. cit. str. 565, lat.

- Ta to je kaznionica, reče nam službujući nadstražar-tu nije nikomu stranomu ulaz dopušten.

-Vodite nas k ravnatelju.[9)]

- Nije kod kuće.

- Dakle hajdemo do upravitelja.

- I njega nije kod kuće.

- Javite nas onom, koji sada upravlja kaznionicom.

Uniđosmo. Posve kratkim, službenim glasom, zapita nas gospodin šta želimo.

- Razgledati kaznionicu i možda raspitati za koju narodnu riječ. Dobijemo za odgovor.

- Ovdje je kazniona, pa to ne može tu biti.

Vidjesmo, da se tu prema strancima nema osobita obzira, jer se valja strogo držati ustanova, ja izvadih pristupnicu dobijenu u Sarajevu i eto: Svi su paragrafi za pol manji, na pol suvišnu bili, dok mi pristupnicu od pravosudnog pranatelja pokazasmo.

Zenička kaznionica svojim rasporedom natkrivljuje Lepoglavu, prem je i jednu i drugu uredio za tu struku velezasluženi pokojni Taufer. -Zgrada za te osamljene zatvorenike izvana je i iznutra slobodnom čovjeku lijepa zgrada; nu kada unutra:

Kroz jaka debelim gvožđem okovan vrata dolazi se u dugi hodnik, koji je nad prvim bojem lijevo i desno poređenih samotnih zatvora, staklom natkriven i prema tomu posve svjetao.

U sredini su toga hodnika stube na zavoj kud se ide u prvi sprat, a odatle pokrajnim hodnicima u pojedine samotne zatvore. Svaki samotni zatvor ima debela okovana vrata i mali prozorčić gvozdenom rešetkom zakovan. U svakom je samotnom zatvoru sam samcat kažnjenik, pa tek šije, plete, kako je i što je koji naučio u kaznionici. Čim se otvore vrata od samotna zatvora, kažnjenik mora skočiti na noge do svoga stolca, pa tamo skinuv kapu, mora jednako onoga gledati u oči, koji ga što pita. Na kratka pitanja imade svakako kratki odgovori slijediti. Neki tkalac iz Prnjavora u Bosni, koji je još danas u Zenici, prilično me je upoznao s tkalačkim izrazima svoga Prnjavora.-

Skupne radionice, gdje imade po 10 - 30 i više kažnjenika zajedno, straže među njima dva ili više stražara s nabijenim i bodom naperenim puškama.

Svaki se zanat posebice tjera, pa tako su za sebe tkalci, za sebe opet krojači, kovači, kolari, bačvari, užari itd. Prigodom obroka idu sve jedan po jedan u redu, te bude svaki pregledan, da ne nosi nikakvo oruđe uza se, i stupa u skupnu prostoriju (noseći sebi jelo u limenoj šalici i drvenu žlicu) gdje se nalaze dva reda kaveza, u

---

9) U shematskom pogledu u Centralnoj kaznionici u Zenici postojali su sljedeći dijelovi: Direktor, Tajnik direkcije, pristav direkcije, oficijali, domaći liječnik, učitelj, asistent, duhovnici, nadzornik straže, podnazornik straže, pisarnički oficijal, mašinist. Uporedi: Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1899. Sarajevo, Zemaljska štamparija 1899, str. 82, lat.

koje se samo sprijeda vidi, pa tako kažnjenik nikad ne može svoga lijevoga ili desnoga druga u kavezu vidjeti, niti s njima razgovarati. Postavivši se svaki u svoj kavez, pojede svoju porciju, te čeka dok mu se ne reče, da izađe na posao. Sretnim se scijene ti ljudi, kad imadu vanjskog rada ali kad nestane poljskoga ili u opće vanjskog posla, pa nastane ružno vrijeme ili bilo na blagdane, onda moraju probaviti veći dio dana u tijesnom kavezu.

U kavezu i spava kažnjenik, pa je cijeli prostor samo tolik, da mu stane u kavez krevet te mali stolić i još jedva toliko prostora preostaje, da može uz krevet stojati.

Škola je u kaznionici poput najbolje opskrbljene pučke škole. Uz učitelja stoji vazda jedan stražar, koji pazi na svaku riječ i na svaki mig kažnjenika u klupama, pa prema tome i bilješke ponašanja pravi i javlja je pretpostavljenomu. Prekršaji se kazne ustegnućem kruha, ustegnućem kruha i jela, te sve strožije za svaku malenkost. Učitelju je u kazničkoj školi u pogledu vođenja poretka i mira najlakša služba, dočim je opet dosta naporno, što učitelj ima posjećivati i one, koji su u samotnom teškom zatvoru.

U ono nekoliko sati, što sam probavio u školi među kažnjenicima u Zenici i već prijašnjih godina u Gospiću i Lepoglavi opazih, da se tu u tim nesretnicima krije veliki kapital narodnog blaga; valjalo bi samo vremena i volje imati onima, koji su u prilici, da sve ispitaju i pobilježe.

Bolnica je zeničke kaznionice strogo uređena na čovjekoljubivim načelima, a ona velika kuhinja, gdje se sve samo parom kuha bilo jelo, bilo ruho pari; tako je uređena, da muhamedanci za sebe, grčko-istočni za sebe kao i rimokatolici za sebe kuhaju, držeći se tačno propisanih crkvenih postova i drugih vjerskih propisanih ustanova pogledom na pripravljenje hrane.

Pri kaznionicama postoje i posredovališta, u koje dolaze samo oni uznici,[10)] koji su se po vremenu sasvim popravili; zato su oni kroz cijeli dan izvan kaznionice u posredovalištu i oko njega zabavljeni bilo obrtničkim, bilo gospodarskim, poljskim radnjama.

Na cijelom posredovalištu nadzire sve te ljude po jedan najviše dva stražara i to bez puške. Popravljenici se razlikuju i odijelom od kažnjenika, koji su još među zidinama, a u crkvi opet je samo popravljenim mjesto blizu svećenika. Od uznika, koji imadu okajati svoje tatbine[11)] u kaznionici, malo koji dođe u posredovalište, jer im se ne vjeruje.

Na dopust i preporuku iz Sarajeva bilo nam je slobodno razgledati u Zenici lijepu uređenu papirnicu. Koliko je čudo bilo, kad su ljudi pronašli, da se iz krpe papir može praviti, a što da onda mi rečemo, koji smo u Zenici gledali, kako se cijeli trupci drva među makinama raskomadaju, a pod velikim okruglim poput brusova stojećim kamenima drobi i razgnječi drvo na finu prašinu, koja kisina kuhana prelijevana, daje opet papirnatih truba, od kojih se papir po volji odrezuje. Mogli bi u Zenici i ugljenik razgledati, ali pošto je jedan kao drugi, posjetit ćemo onaj u Tuzli.

10) Osuđenici

11) Vjerovatno da se odnosi na prekršaj, razbojništvo.

Uz rijeku Spreču, pod one kamene gogoleti, što se vidjeti iz Doboja, zanijela nas sila pare, ali se skoro otvorio rodan i bujan okoliš, proširila se polja, dubrave[12], humlje sad s ove, sad s one strane, i eto Gračanice, toga glavnoga stovarišta bosanske dužice, što je izrađuje tršćanska kuća Morpurgo-Parente.

---

12) Šumovit kraj.

Zenica. Kočewa ulica. - Kočewa Straße.

DR ANTE TRESIĆ-PAVIČIĆ

BOSNA I HERCEGOVINA. PUTOPISNE CRTICE.

- Dom i sviet. Ilustrovani list, broj 8, Zagreb 1896, str. 147-148, lat.

Dr Ante Tresić-Pavičić, književnik i političar (Vrbanj na Hvaru 10. juli 1867-Split 27. oktobar 1949). Osnovnu školu svršio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Splitu, Zadru i Kotoru, filozofiju studirao u Beču, gdje je i doktorirao. U Zagrebu je uređivao "Prosvjetu", u Trstu "Jadran", a 1897-1899 godine izdavao je u Splitu i Zagrebu književnu reviju "Novi Vijek". 1906 godine izabran je za poslanika u Bečko carevinsko vijeće, gdje je bio jedan od najistaknutijih Jugoslovena.

U političkom pogledu prešao je put od radikalnog pravaša do romantički obojenog jugoslovenstva. Radi svog odrešitog nacionalnog rada, Ante Tresić-Pavičić je na početku Prvog svjetskog rata 1914. godine interniran i zatvoren. Pušten je iz zatvora 1917. godine i između dva svjetska rata djelovao je u diplomatskoj službi (Madrid, Vašington). Pisao je drame, pjesme, romane, pripovijesti i putopise.

Antun Barac, Narodna enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenačka, IV knjiga S-Ž, Izdavač: Bibliografski zavod DD Zagreb 1929, str. 857-858, lat. Također: Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knjiga 7, Zagreb MCMLXIV, str. 485, lat.

Parostroj zaždižda i krenusmo kroz onu ubavu dolinu, koja mi se sada pričini još ljepšom. Osobito je liepo vidjeti onu novu medresu,[1] gdje se gubi sa svojimi šarenimi bojami u zelenoj dolini. Pak eto ti staroga grada, gdje se sa svojim trošnim zidovima uzdigo na obroncih Vlašića, tako da ne možeš razabrati gdje počimlju njegovi temelji, gdje li svršava grebenje gore. Malo za tim eto ti Dolca, ubavoga travničkoga predgrađa, od kuda se uživa krasan pogled na travničku dolinu. Za tim se dolina suzi, pak ti eto franjevačkog samostana Gučja Gora[2] u blizini kojega izkapaju se mnoge starine iz rimske dobi.[3] Što se ide dalje od Travnika, gore se sve više snizivaju, obala Lašve postaje pitomija, obrasla visokim brezami i češvinami, dok se opeta gore pri uvoru Lašve u Bosnu sve počmu sklapati. Na zadnjoj postaji zaustavismo se toliko vremena da smo mogli objedovati, čekajući vlak iz Broda da krenemo put Sarajeva. Tu se razstade s nama prof. Brunšmit,[4] koji je htio vidjeti neke stare izkopine u blizini vrlo prometnog i obrtničkog grada Zenice, koji leži na obali Bosne, malo niže nego Lašva u nju uvire. Tu su se pred nekoliko godina odkrili kameni ostaci rimske naselbine.[5] Imade tu velikih zidova, koji su mogli od prilike biti temelji rimske ville, imade i raka koje su bile pokrivene sa dvie ploče jedna naslonjena na drugu, kao krov kuća. Malo dalje nalaze se temelji kršćanske dvostruke bazilike sa atriumom. Obe sgrade svršavaju se sa polukružnom absidom, kao što je to bio običaj kod prvih kršćanskih bazilika. Našlo se je i komada mramora od razbivenih kipova, i razbivenih raka, na kojih se je moglo razabrati neka slova, po kojih sudeći zvalo se je ovo mjesto Bisva.[6] Na jednom kamenu sačuvao se je basrelief, koji prikazuje četiri osobe, dvie mužkoga a dvie ženskoga spola.

Nema nikakova napisa, nego sudeći po znaku (crna gammata) koji je svakoj osobi na odielu nad koljenom utisnut, mora da su tu kršćani prikazani. Ovdje je valjda u prvo doba kršćanstva, poslie Dioklecijanova progonstva bila bosanska biskupija,[7] ali povjest o tome nije ništa sačuvala. Tu se sada nalazi u blizini turbe

---

1) Riječ je o Elći-Hadži Ibrahim pašinoj medresi, podignuta početkom XVIII stoljeća (1706. godine). Vidi: Martin Udovičić, **Travničko školstvo za turske uprave.** Zbornik 3, Zavičajni muzej Travnik 1980, str. 116, lat.

2) Novi franjevački samostan kojeg je putopisac vidio građen je u vremenskom intervalu 1857 - 1860. godine zaslugama znamenitog žitelja toga kraja, biskupa Marijana Šunjića. Uporedi Martin Udovičić, **Guča Gora.** Iz: Zbornik Zavičajnog muzeja u Travniku, broj 3, Travnik 1980, str. 178, lat.

3) Vidi: Martin Udovičić, **Guča Gora**, str. 167 - 168, lat.

4) dr Josip Brundschmidt, arheolog (Vinkovci 10. II 1858 - Zagreb 29. X 1929. Ravnatelj zagrebačkog Arheološkog muzeja i prvi profesor arheologije na zagrebačkom sveučilištu. Numizmatičar i epigrafičar, bavio se i drugim arheološkim disciplinama. Prvi je od naših učenjaka istraživao spomenike panonskih Slavena u ranom srednjem vijeku. Podaci iz: Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, I knjiga A-H, Zagreb s.a. str. 313, lat.

5) Riječ je o iskopinama na području naselja Bilmišće koje je vršio u toku 1891. godine polihistor dr Ćiro Truhelka.

6) Trebalo bi tačnije da bude Bistua.

7) Ovdje je greška zbog toga što se prvi spomenom bosanske biskupije pod tim imenom nalazi tek 1089. godine, vjerovatno da se to odnosilo na Bestoansku biskupiju, koja je zauzimala teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Salih Abdulah Jalimam, **Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni.** (Separat iz: Croatica Christiana Periodica, godina XII, broj 22, Zagreb 1988, str. 74, lat.

jednoga muhamedanskoga dobroga[8)] ka kojemu Turci dolaze često na zavjet, i pripovjedaju da je tomu dobromu odsjekao glavu zapovjednik grada Vranduka, a on ju uzeo pa s njom u ruci do toga mjesta došao i tek onda umro.

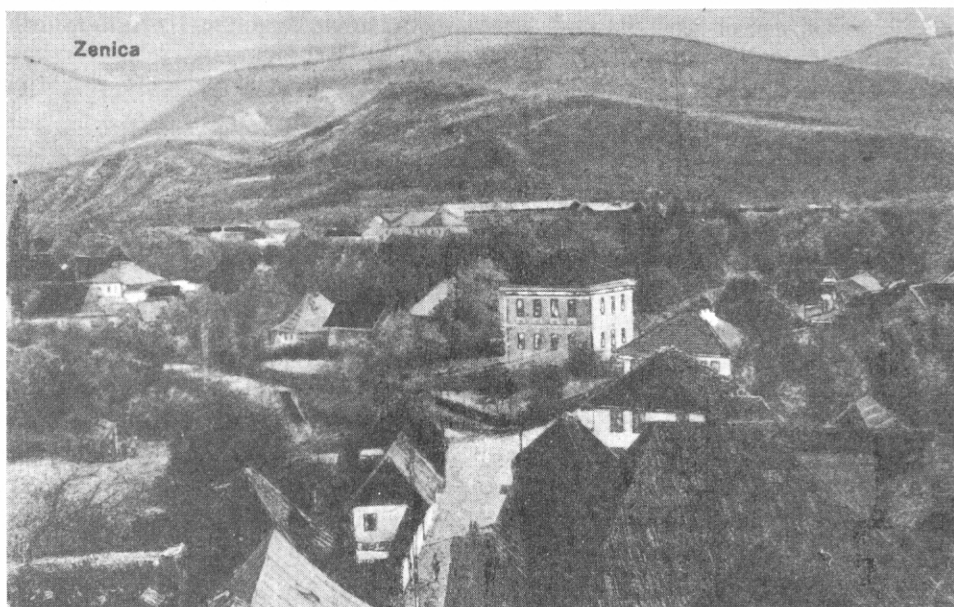
Grad je Zenica jedno od najobrtnijih mjesta u Bosni. U njoj imade velika fabrika papira, koja obskrbljuje čitavu Bosnu i Hercegovinu. Imade i fabrika željeza i ocjeli a u blizini se vadi obilno kameni ugljen. Zenica je bosanska Lepoglava, jer u njoj imade nova liepo uređena kazniona, u kojoj kažu da nema ni crkve ni džamije, kao da se bosanski lopovi ne trebaju moliti Bogu za svoje griehe.

Već stignu vlak iz Broda, i ja prekrcah svoju prtljažnicu pa krenusmo. Kod uvora Lašve u Bosnu, dižu se na desnoj obali Bosne na gori ogromni tornjevi kamenja, te je težko razabrati je li to kakvo kiklopsko djelo, predpotopnik troglodita, ili se tu narav u svojemu djetinjstvu igrala[9)]. Malo iza toga pade kosa sklizka hrid u Bosnu, te mora da je pod njom rieka vrlo duboka, dočim se malo niže od uvora Lašve pjeni i razbija po kamenje, koje imade sto oblika.

---

8) Sigurno da je ovdje greška pošto je u blizini Bilmišća groblje ali i turbe Musala u kojem su također mezari šehida.

9) Riječ je o do danas nepoznatim kamenim skulpturama kod Janjića.

JULIJE KEMPF

OD SAVE DO ADRIJE. BOSNOM I HERCEGOVINOM.

Crtice za mladež.

Izdaje: Hrvatski pedagoški književni zbor, knjiga XXXVI.

Zagreb 1898, str. 122, lat.

(Zenica 25 - 31, lat.)

J u l i j e K e m p f

(29. I 1864 Požega - 1934. Požega)

Svršio šest razreda gimnazije u Požegi, učiteljsku školu u Zagrebu. Dvije godine služio u Novome, ostalo u Požegi.

Surađivao u svim hrvatskim časopisima i listovima. Objelodanio je Lermanove "Listove iz Afrike" (1891) i "Nove listove iz Afrike" (1894). Kako je i sam mnogo putovao, izdao je o tomu djela: "Od Save do Adrije" (1898), "Na obali Adrije" (1902), "Oko Psunja" (1924).

Napisao je histor. - Geogr. djelo "Požega" (1910), i za omladinu: "Iz požeške kotline" (1914). i dr.

Podaci iz: "Slavko Ježić, Biografije u knjizi: Hrvatski putopisci. Izd. "Zora" Zagreb, 1955, str. 665 - 666, lat.

Sopot željezničkoga parnoga stroja postajaše sve laganijim. Uz rodne šljivike i vrtove eto nas u novoj, krasnoj kotlini zeničkoj.[1] Tu ti se željno oko zaustavi odmah na visokim bedemima i glavicama okolnih gora, koje su svojim zelenim prigorjem ogrlile Zenicu.

A baš je ta Zenica prava zjenica u velikom bajnom okrugu prirodnih krasota, koje su se oko nje tolikim skladom nanizale! Okoliš, u kom se smjestila Zenica, veoma je prijatan oku. Uz to je samo mjesto vrlo živahno. Osim krasne okolice pozdravlja te tuj i nekoliko tvorničkih dimnjaka, pa te to sjeća, da si došao u kraj, gdje se ljudi sve življe bave poslom.

Zenica je grad od kakovih 500 kuća i neko 3.000 duša.[2] Brojem su znatno pretežniji muhamedanci.[3] To pokazuje i izvanje lice grada. Turske drvenjare s prozorima rešetkom zatvorenima nižu se sad urednije sad nepravilnije uz rijeku Bosnu i uz položita rebra brijega. Gdjegdje se je između kuća raširilo malo prostora za dvorište ili voćnjak. Tu ti kameniti stupci sa čalmama[4] pokazuju muhamedanske grobove. Običaj je u Turaka bio, da su svoje mile i drage pokojnike zakapali u okolišu blizu kuća, po vrtovima i šljivicima. Mislili su, da je Bogu milije, da su im pokojnici uvijek blizu i da ih imaju na oku. Dakako da to dan danas više ne biva. Oblasti toga ne mogu više dozvoliti zbog zdravstvenih razloga.

Ulice zeničke vijugaju se amo tamo na način ostalih turskih mjesta. Čaršija je sjedište svega. Tu je i gostionica i kavana i trgovina i zanat i općina i ljekarnica. Tu je i džamija, koja svojom spoljašnošću ni malo ne privlači putnikova oka. U svem ima u Zenici tri džamije.[5] No zato pomlađuju staru Zenicu nekoje krasne novije zgrade, od kojih se ističu: grško-istočna crkva, pučka učionica, tvornica papira, rudokopi ugljena, tvornica za izrađivanje željeza i čelika, a nada sve krasna zgrada središnje zemaljske kaznionice s mnogim njenim nuzgradama. U Zenici je i franjevački samostan sa starom zgradom i crkvom.[6]

Od svih spomenutih zgrada ističe se svojom ljepotom u još ljepšoj onoj okolici grčko-istočna crkva s krasnom kupolom i pokrajnim tornjevima. Nedaleko od te crkve je i pučka učionica,[7] jednostavna, ali ukusno građena jednokatnica.

1) Ovaj putopisac je stigao u Zenicu iz pravca Vranduka.

2) Autor je vjerovatno koristio podatke iz popisa stanovništva iz 1885. godine kada je u Zenici bilo 3.073 stanovnika.

3) Ovdje se misli na muslimansko stanovništvo kojeg je, opet prema popisu iz 1885. godine bilo 2.146. Uporedi: **Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine.** Sarajevo 1886, str. 210 - - 211.

4) Vjerovatno da se misli na oblik čalme, jer u izvornom značenju čalma je platno omotano oko fesa ili koje druge slične kape, saruk, ahmedija. Abdulah Škaljić, **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,** str. 161, lat.

5) Ovdje je autor pogrešio, jer je Zenica imala pet džamija, koje su mnogo starije.

6) Činjenica da su franjevci djelovali u Zenici od 19. jula 1836. godine u župi Gornja Zenica ili Popova bašća, koju su, dolaskom redovite crkvene hijerarhije u Bosnu i Hercegovinu izgubili. Teško može opstati tvrdnja da su imali samostan, dok se o katoličkoj crkvi u samoj Zenici može sigurno govoriti. Salih A. Jalimam, **Prilozi kulturnoj baštini Zenice**, str. 26, lat.

7) Vjerovatno se misli na Osnovnu konfesionalnu srpsku školu, pored nove pravoslavne crkve (1885. godine) kraj raskršća travničkog i brodskog puta. Miloš Bjelovitić, **Zenica i njena okolina,** str. 96, lat.

Iza tih hramova prosvjete nižu se drvene kolibe, u kojima je smješteno vojništvo. Na suprotnoj strani preko željezničke pruge eno su se ukočili visoki dimnjaci tvornice papira. Dalje opet u prikrajku sukljaju gusti dimovi, pokazujući ti mjesto zeničkoga ugljenika i kovnice željeza.

Tvornica papira u Zenici jedina je u Bosni i Hercegovini. Ona ujedno podmiruje gotovo sve potrebe u cijeloj zemlji. Kad smo ju mi razmatrali, baš se je priređivao prosti papir za duhanske omote mostarske tvornice duhana. Nu tu se izrađuju i sve druge vrste za pisanje i za tisak knjiga. Na godinu se načiniti u toj tvornici preko 12.000 metričkih centi papira. Tvornica je sagrađena troškom od 600.000 for., a počelo se je u njoj raditi godine 1889. Parni strojevi rade silom, koja je jednaka snagi od 500 konja. Razumije se, da i okolišno stanovništvo nađe u tvornici posla zaslužujući dnevnice lijepu krajcaru. Pa kako i ne bi, kad i daleki i bajni Carigrad znade za zenički papir!

Sva je tvornica divno urađena, a imaš šta gledati, dok razmotriš sve one silne strojeve i njihovu snagu. Milota je razmatrati postupni razvoj tvorničkih poslova, gdje u prvoj poslovnoj dvorani, susrećeš debele komade crnogoričnog drveća, gdje te zaglušuje sikot i buka različnih pila, gdje iza daljega razvoja i priredbe grube i neugledne drvene papirne kaše ne ugledaš nijednom gotov glatki papir. Stotine marljivih ručica prima ga zatim iz stroja, slaže ga i uobličuje, dok napokon ne dospije onomu, koji će ga da potroši.

Već se je godine 1880. opazilo da zenički okoliš krije pod sobom i novije slojeve kamenitoga ugljena. Našlo se odmah poduzetnika i društava, te se uzelo kopati ugljen. I tako se danas ondje živo radi, da se obilni, a sakriveni plodovi pod zemaljskom korom iscrpu i upotrebe što korisnije. Parni strojevi rade kao u okladu, da otmu dubljini zemaljskoj na tisuće metričkih centi toga "crnog zlata".

Godine 1895. iskopalo se iz zeničkoga ugljenika 620.000 metr. centi ugljena.

Nedaleko od ugljenika je i tvornica za izrađivanje željeza i čelika. Tu se izrađuje sirovo željezo, koje se dobavlja iz Vareša. Veoma je poučno i zanimljivo razmatrati u toj tvornici ogromnu snagu strojeva, gdje para pili, reže i siječe komade željeza kao kad obična pila ili nož reže drvo. Ta krasna tvornica otvorena je istom godine 1893., a već sada izrađuje na godinu okolo 400.000 metr. centi izvrsnog željeza, koje se razvaža kao priznata roba u susjedne pokrajine.

Najveća zgrada u Zenici je zemaljska kaznionica. Zenička je kazniona sagrađena godine 1887. tik željezničke pruge. Mi smo je dobrotom gospodina ravnatelja potanko razmotrili. Divili smo se njezinoj uredbi, a osobito redu i čistoći, koja tamo vlada. Svu zgradu s područnim kućama i prostorima okružuje visok zid. To su prostori za teže kažnjenike, dok izvan toga zida ima još prostora i zgrada za manje krivce. U kaznionici ima mjesta za 600 kažnjenika. U zavodu je i posebna ljekarnica i bolnica. Veoma su zanimljive zgrade za zanat. Tu je mnogo dvorana, u kojima su smještene radionice najraznovrsnijih zanata. Tu se radi od rana jutra do kasne večeri. Time kažnjenici mnogo privrijede koliko zavodu, toliko i sebi. I tako se grješnici radom popravljaju. Mnogi se tu priuče za vrijeme svoje kazne različitim zanatima. Onda se popravljeni i spremni na pošteni rad vraćaju opet iza pretrpljene kazne u krilo svojih domova, u kolo ljudskoga društva. Mnogi se bave i obrađivanjem

polja i vrta. Zavod ima velik komad zemljišta, na kom se obavljaju svi poslovi, koji spadaju u gospodarstvo. Vrlo su zanimljiva zavodska šetališta, kuhinje, kupaonice itd. Putovi do kaznionice i oko nje uređeni su lijepim drvoredom i cvijećem. Sve zemljište kazničko ima 70 hektara površine.

Da bolje uhvatiš očima divnu sliku cijeloga grada i dražesne okoline zeničke, valja da se uspneš na ostrmu povišicu iznad kaznionice. Otuda ti puca krasan vidik na Zenicu, na zelena polja oko nje, na šumice, na voćnjake, na čitavu milodivnu dolinu. Svu tu dražest povećava vijugasta pruga srebrnaste Bosne. Ona natapa tu dol, da bude izdašniji prirodi kukuruza, žita, krumpira, duhana i šećerne repe.

Bosna dolazi u zeničko polje sa sjevera probivši si put dolinama između visokih planina Lisca, Vepra i Tvrtkovca. Prekrasan je pogled na te kao i na ostale okolne planine, gdje poput golemoga zida obrubljuju okolo naokolo okrugljastu zeničku dolinu. Kakovo kolo znadu na Liscu (1.308 m.) zaigrati vjetrovi i hladne oborine, kazivali su nam Zeničani, koji više puta upamtiše, da mu je glavica u pol ljeta zabjelila od snijega.

Sva dolina zenička dugačka je do 6 kilometara, a 3 kilm. široka. U okoliš Zenice doselilo se prije pedesetak godina mnogo obitelji iz naše Dalmacije, pa zato neki zovu taj kraj "Małom Dalmacijom".

U Zenici vodi na desnu obalu Bosne stari drveni most. Prijeđosmo preko toga mosta i potrošismo 220 koračaja. Vele, da ga je još nekoć gradio princ Eugen Savojski za ratne svrhe. Tu se u blizini nalazi više spomenika iz starorimskoga doba.[8] Vidjeli smo iskopine čitave kuće i dvorišta sa klesanim komadima stupova s rimskim napisima. Sada su ti ostaci u sarajevskom muzeju. Gdje je današnja Zenica, znade se, da je nekoć stajao rimski grad.[9]

Kad smo se vraćali preko mosta, pođosmo uz obalu Bosne, da drugom "mahalom" (ulicom) dođemo na čaršiju. Desetak bula (turskih žena) pralo je ondje u Bosni rublje. One su radile svoj posao neprisiljeno i slobodno u veselom razgovoru i otkrivena lica. No ćim nas je prva bula slučajno opazila, mahom se preseneti i trže od posla. Sve se bule isti čas umiriše, baciše lopatice i korita, pokriše lice, složiše ruke preda se i sagnuše se okrenuvši se od nas. Kad smo pošli, opet su nastavile svoj posao.

Muhamedansku ženu vidi osim njezina supruga u lice rijetko koji muškarac. Na ulicama je ne vidiš nikad otkrivena lica, jer pokrivaju cijelo lice osim očiju.

Istom drugi dan rastali smo se sa Zenicom i njenom dražesnom okolicom. Nove želje vukle su nas, da zavirimo u umiljatu dolinu Lašve, pa da što prije stignemo u bogato travničko polje.

---

8) Odnosi se na arheološki lokalitet na Bilmišću.

9) Radi se o municipalna građevina šire namjene za koju se sve skoro do nedavno pretpostavljalo da je Bistue Nova. Zna se da su tu otkopani temelji ranohrišćanske bazilike.

PREKO LAŠVE U TRAVNIK

Od Zenice postaje željeznička cesta sve zanimljivijom. Zeleni se obronci i rebra okolnih planina stadoše sve više spuštati, preplećući se i križajući oko brzotoka Bosne. Tlo, koje se time čas uzdiže, čas spušta, podaje tvojima očima krasnu sliku. A pasući ti znatiželjno oko po tim humcima raznoliko rasute dražesti prirode božje-kano si se preselio na čas u divno hrvatsko Zagorje, o kom razdragana tvoja duša šapće pjesnikove riječi:

Tvoj je izgled vilinsko čaranje,
Koje srce radošću napaja,
Naših vila ti si mirno stanje,
Prava slika zemaljskoga raja!
Kano vali preko sinjeg mora.

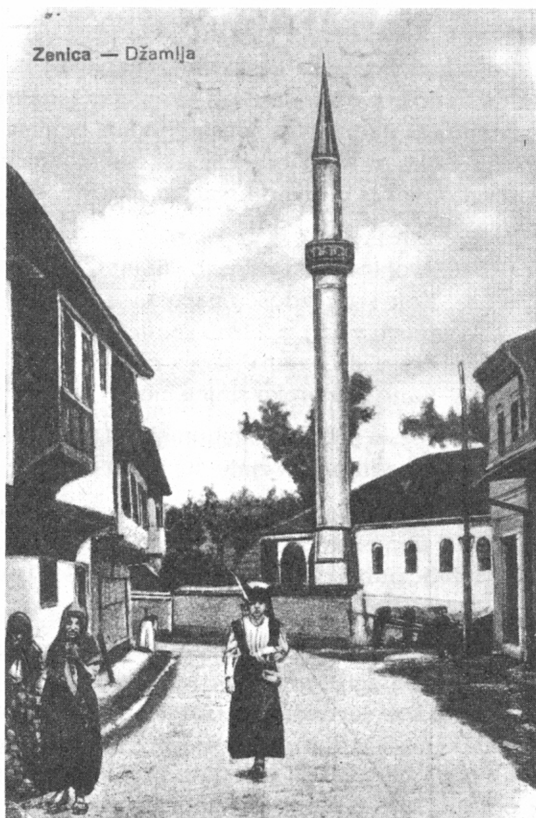
I sama se je rijeka morala pokoriti tim humcima i bregovima. Ovija se amo oko njih. I željezna cesta vijuga se tu poput zmije uz lijevu obalu rijeke.

Od Zenice do Lašve samo je 13 kilometara željezničkoga puta. To ti pređe u razgovoru veoma brzo. K tomu smo se i moj saputnik i ja radovali, kako ćemo se za nekoliko dana riješiti željeznih kola, jer smo naumili do Travnika i do Jajca na običnim kolima.

Na kratkom tom putu od Zenice do Lašve mnogo smo uživali razmatranjem divne doline oko Bosne. Tik željezne pruge je kolna cesta. Njome je jezdilo više muhamedovaca Bošnjaka koji su sjedili u drvenim sedlima. Pod njima se kroz lako rominjanje ljetne kišice čuo lagani topot konjskih kopita. Bosanski je konj malena uzrasta, ali zato ipak brz i žilav, ali ga više puta pretovare teretom. A tako je bilo i sada. Onda ga još pokrije Ture sedlom, pa sobom. A gdje je sijeno, haljine, opanci i ostala roba, što je ta jadna kljusad nosila na sebi sa sajma!

Al gledaj der dalje od obale rijeke! Gore se tu sve više sužuju, rušeći se sve strmije k obalama. Ima tu obronaka sasvim zaraslim i zašumljenih. Ima i takovih, iz kojih proviruju ogromne gomile kamenja i stijenja, pa ti se pričinjavaju sad kao glava, zub, rog, sad kao ogromna, strašna neman, prijeteći da će se sad survati na te. Odanle opet u koritu rijeke ne dadoše te stijene mira. Uzdigoše se i uzvitlaše ga tako, da se voda utiskuje među pećine i pjeni kao mlijeko. Tu ima onda slapova i slapića, gdje se dražesno prebacuje voda preko stijenja i eto ti novih slika i novoga uživanja. Nu eto i postaje Lašve. Lašva blizu sela Janjići zove se po potoku Lašvi, koja ondje utiče s lijeve strane u Bosnu. Tu treba da i željeznica preskoči Lašvu. Zato je tik postaje sagrađen preko Lašve krasan željeznički most od samoga željeza. Ispod mosta ruši se naglo gorska voda u kameno korito rijeke.

Potok Lašva izvire ispod visoke gore Karaule. Ta je gora na zapadu Travnika. Lašva protiče zatim Travnik i travničko polje dok ne stigne ovdje u Bosnu.

Prof. DRAGUTIN FRANIĆ

S ĐACIMA KROZ BOSNU I HERCEGOVINU, CRNU GORU, DALMACIJU, JADRANSKO MORE, ISTRU I ZAPADNU HRVATSKU.

ŠKOLSKI VJESNIK, stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu

Sarajevo 1898, mart i april, str. 230 - 250, ćir.

(Putovanje je trajalo od 2. jula 1895. godine i pored pisca tu je bilo osam osječkih đaka i to: četiri gimnazijalna abiturijenta (Josip Besendorfer, Veljko Kon, Dragutin Najman i Ivan Sauter) jedan realni abiturijent (Milan Čalogović) i tri gimnazijalna učenika viših razreda (Bogdan Heštera, Miroslav Medić i Ljubo Prukner)

(Vjerovatno izjutra 3. jula 1895. godine u Zenici)

Od Begova hana zakreće željeznica na zapad, ostavljajući na desno Topčić-polje, gdje su se za narodnih banova bivale utrke i gdje Omer-paša 1850. ustaše do nogu potuče.[1] Željezna pruga krene za tim opet na jug preko postaje Nemile, prema Vranduku. Nemila je od starina bila konačište vojska, koje su se namjeravale probiti kroz vrandučku sutjesku. Godine 1878. polazeći naši vojnici od Nemile k Vranduku pjevahu:

" Sad junaci samo slogu,
Podiž' te se svi na nogu,
Treba doći do Vranduka,
Jer će tamo bit jauka."

No na sreću ga ne bi.

Krasan se vidik otvori pred Vrandukom. Željeznica juri u polukrug, a na jednom se pomoli na desno na suprotnoj obali mjesto sa tvrđavom na hrptenici gorskog izdanka Jezeračke planine, koji je oštro izbio u dolinu rijeke Bosne, kao da joj je htio posve tok zaustaviti. Oko Vranduka su se gore tako ispreplele, da je Bosna kroz njih dubokim gorskim gudurama preko ljutog kamenja jedva prolaz našla, obilazeći u velikom i veoma zavinutom luku taj gorski izdanak, po kome se stisnuo Vranduk grad. Željeznica s jedne, a kolna cesta s druge strane utisnute su tamo u strme hridove.

Vranduk grad ispod kojega se svija rijeka, drum i željeznica, podigao se na 487 m visokom, strmom, pustom kamenitom obronku tik Bosne. Vranduk ima 467 žitelja, malo ne samih muhamedavaca. Drvene, siromašne kućice tako su po brijegu ponamještene, da se čine, kao da će se sad, na, srušiti. Uza romantičnost divne okolice vlada tu pusta samoća, u kojoj kao da ni živa stvora nema. Kolna cesta, koja vodi s lijeve strane Bosne, nije uz rijeku mogla naći mjesta, već se za nju morao prokopati prolaz kroz tvrdu pećine ispod samog Vranduka. U Vranduku stoje još i danas zidovi stare tvđe s kulama.

Vranduk je radi svoga položaja znamenito mjesto. On se prostire na najslikovitijem, strategijski najvažnijem i istorijski najznamenitijem mjestu doline rijeke Bosne. Već samo njegovo ime, koje se u starim spomenicima piše Vratnik, kaže, da je pravi ključ za nutarnju Bosnu, t.j. klanac, kojim valja proći, ako se želi doći u srce Bosne. U Vranduku izdade 1449. kralj bosanski Stjepan Tomaš knezu Nikoli Trogiraninu povelju, da smije podići tri dućana u Spljetu, Hvojnici i Jajcu. Kod Vranduka udarahu g. 1697. konjanici princ Eugena na osmanlijske rulje, te ih natjeraše u bijeg. Oko 3 km južno od Vranduka uz cestu vidi se nadgrobni spomenik (turbe) poginulim borcima kod obrane Vranduka protiv Eugena Savojskog. K tomu grobu hodočaste mnogi muhamedovci.[2] Neki pak vele, da je to grob nekog pobožnog muslima, kojemu je gospodar grada Vranduka posjekao glavu zbog neke tobožnje krivnje.

---

1) Omer paša Latas razbio je Posavljake u dva boja i to 30. oktobra 1850. godine između Vranduka i Žepča i nešto kasnije u podnožju Vučje planine. Hamdija Kreševljaković, **Žepče.** Napredak Kalendar za 1938. godinu, Sarajevo 1937, str. 239, lat. Salih A. Jalimam, **Vranduk kroz istoriju** (Prilozi za studiju), str. 59, lat.

J u ž n o o d V r a n d u k a s lijeve strane željezničke pruge počinju se brda snizivati i otvara se lijepa, široka i plodna zenička prodolica u kojoj se raskrililа kitnjasta Zenica. Zenička prodolica široka je oko 3 km a duga je tri puta toliko; stere se među brdima Liscem i Tvrtkovcem.

Varoš Z e n i c a broji 681 kuću i 4226 žitelja i to: 2440 muhamedovaca, 1016 rimo-katolika, 58 istočno-pravoslavnih, 176 španjolskih jevreja i 7 evangelika.[3] Muhamedovci su najpretežniji, s toga se na mnogo mjesta vide između kuća u voćnjacima i dvorištima kameniti spomenici s čalmama, koji pokazuju muhamedovačke grobove. U muhamedovaca bijaše običaj, da svoje pokojnike zakopavaju oko kuća, da budu blizu njih, kad ne mogu biti s njima. Dakako da taj običaj otešćava zdravstvene prilike, s toga sadanja uprava iz zdravstvenih razloga ne dozvoljava više takvo sahranjivanje mrtvaca.

Stara Zenica počela se sasvim pomlađivati. U sadanjoj Zenici najviše se ističe krasna istočno-pravoslavna crkva, osnovna škola i moderna zgrada središnje kaznione. U Zenici je i franjevački samostan sa starom zgradom i crkvom.[4] Od najvećeg zamašaja po Zenicu jesu tamošnja i n d u s t r i j a l n a p o d u z e ć a, i to: tvornica papira, talionica i valjaonica željeza i rudokop ugljena. Zenica je najobrtnije mjesto u Bosni i Hercegovini.

Središnja k a z n i o n a sagrađena je g. 1888. po progresivnom (irskom) sustavu. Ona leži blizu varoši Zenica na željezničkoj pruzi i na glavnoj cesti, što vodi iz Sarajeva na lijevoj obali rijeke Bosne. Zavod sastoji od skupine zgrada opkoljenim zidom, gdje valja pretrpjeti 1. i 2. stupanj kazne, za tim od okolnih zgrada i prostora, gdje se oduži ostali dio kazne. Karakteristično je obilježje irskog sustava postepeno ublažavanje kazne. U početku kazne osjeća kažnjenik u osobitoj mjeri gubitak slobode potpunom samoćom po danu i po noći. Posvemašnja osama, koja traje redovito tri mjeseca, sačinjava prvi stupanj kazne, te se u spomenutim uzama ovršuje. Za tim se premješta kažnjenik u onaj dio, gdje dolazi u zajednicu s ostalima za vrijeme posla, polaska škole i crkve, ali pod strogim nadzorom, i to je drugi stupanj kazne. Za tim se vrijednim kažnjenicima olakšava tim kazna, što se mogu u kaznioni slobodno kretati i razgovarati, priušteno im je pušiti, pisma pisati i druge polakšice. U ovaj treći stupanj kazne mogu doći samo oni kažnjenici, koji su polovicu kazne pretrpjeli, te ponašanjem svojim jamče za svoj popravak.

U kaznioni u Zenici p r i s i l n i j e r a d načelno obilježje kazne. Neznatni dio kažnjenika svršava kućne i upravne poslove, dok je većina kažnjenika zabavljena

---

2) Prema jednom modernijem tumačenju riječ je o legendi koja turbe pripisuje jednom poginulom Fatihovom vojniku (šehit). Predanje kaže da je Fatih imao veliki poteškoća oko zauzimanja vranduckog klanca, a navedeni vojnik mnogo je doprinio tom osvajanju. Kada je neka baba ugledala kako neprijateljska vojska bježi pred čovjekom bez glave, uzviknula je: "Kuda bježite kada čovjek nema glave!" Na to je spomenuti pao i kasnije mu je tu podignuto turbe. Mehmed Mujezinović, **Orijentalni natpisi u Zenici i njenoj okolini.** Sarajevo 1975, str. 13, lat. (Rukopis u muzeju grada).

3) Autor je koristio podatke iz popisa iz 1895. godine uz to da nije spomenuto da je to 681 nastanjenih kuća uz koje je bilo i 84 nenastanjenih kuća. Vidi: Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. Sarajevo 1896, str. 476, lat.

4) Autor griješi jer u Zenici nije bilo franjevačkog samostana.

u industriji, pri poljskim i vrtnim radnjama. Najviše se dakako pazi na etički momenat, na uzgoj kažnjenika. Ovim se postizava, da se kažnjenik posvema izobrazi u stanovitom zanatu od kojeg će poslije pretrpljene kazne moći pošteno živjeti. Da se ta svrha postigne, postoji uredba, da se pojedinim valjanim kažnjenicima poslije otpusta besplatno prepusti za radnju zanata nužni alat. U kaznioni se rade ovi zanati: užarstvo, krojaštvo, postolarstvo, stolarstvo, bačvarstvo i kolarstvo, kovačija i bravarija, za tim tkalaštvo, košaraštvo i knjigovezarstvo. Tim industrijalnim granama dosta je učinjeno za zanimanje kažnjenika. U kaznioni proizvedena roba zadovoljava i velike kupce, te se ovim narudžbama ne može svagda ni udovoljiti.

Osim toga raspolaže ta kazniona sa 70 hektara zemlje za gospodarstvo i poljodjelstvo. Tu se obrađuju voćnjaci, vinogradi, povrtnjaci, siju se razne vrste žita i kulturnog bilja i to osobito šparga i šećerna repa, goji se stoka, mljekarstvo, svinje se tove, drži se živad i tako se kažnjenici upućuju u racionalno obrađivanje tla i gospodarstva uopće. To je ujedno i gospodarstvena stanica, da pučanstvu tamošnjem predoči korist racionalnog gospodarstva i da prodajom stoke za rasplod podiže stočarstvo.

Od industrijalnih poduzeća u Zenici najzamašnije je tamo tvornica papira Ed. pl. Musila. Ta je tvornica uređena po najnovijim načinom strojevne tehnike, počela raditi god. 1889. Njome se doskočilo davno osjećanoj industrijalnoj i kulturnoj potrebi Bosne i Hercegovine, te su sada tim zemljama sačuvane znatne svote, koje su prije odlazile u inozemstvo. Proizvodnje tvornice dosiže na godinu do 14.000 metr. centi papira u vrijednosti do 400.000 for.

Izrađuju se sve vrste papira, za omot i za duhan, pisaći i poštanski papir, obojeni papir i raznovrsne stvari za pravljenje papira. Potrebne sirovine uzimaju se osim celuloze, isključivo iz zemlje, u kojoj se i najveći dio gotovih proizvoda troši. Nešto se izvozi u Indiju.

Tvorničku pokretnu silu daje voda i para. Parni strojevi rade silom od 500 konjskih sila. U tvornici poslužuje do 160 radnika,[5] i to većinom domaći. Papir se izrađuje od mekog drva i od prnja.

U Zenici je i Tvornica za izrađivanje željeza i čelika.[6] Tvornica je osnovana radi obilja izvrsnog željeza u Varešu i radi toga, što ima tamo pri ruci nužni ugalj za talenje. Ta je tvornica dakle prava talionica vareškog željeza. Sirovo željezo dovaža se iz Vareša, te se tali u Zenici, jer se u Varešu mora upotrebljavati za talenje drveni ugljen. Ova je tvornica sagrađena u neposrednoj blizini rudokopa kamenog uglja, uređena najmodernije, a spojena je industrijalnom

---

5) Ovo je greška jer prema raspoloživim istorijskim podacima u Tvornici papira radilo je 50 radnika. Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 89, lat.

6) Podizanje Željezare Zenica izvršila je zadruga privatnog kapitala (kapitalista M. von Schmidta iz Wilchelmsburga, L. von Bandy iz Praga i H. von Pennga iz Thörla) sa glavnicom od 2,6 miliona kruna. Radi lakše konkurentske borbe sa proizvođačima iz Austro-Ugarske, zadruga je 1889. godine pretvorena u dioničarsko društvo (Zenicaer Eisenindustrie Actien-Gessellschaft) sa kapitalom od 3,5 miliona kruna. Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 90, lat.

prugom sa tračnicama bosansko-hercegovačke državne željeznice Brod-Sarajevo.[7)] U tvornici se proizvađa željezo, koje se može takmiti s najboljom štajerskom robom, s toga se može s pouzdanjem nadati, da će bosansko željezo svoj dobri stari glas ne samo uzdržati, nego da će naći i dobru prohođu na svjetskom tržištu.

Radna snaga tvornička sastoji se od strojeva sa 900 konjskih sila i od 200 radnika za koje su sagrađeni novi prostrani radnički stanovi. Godišnja proizvodnja iznosi 400.000 metr. centi valjanog željeza, od koga se veliki dio izvozi u balkanske zemlje.[8)]

God. 1880. opazilo se, da se kod varoši Zenica u velikom tercijarnom koritu, Zenica-Sarajevo nalazi mnogo slojeva sa izvrsnim svijetlim ugljem, te su iste godine otvorena dva rova, i to: "Prva Dobra Sreća" i "Rov Franje Josifa I".

Kopanje uglja počelo je d r u š t v o u g l j e n a r s k o g o b r t a u Beču, no god. 1884. kupi taj posao bosansko-hercegovačka vlada, te je od toga doba vlasništvo erara. S početka je kopanje uglja sporo napredovalo, jer se rudokop kamenog uglja u to doba i u Donjoj Tuzli otvorio, te su glavni trošci zemlje: željeznica i solana svoju potrebu namirivali (iz Kreke kod Donje Tuzle). Kad se pak poslije privatna industrija i kod Zenice udomila, poče i ovaj ugljenik lijepo napredovati. Tu je godine 1894. i 1895. ustrojena r a d n i č k a n a s e o b i n a, koja već broji 23 kuće. Godine 1895. proizvelo se 620.000 metr. centi sa 295 radnika i 6 strojeva od 200 konjskih sila.[9)]

U cijeloj Zenici i njezinoj okolini radi se uopće živo i mnogo te bi naskoro mogla varoš Zenica postati industrijsko središte cijele doline rijeke Bosne.

Kod Zenice blizu utoka potoka Babine u Bosnu vidi se preko Bosne s t a r i d r v e n i m o s t[10)] što ga je još sagradio princ Eugen Savojski u vojničke svrhe.[11)] Nedaleko toga mosta nalazi se na gospodarstvenom zemljištu kaznione starih ostanaka, valjda od nekadašnjeg rimskog grada Bistue.[12)] U okoliš Zenice doselilo se prije kakvih 50 godina mnogo obitelji iz naše Dalmacije, pa za to zovu neki taj kraj "M a l a D a l m a c i j a".

---

7) Jula 1879. godine otvorena je pruga na relaciji Brod-Zenica (186 km). Na ovu relaciju nadovezala se relacija Zenica-Sarajevo. Kemal Hrelja, op. cit. str. 92, lat.

8) Podaci se odnose na period 1895 - 1896. godina kada je u Željezari Zenica radilo 227 radnika, od kojih je bilo 111 domaćih a 116 stranih a proizvodnja je bila 3.721,4 valjanih proizvoda u tonama. Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 91, lat.

9) Prema raspoloživim podacima autor je napravio grešku, naime pod godinom 1895. u rudniku mrkog uglja u Zenici bilo je zaposleno 264 radnika od kojih je 235 domaćih a 29 stranih. Proizvodnja u tonama je bila 62.330. Kemal Hrelja, op. cit. str. 96, lat.

10) Vidi: Džemal Čelić-Mehmed Mujezinović, **Mostovi u Bosni i Hercegovini.** Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1969, str. 70, lat.

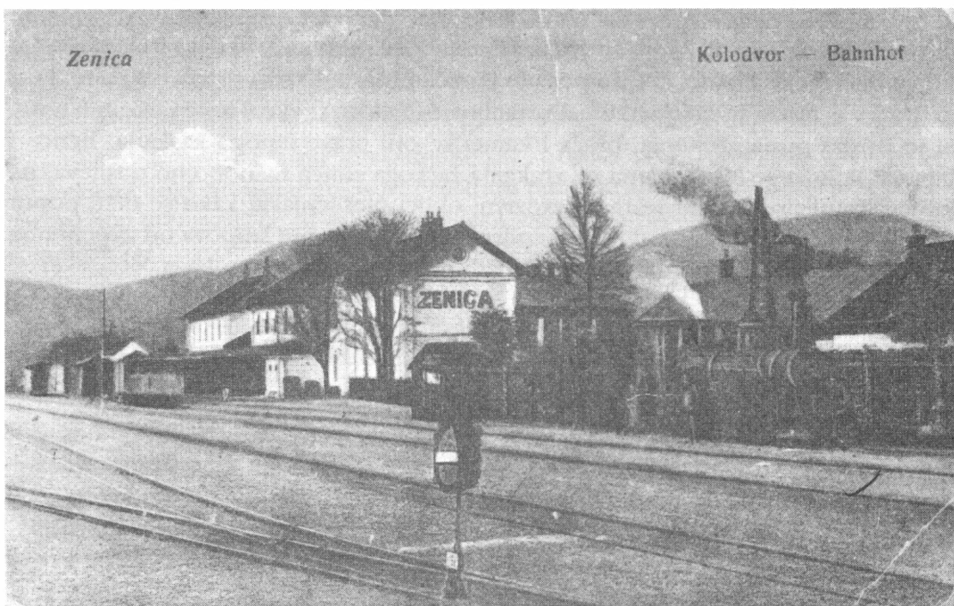
11) Teško da se može ova pretpostavka potvrditi ili dokazati, naime Božić u svojim zapisima iz 1785. godine spominje postojanje nekog mosta na rijeci Bosni. Vidi: Hamdija Kreševljaković-Hamdija Kapidžić, **Vojno geografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine**. Izd. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga VII, Odjeljenje istorijsko - fililoških nauka, knjiga 5, Sarajevo 1957, str. 61, njem.

12) To je područje naselja Bilmišće.

Založivši nešto izjutra u Zenici, krenusmo dalje željeznicom između zelenih obronaka okolnih brda, koja se sve to više stadoše preplitati, ukrštavati i spuštati u valove bistroteke Bosne, sve do postaje Janjića i Lašve. Kratka pruga od J a n j i ć a do L a š v e može se računati u najzanimljivije dijelove rijeke Bosne i okolnih gora. Tu je Bosna puna grebenja, ploča i kamenja, oni prave mnogo kaskada, brzica i slapova, kojima se bijela pjena na zrakama žarkoga sunca raznobojno odsijeva, na desnoj strani pruge vide se razni erozivni oblici pješčenjaka, kako se dižu poput jakih nasipa i gradova, poput na pola porušenih kula, poput stupova od zaobljenog i naslaganog stijenja i poput mnogih drugih prirodnih oblika i prikaza.[13)]

---

13) O geološkom sastavu zeničkog kraja uporedi kod: Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 17 - 25, lat.

Dr ĐORĐE M.BUGARSKI

EKSKURZIJA BUGARSKIH ĐAKA IZ ĆESTENDILA U BOSNI,
str. 628, lat. 823-828, lat.

Bugarski Đuro-Đorđe M. (Senta 1859 - Sarajevo 30. IV 1902.). Rođen u činovničkoj porodici. Nastavnik bogoslovije u Reljevu (1887 - 1893), trgovačkoj školi u Trebinju (1893 - 94) i profesor Učiteljske škole u Sarajevu (1894 - 1902). S pesničkim pokušajima javljao se u Javoru, Srpskom ilustrovanom listu, Nevenu i Dabro-bosanskom istočniku. U prvo vreme radio je pretežno na dečjoj literaturi. Objavio je dva veća književno-istorijska rada: Gliša Trlajić u Bratstvu (I, 1887) i Ljubomir P. Nenadović (1826 - 1895) u Školskom vjesniku (II, 1895).

Todor Kruševac, Leksikon pisaca Jugoslavije, I, A-Dž.

Izd. Matica srpska, Novi Sad 1972, str. 378 - 379, lat.

(Boravili u Zenici 26. aprila navečer i 17. aprila 1900. godine profesori i abiturijenti pedagoškog liceja iz Ćestendila (Konstantinove banje) u Bugarskoj, 40 - 43 osobe)

U Podlugovima su čekali gosti na sarajevski voz, da otputuju za Zenicu, a mi na brodski da se vratimo u Sarajevo. Ali usud je drukče hotio. Nekim nesporazumom sarajevski je voz bio već otišao u Sarajevo, te tako sa gostima moradosmo mimo programa i mi u Zenicu.

Stigli smo docne. Doček je bio u Zenici srdačan, a večera zajednička na željezničkoj stanici.

Tu nas je najviše veselio svojim poznatim jedrim humorom direktor Bujher[1]. Između ostalog pričao nam nov maler sa " rasijanim profesorom".

U Podlugovima je naime profesor zaboravio platiti tursku kavu direktorovu i svoju. Kafedžija poteci za njim, da ga pronađe dok voz nije otišao. Naišavši poslije dugog raspitivanja na direktora Bujhera, u prvoj klasi, potraži od njega, da mu plati za kave, što je popio sa onijem-nakim u zlatnim naočarima. Pošto je primio pare, reče kao za se na pola glasno: "u prvoj klasi, a ni kavu da platite".

Smijeh je bio još općenitiji, kad je rasijani profesor dopunio direktorovo kazivanje time, kako mu je isti kafedžija o povratku u Podlugove, kad je opet htio da popije u njega kavu, rekao gotovo osorno, da nema gotove kave.

Kako smo svi bili mrtvi od umora, odosmo rano na konak.

U petak 27. aprila, to pošljednji dan što ćemo još biti s gostima iz Bugarske, osvanuli smo, gdje i omrkli. Ne mislim dakako u reštauraciji na željezničkoj stanici u Zenici, za zajedničkom večerom, jer kao što je jednom već rečeno, bili smo pospani od umora, pa smo se razišli rano, da konakujemo. To jest pravo i povjerljivo rečeno, tako je glasila parola općenito, ali kako nema pravila bez izuzetka, tako nije bilo ni ovdje bez iznimke i iznimaka.

Pošto mi se naime na putu do konaka razbio nekud san, a išlo se ...eh, kako ću i znati koliko dugo, kad je bio mrak, da ne vidiš prsta pred okom, -a lampione nijesmo nosili sobom t.j. ni ja ni moj drug, koji će sa mnom u istu kuću na konak, -pa se nijesam mogao ni orijentirati tek dovoljno da mi se razbio san, kad al uz put odjednom ugledam iluminiranu zgradu. Hajde, da se uvratimo u tu kuću, ne će zar biti, mislim u sebi, ni da je "nakraj sela", ni da je "kuća seoskih golića", čim se ne čuje "glasi od cimbala". I rupismo unutra, t.j. moja žurnalistička malenkost i ovi moj drug, -gotovo da mi je takmac po zanatu. - (Pogodite ko je?) Po duvarovima listovi veliki i mali, a za dugim stolom sjede nekoliko domaćih činovnika. Rupismo dakle u "Kasinu" zeničku.[2] Nego je još zanimljivije, da smo tu među činovnicima našli u prijateljskom zboru i sve svoje mlađe kolege iz Bugarske. Kakvo prijatno iznenađenje! Kad li su se brže, i kako su se tu našli i upoznali .... Je li i njima bilo uz put, ili ih je inače zavela hubava Fortunica, to vam ne umijem ni danas ni tvrdo reči, tek tu ih nađosmo, pa zasjedosmo (da šta ćemo!) i mi s njima, t.j. ja i ovi moj drug, kome se uz put također razbio bio san, i posiđesmo borme uz čašu t. zv. zeničkog recte dalmatinskog vina

---

1) Riječ je o Džuri Bujheru, p. r. kol. direktoru Učiteljske škole u Sarajevu. Vidi: Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1899. Sarajevo, Zemaljska štamparija 1899, str. 108, lat.

2) Teško da se može tačno locirati mjesto ove zgrade, poznato je da je to bilo sjedište inženjera i tehničara koji su radili u Željezari Zenica.

pozadugo, ma i onako umorni. Provelo se u razgovoru i pjevanju "mnogo hubavo" kako nam drugi dan kazivahu braća Bugari.

Mnogi ljekari tvrde, da nije s gorega po kadšto, "prekrdašiti" jer se u tome čovjek mrven otme čami svakidašnjeg rabotanja-mal ne rekoh robovanja. To jedno. A drugo, neka braća Bugari ne misle, da je u nas čisti i puki "Spiessbürgerei". Znamo i mi šta je red, pa za ljubav gostima, kad zatreba, i u vatru i u vodu, i osvanuti gdje omrknemo:

Hajde k nam, hajde k nam,
Hajde, hajde, hajde k nam!
Drži s nam,
Hajd, hajd, hajd!

Ali nije ipak ni vrag crn, kao što ga slikaju, pa nijesmo ni mi prevršili mjeru, nego smo se i dosta rano razišli i odmorili i čili osvanuli, gdje je koji konakovao, a svi u Zenici.

Nekoji smo i dobro podranili, da ispratimo direktora Bujhera, koji se prvim vozom u 6 sati vraćao u Sarajevo. Na zeničkom peronu našli su se svi bugarski abiturijenti sa trojicom od svojih nastavnika, da se u ime svoje i svih svojih nastavnika još jednom pozdrave s direktorom i da mu reknu na rastanku konačno s Bogom. Opet je zborio mladi Ciceron, "crno Bugarče", duhovito, vatreno i sa onijem nama tako omiljenim naglaskom bugarskoga govora:

"Mnogo smo Vam blagodarni na ukazanoj ljubavi Vašoj. I mnogo smo Vas zavoljeli, gospodine direktore, od hubavato Sarajevo. I kad se budemo razišli kao učitelji po lijepoj našoj Bugarskoj, sjećaćemo Vas se ispod naših planina Rilato, Šarato" i t.d.

I zbilja ga pozvali da im hodi u zemlju Bugarsku, ne u goste, već da im bude i ostane u njih za uvijek.

A što će tamo? Kad mu i ovdje nije loše. Ima i ovdje i posla i pripoznanja bar u većine svojih đaka, što već u tolikom lijepom broju služe kao učitelji širom Bosne i Hercegovine! E pa toliko, a uz uvjerenje da vrši časno dužnosti svoje, i kuda ća više?!

Bugari su iza tako srdačnog oproštaja sa direktorom Bujherom opet klicali svoje gromko: ura! -Za ovi put samo njemu.

...

Tačno u 8 sati iskupili smo se svi koji smo zaostali u Zenici, na željezničkoj stanici, i po doručku krenemo odatle da razgledamo vazda po programu grad i njegove znamenitosti. Odbornici za doček biće nam vođe po gradu.

Negdje sam čitao, kao da kraj oko Zenice (nahiju zeničku, rekli bi po starom), neki zovu i "Malom Dalmacijom" što su se božem još prije okupacije, tamo oko 50-tih godina, spustile tu nekoliko katoličke familije iz Dalmacije. Ne vjerujem, da je ikako opravdano, da se radi toga tako nazove, ali je istina, da u Zenici veoma naglo napreduju katolici doseljenici uopće, kako brojem tako i blagostanjem; biće s toga, što su vještu rudarstvu i drugim obrtnim poslovima, a Zenica će, kako su prilike, za

kratko vrijeme postati industrijalnim središtem za svu Bosnu i Hercegovinu. Još nazad 4 do 5 decenija jedva da je brojala do 1000 stanovnika, nazad 10 godina imala je oko 3000, a danas ima do 4300 stanovnika,[3] pretežno ipak islamske vjere. Varoš leži na lijevom brijegu rijeke Bosne, u veoma plodnoj i dosta prostranoj dolini, t.zv. zeničkom polju. Muslimani imaju znatan broj drvenih i nekoliko kamenih džamija, ali se ni jedna ne odlikuje nikakvim slogom ni solidnom građom. Katolici imaju-dva puta ih je više no pravoslavnih -franjevački samostan sa starom zgradom i crkvom a pravoslavni od skora sazidanu crkvu. Građevina nije toliko lijepa, a ipak oživljava čitavo mjesto svojim velikim zvonikom, četiri manje kule i kubetom na srijedi. Ostale su znamenitosti mjesta Zemaljska centralna kazniona, Narodna osnovna škola, Rudokop ugljena, Tvornica za izrađivanje željezne i čelične robe kao dopuna vareškoj talionici željeza, Tvornica papira i tkanje ćilima kao domaći obrt.

Na prvom mjestu da istaknem krasnu zgradu narodne osnovne škole od jednog boja, na kojoj se vijale zastave u počast gostiju iz Bugarske. Upravitelj škole g. Petar Mirković[4], proveo nas je kroz sve razrede osnovne škole. Čistoću i red našli smo svugdje, ali nam se upravitelj tuži, da je školska zgrada premalena prema broju djece,[5] premda je od skoro sazidana,[6] pa je na muci kako i kuda da ih smjesti.

Od škole se uputismo da razgledamo Centralnu kaznionicu za Bosnu i Hercegovinu. Velika i visokim zidom ograđena zgrada, obojena modro zelenom bojom. Pred glavnim ulazom u kaznionu, velik je, engleski park. Na lijevo i izvan zavoda vide se manje gospodarske zgrade, velik vrt, kovanluk i voćnjak, a još bolje oranice. Čini ti se, stupićeš u kakvu moderno uređenu tvornicu, jedino što ne vidiš nigdje dimnjaka ni dima. Učitelj kaznionice, Hofbauer,[7] koji nam je također vođa u odboru za doček, zazvoni i prijavi dolazak naš. Taki se obreše pred nama trojica zavodskih činovnika, pozdraviše nas na vojničku i iza uzajamnog predstavljanja izjaviše nam veoma predusretljivo, da će nam biti vođe. Izdijelićemo se u tri grupe, jer nas je puno, pa ćemo po redu razgledati zavod.

---

3) Ovaj putopisac koristi podatke iz popisa iz 1895. godine kada je Zenica imala tačno: 4.226 stanovnika i to: Muslimana 2.440, pravoslavnih 587, katolika 1.016, Jevreja 176 i ostalih 7.

4) Riječ je o višegodišnjem upravitelju Narodne osnovne škole koji je u to vrijeme pisao i za neke časopise (Kalendar Bošnjak, Glasnik zamaljskog muzeja u Sarajevu).

5) Prema Semestralnom iskazu iz školske godine 1898/99. u prvom razredu upisano je 63 đaka, u drugi 33, u treći 23 a u četvrti 15. Ukupno je bilo 134 đaka. Istorijska zbirka Muzeja grada Zenice (arhivsko odjeljenje, zbirka: Semestralni iskaz), nije evidentirano.

U narodnoj je osnovnoj školi u Zenici zaveden za djecu njemačkih radnika, koja tu školu pohađaju, jednosatni dnevni separatni kurs s njemačkim nastavnim jezikom. Izvještaj o upravi Bos-- ne i Hercegovine 1906. Zagreb 1906, Tisak Kr. Zemaljske tiskare, str. 139, lat.

6) Prva državna četverorazredna osnovna škola otvorena je školske 1885/86. godine preko puta Željezničke stanice. Mitar Papić, **Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878 - 1918)**. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka; Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1977, str. 43, 44, 46, lat.

7) Dragutin Hofbauer, kulturni i javni radnik koji je više godina radio i djelovao u Zenici. Jedan je od utemeljivača društva "Zvečaj". Poznat je kao sakupljač kulturnog blaga ali i pjesnik.

Prvoj grupi vođom je upravni ađunkt zavoda[8)] g. Ladislav Chocholoušek. Pošto smo unišli u zavod, zastadosmo pred staklenom kućom, dok nam je ađunkt ponešto ispričao o uređenju zavoda. Kaznionica je određena za muške prestupnike, da tu izdržavaju zatvor, ako su osuđeni na godinu i više dana, a podignuta je u režiji i troškom zemaljske vlade god. 1887.[9)] Uređena je po tzv. irskom ili progresivnoj sistemi, po kojoj se zarobljenicima postupno olakšava kazna i uzgajaju se radom, da se s vremenom opet povrate čovječjem društvu kao korisni članovi. Načelo je, da svaki osuđenik mora raditi, šta bilo. A radu se uče i privikavaju svak prema individualnosti svojoj.

Zanati, kojima se uče, veoma su različiti i mnogobrojni. Neki su stolari, drugi knjigovesci, krojači, obućari, tokari, bojadžije, kolari, bačvari, kovači, bravari, mlinari, kuhari, pletikorpe; neki peru rublje, peku hljebove i najposlije, koji se ne uče ni jednom od ovih zanata, moraju raditi težačke poslove oko stoke, u polju i bašti.

Svaki uznik, koji je ispod 30. godine, mora ići u školu, što je u zavodu, u kojoj se uči pisati, računati i crtati, osobito crtarije, što zasijecaju u dotični zanat, kome se odao. Oni opšenici, što su prešli 30. godinu, polaze školu jedino po vlastitoj želji, a nije ima pod moranje.

Mjesto u kaznionici ima za 600 uznika[10)] a ima ih poprečno do 500, što iz raznih krajeva zemlje tu izdržavaju dosuđenu im kaznu. Ženske pristupnice opremaju se u Hrvatsku u Lepoglavu, da tamo odleže zatvor.

Irski je sistem osnovan dalje na podjeli uznika na četiri kategorije. Osuđenici I. stepena, što su osuđeni radi teškog prestupa na više od godinu dana zatvora, prvo izvršavaju t. zv. samotni zatvor, u zgradi sa izoliranim ćelijicama, što je na lijevo od glavnog ulaza, kamo smo se prvo uputili, uljegavši u zavod. Uznici je zovu "Staklenom kućom".

Mnogo hubava kuća, primjetiše Bugari iznenađeni, pošto stupismo unutra.

Na sprat je i dobija svjetlost ozgor. Sredinom cijele zgrade udaren je krov od stakla, za to je uznici i okrstiše tako laskavim terminom "Staklena kuća". S jedne i s druge strane širokog trijema numerisane ćelijce, a između njih sredinom trijema ogromni kaktusi i drugo egzotično cvijeće u velikim loncima. Viš svake ćelije smještana je tablica, na kojoj piše broj uznika i vrijeme na koje je osuđen.

U prvoj ćeliji našli smo nekog teškog zločinca, Ciganina, što je već 7 godina u samotnom zatvoru. Ime sam mu zaboravio zabilježiti. Kroz prozorčić na vratima, koji nije veći od puceta na vojničkoj kabanici, slabo se što razaznaje unutri, za to nam ađunkt odbravi vrata na toj ćelijici, da nam ga pokaže. Brava škrinu, a lanci zazvektaše

---

8) Riječ je o Vladislav Chocholoušek te je obavljao dužnost kao Pristav direkcije. Vidi: Bošnjak, Kalendar za prostu 1899. (sedamnaesta godina), Zemaljska štamparija, Sarajevo 1899, str. 82, lat.

9) Ovdje je greška jer je gradnja Centralne kaznionice u Zenici počela 1886. godine. Sa dograđivanjem je završena u 1904. godini. Svi ovi radovi su stajali 1.015.218 kruna, što je za to vrijeme bila veoma visoka suma. Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 92, lat.

10) Uporedi broj kažnjenika u periodu 1888 - 1916. godine u Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 92, lat.

i ugledasmo uznika, kako se ustubočio nasred ćelijice. Sputane ruke opučio preda se, a nogu stavio uz nogu i gleda nas nijemo. On nas, a mi njega. Gledao nas nekud sasma mrtvosrdice; možda je u samotnom zatvoru od tolikih godina svikao već posjetama, mi njega posmatrali smo za cijelo više manje uzrujani. Visoko plošto čelo, velik nos, debele usne, upale ali ipak svijetle oči, crne je masti, u uzničkom odijelu ali čist, - toliko sam u trenu uhvatio, no da po spoljašnosti izvodim kakve zaključke u smislu Galove frenologije,[11] za to nijesam imao ni volje ni vremena.

Sedam godina u samotnom zatvoru! Strašno je i čuti! I zbilja je neobičan slučaj sa tijem uznikom u zeničkom zavodu! Ađunkt nam pričao, da se u smislu zakona i zavodskih pravila osuđenik smije samo uz naročitu privolu zemaljske vlade pridržati i duže od jedne godine u samotnom zatvoru. Ali kako se taj uznik vladao, bilo je sve osoblje u zavodu sporazumno o tome, da nema nade, da će se ikad popraviti, za to je osuđen da neprekidno leži u tako teškom samotnom zatvoru.

U ćelijici do njega ugledali smo kroz prozorčić na vratima neko momče od kojih 18 - 20 godina "repetenta". Zbog krađe je već odležao aps, pa je iza toga iznova krao. Za takvog kaže se u zavodu, da je repetenat.

U jednoj ćelijici našli smo apsenika, za koga bih volio, da ga nijesam vidio. Dobro mi je poznata osoba iz ugledne familije. Za turskog vakta a jedno vrijeme i iza okupacije bijaše "dupli trgovac". Vodio je veliku kuću. Ali radovi padoše i on posrnu. Sa lažnog stida i uobraženosti, da se ne bi saznalo, da je pošao niz brdo, uzajimao je novac na velik interes, a sve od srednje klase. Interese je redovno plaćao, a pozajmljene glavnice trošio. Svijet mu je jednako vjerovao i posuđivao, dok najposlije dođe do kraha. Bankrotstvo je sam prijavio vlasti i eto ga sad tu, gdje izvršuje zatvor od 4 godine. Za svijet i za svoju porodicu kao da je i mrtav i još grđe. I kriv je ... A opet "sve razumjeti znači i sve praštati" rekla je jednom madame de Maintenon.

Još smo ih nekolicinu posmotrili trkimice kroz malena okna. Većinom čihaju perje ili prebiraju grah. To im je običan posao u samotnom zatvoru. Tu dolaze uznici i druge kategorije na kraće ili duže vrijeme, kad što skrive u svome zatvoru, s toga im je Staklena kuća veoma mrska i kao strašilo neko.

U svemu ima u Staklenoj kući do 60 ćelijica za samotni zatvor.

Odatle se uputismo na desno, u glavnu zgradu, što je zovu Velikom kućom, jer je najveća među svim zgradama, što su podignute za ovaj zavod. Prizemna je, ali visoka i ozidana na podobu vojničkih kasarni. Tu su smješteni uznici II. stepena ili kategorije, koji su besprijekorno izdržali prvi i samotni zatvor.

U Velikoj kući ima mjesta za 450 uznika, koji izdržavaju zajednički zatvor. Preko dana su po radionicama na poslu, a u noći spavaju u odijeljenim ćelijicama, koje su ograđene gvozdenim rešetkama, i zatvaraju se spolja na katanac. Slične golemim gvozdenim kafezima, što se viđaju po menažerijama. Ali ovu jadnu

11) Frenologija je naučavanje o odnosima između oblika lubanje i psihičkog svojstva pojedinaca. Na početku XIX stoljeća došao je austrijski liječnik Franz Joseph Gall (1758 - 1828) do zaključka, da su pojedine osobine karaktera lokalizovane u mozgu i da se mogu prepoznati po odgovarajućim izbočinama na lobanji. Medicinska enciklopedija. Sveska 4, Epik-Hipop. Izd. i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb MCMLX, str. 249, lat.

analogiju, koja ti se u prvi mah po nuždi nameće, ublažuje velika čistoća, što tu vlada. Mogao bi, što 'no u riječi, s poda laznuti! I osim toga na malenim stolovima pored postelje vide se naslagane knjige, svakidašnja lektira uznika, pa se po tome dovijaš, da im život ipak ne će biti onako kukavan, kako si ga inače zamišljao. Razgledao sam ih nekoliko, da vidim, što im se daje na čitanje. Nauka vjere, Stari i Novi zavjet, Hofmanove pripovijetke, Čovjekova tragedija od Madača, Robinzon, eto što sam našao da čitaju.

Iza Velike kuće prešli smo treću zgradu, što je odmah iza nje. Određena je za domazluk. Tu su kuhinje, pekarnice, kupke i sobe za moderno pranje i sušenje rublja parom. Svugdje rade uznici pod nadzorom dotičnih zanatlija i po nekog stražara. Okušali smo im hljeb, što se baš tada vadio iz peći. Ukusan je imaju ga u dovoljnom obroku. Razgledali smo i šta im se kuha za ručak. Okušali smo im čorbu i žganjce što će toga dana ručati.

Obišli smo iz toga sve glavnije zgrade, u kojima su smještene razne zanatlijske radionice. Krasnim radovima od svake ruke divili smo se na svakom koraku! Gdjekoji su zbilja umjetnički, a svi solidno izrađeni. Uznici nas gledaju otvoreno, gotovo bih rekao i veselim očima i dodaju nam svoj posao, da ga razgledamo. Jednom sam prišao i upitao ga povjerljivo, da mi kaže pravo, kako mu je tu u zatvoru:

- Pa da vidiš, gospodine, nije mi ni loše. Da mi je još privesti ženu i djecu svoju, pa ma ostao i za uvijek ovdje.

Da ih nijesam na svoje vlastite oči takve vidio, drugome mučno da bih povjerovao.

Rade većinom po narudžbini, ali imaju dosta izrađenih predmeta, osobito pletarskih i stolarskih, i na prodaju. Nekoji smo i kupili po nešto za uspomenu. Cijene su sasvim umjerene.

Zavirili smo i u nekoja stovarišta sirove građe za razne obrte, kao i za izrađenu robu, vidjeli im bolnicu sa 60 postelja i upravnu zgradu.

Uznici, koji su časno izdržali prva dva stupnja zatvora, prelaze iza toga u još lakši zatvor t.zv. III. kategorije. Takvi ne stanuju više u zavodu između četiri zida, nego su im kuće za stanovanje izvan zavoda, ali u neposrednoj blizini. Dvije su zgrade određene za njih. U jednoj su kažnjenici, što se bave težačkim, a u drugoj zanatlijskim poslovima. U obje zgrade mogu se smjestiti do 70 njih. Hodaju slobodno i mogli bi lasno uteći, kad bi im se prohtjelo. Vođa nam kazivaše, da su od toliko godina jedan jedini slučaj imali, da je kažnjenik III. stupnja utekao, nemogavši sačekati zakoniti kraj svome zatvoru, pa je i taj brzo uhvaćen i povraćen kao repetenat.

Izvan zavoda su još nekoje zgrade, kuće za stanovanje 12 čuvara, nekoje ekonomske zgrade i štale, pa velika bašta i voćnjak, zimska bašta, pčelinjak i dalje od zavoda na desnoj strani rijeke Bosne prostrane oranice.

U kažnjenike IV. kategorije računaju se oni, što su pušteni sasvijem na slobodu, ali još neko vrijeme, prema prilikama, stoje pod policajnim nadzorom onoga mjesta, u kome su se nastanili.

Eto dakle u čemu stoji taj progresivni ili irski sistem primjenjivanja kazne. Kažnjenici se uče i navikavaju, da poštuju slobodu i povjerenje, do koga su radom došli, polazeći postupno iz zatvora I-IV. stupnju. Kakva golema razlika od takve moderne kazne i zatvora do kazne i tamnice srednjega vijeka i nekulturnih zemalja po narodnoj pjesmi:

"Tamnica je kuća neobična:
U tamnici voda do koljena
Od junaka kosti do pojasa;
Tude idu zmije i jakrepi,
Hoće zmije oči da popiju,
A jakrepi lice da nagrde,
Da otpanu noge do koljena
I junaku ruke do ramena".

(Kralj. Marko u Azačkoj tamnici)

Srdačno smo zahvalili g. činovnicima na predusretljivosti, kojom su nam tumačili uređenje zavoda, pa se onda otpustimo dalje, do Rudokopa kamenog uglja, što je iza ugljenika u Kreki najbogatiji u zemlji.

....

Ogromni dimnjak na sjeverozapadnoj strani doveo bi nas bio do majdana, baš da i nijesmo imali sa sobom svoje kolege i vođe iz mjesta.

U blizini rudokopa podiglo se čitavo selo od stanova za rudarske radnike, a tik ispred ulaza u podzemni majdan diže se golema zgrada, u kojoj se prebira krupniji i sitniji ugalj sa tijem dimnjakom, što se tako na daleko vidi. U tu zgradu prvo uniđosmo, da se zdogovorimo, koji ćemo ići pod zemlju, jer su se mnogi pobojavali, da će ugrijati, kakvi smo bili, nazepsti, ili da će im propasti haljine od prljave vode, što ozgor propada kroz naslage uglja u podzemne ulice. Osim toga smo se morali tu podijeliti i u grupe, jer nas je ipak bilo mnogo, koji smo se odlučili ići unutra po svaku cijenu.

I nijesmo se pokajali, koji smo se uputili pod zemlju, u majdan jer je zbilja izvanredno veličanstveno, što smo tamo iskusili.

Snabdjesmo se rudarskim lampama i pođosmo po urezanim uskim stepenicama do 50 metara pod zemlju, u "Günsemarschu". Da pišem kakvu pripovijetku, imao bih veoma zgodni naslov za ove redove, na kome bi mi mnogi naš nazovi-pisac pozavidio: "Jedan sat pod zemljom". Toliko je uprav potrajalo, dok smo se u majdan spustili, razgledali ga i vratili se nazad, umorni kao da smo vazdan cijepali drva.

Isječenim ulicama dospjeli smo poslije dugog i napornog silaženja do četvrtastih okana, u kojima vrsni rudari lome ugalj, "crno zlato", kako ga još drukčije s pravom nazivaju. Kakvo silno, nepojmljivo bogatstvo iz Hiljadu i jedne noći. Kao na javi da čujem i vidim Aliju, gdje preklinje tajne duhove: "Sedane, Sedane, otvori se!" i otvaraju se vrata u podzemnu riznicu zlata i dragoga kamenja.

Čist je tu i najbolje vrste crni kameni ugalj, da ga čišćeg i boljeg ni poželjeti ne možeš. Između pojedinih slojeva nema strane primjese ni ič. Kad je jedno okno ispražnjeno, pomete se kao kuća pred praznik, pa se onda stupi, kojima je okno ispodupirato, dinamitom izlome, a gornji se sloj težinom stropošta na donji i okno je zatrpano, pa se pod njime iznova otvori drugo okno.

Zenički ugalj ima ogromne naslage po prostoru, što se proteže čak do Kakanj-Doboja i do Bosne blizu Sarajeva, a debljina im je do 18 metara. U glavnom su utvrđene tri naslage jedna po drugoj. Srednju i najdeblju naslagu od kojih 9 metara troše sad, a u gornju i donju, nešto tanju, nikako i ne tiču. Godišnje se vadi 1,000.000 i nešto više q uglja, i to od 1884. u režiji i na račun zemaljske vlade[12]. Broj radnika jest oko 400. Tehnički činovnik g. Steiner kazivaše nam još, da se zeničkim ugljenom služe od skora i lađe Tršćanskog Lojda. Osim toga su preduzete predhodne radnje za produkciju od 20,000.000 q uglja u roku od tri godine[13]. Kakvoća mu je tako dobra, da konkurira već i samom belgijskom uglju, od kojega je pak cjeniji pokraj sve teškoće u transportu. A kad se u Bosni dođe do još veće željezničke mreže, naročito kad se, i ako se jednom spoji sa Spljetom, onda ima prilike da će se zenički ugalj u Evropi na sve strane tražiti i rasturivati, kao kad će izvoz biti daleko lakši i jeftiniji.

....

Uprav je podne bio, kad smo ostavili bogati rudokop uglja i opet izašli na svjetlost dana. Uputili smo se željezničkoj stanici, da pokvasimo grlo i da objedujemo. Ako smo i bili gladni i pregladni, prošlo je još dosta vremena, dok smo sjeli za sto. Ta valjalo nam je prvo pobilježiti, što smo vidjeli i naučili za ovo pola dana, učenicima i učiteljima.

Nama iz Sarajeva nije više ni preteklo vremena, da u društvu s gostima iz Bugarske pregledamo još i Musilovu fabriku hartije i industriju željeza i čelika u Zenici. To će gosti i bez nas proučiti od pola dana do na večer.

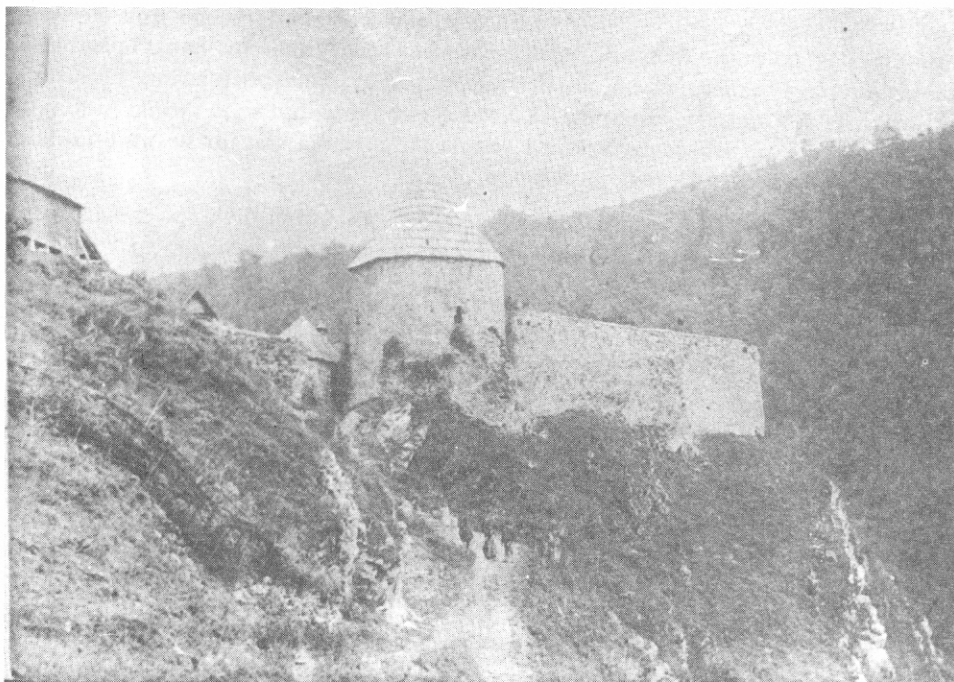
O ručku smo i opet uzajamno nazdravljali, razgovarali o svojim doživljajima na ovoj ekskurziji i opraštali se s obećanjem, da ćemo čuvati uspomenu ovih dana i sklopljenog prijateljstva. Bugarima smo poželjeli još srećan povratak u njihovu domovinu.

Oko 3 sata po podne oprostili smo se konačno s gostima, koji su ostali u Zenici, a mi se vratismo vozom nazad u Sarajevo, s iskrenom željom, da ovo proučavanje Bosne i Hercegovine po učiteljima iz Bugarske bude na korist obiju zemalja i naše duhovne zajednice: Urà! U--râ!

---

12) Uporedi: Božo Jokanović, **Rudnik uglja Zenica 1880 - 1980.** Izd. Rudnici mrkog uglja Zenica "Dom štampe" Zenica 1980, str. 18, lat.

13) Uporedi tabele kod: Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 88, lat.

JURAJ KAPIĆ

SA PUTOVANJA. SPLIT 1909

Juraj Kapić, pjesnik 24. decembar 1861 Jesenice, Dalmacija - 1925. Split. Nižu gimnaziju učio je u sjemeništu glagoljaša u Prekom, kod Omiša, a učiteljsku školu u Arbanasima, kraj Zadra. Bio je učitelj u Bristu, pa u Jesenicama. 1901. godine penzioniran je i živio je neizmjenice u Jesenicama i Splitu, i uređivao je svoj "Pučki List" osnovan još 1891. godine.

Kapić je posebice izdao ove knjige : "Pučke pjesme" (1864. 1895.), zbirku pjesama historijskog sadržaja po izgledu Kačićevu; "Sa putovanja" (1900) opis svoga puta po Italiji, Austriji i našim krajevima, "Rukovet ratnih pjesama" (1918).

B.V. (Branko Vodnik)

Narodna enciklopedija Srpsko-hrvatsko-slovenačka
II knjiga I - M, Zagreb s.a. str. 251, lat.

- Stigosmo u Zenicu. Tu su ravnice za svu Bosnu i Hercegovinu. Ne dadu osuđenicima, da ondje dangube, već je učiona za nje u kaznioni čitanja i pisanja, te raznih zanata. Tamničari postaju tu drvodjelcima, kovačima, postolarima, klesarima, mastioničama, krojačima, zidarima i tako dalje. Svaki uzdrži sebe svojim radom, te prima malu sedmičnu plaću. Nakon izvršena tamnovanja vraćaju se oni ljudi kući zasluženim novcem u džepu i zanatom u rukama.

Uprava tamnice imade u Zenici skladište svakog rukodjela, pa možeš tu na primjer kupiti pokućstvo za stan bolje nego li u prvom dućanu na gradu.

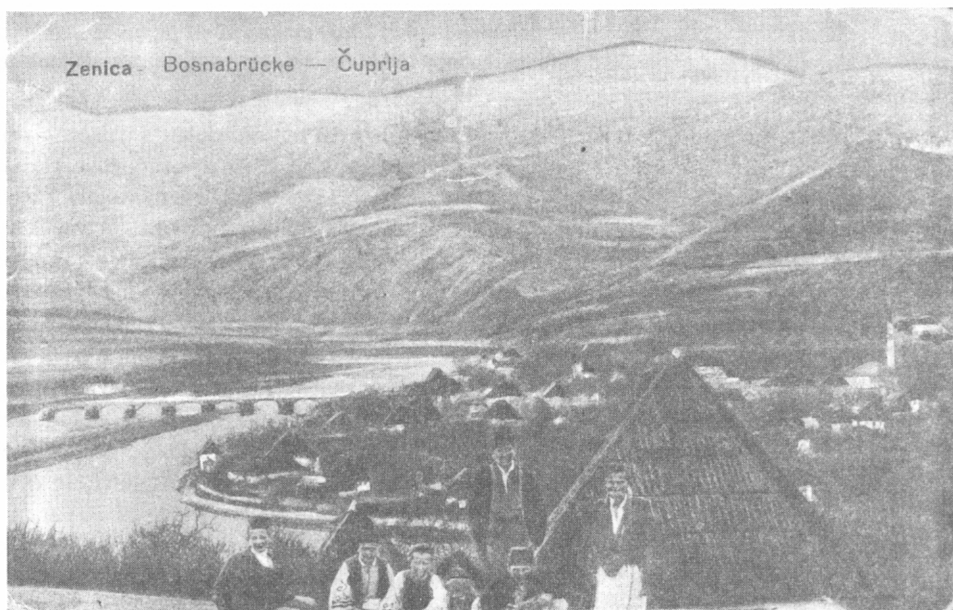
- Od Zenice za više kilometara dužine putuje se preko polja kroz tuste sijanice i site livade, po kojima pasu voli vitorozi i krave muzare. Od Vranduka do Begova Hana penju se visoke planine, obraštene debelom gorom. Tuda zapada rieka Bosna u kotline, a željeznica zviždi, dimi, bježi što može i nemože, kao da se nemilo uplaši u onim dulibama kroz nakvičene litice, objesene obere, raspucane pole, opaklene sedrine. Kad pogledaš iza sebe čini ti se, da su se sva ona strašila zbližila, te da za tobom trču u potjeru; zelenilo gore iz daljeg se crni, pa te zbilja spopanu ježuri.

---

1) Teško je ustanoviti kada je putopisac Juraj Kapić boravio u Zenici, za pretpostaviti je da je to obavio dolazeći iz pravca Sarajeva.

2) Centralna kazniona predstavlja posljednji veći objekat, takođe šireg, bosanskog značaja, kog je sa sobom donijela austro-ugarska vlast. Dva uzroka šireg i dva uzorka topografskog karaktera uslovila su izgradnju ovog objekta u Zenici. Širi su bili: položaj Zenice u Bosni (centralnogeografski) i drugi, položaj na glavnoj željezničkoj pruzi. Topografski uslovi su bili: slobodan prostor između zeničkih mahala Odmuta, Sejmena, Londže i Trgovišća, na jednoj strani i konglomeratnih obronaka na drugoj strani, te slobodne površine, njive na drugoj strani rijeke Bosne (desnoj) kod Bilmišća, gdje su na kaznioničkim njivama nađeni ostaci rimskog gradskog naselja. Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 92, lat.

3) Funkcionisanje Kaznione organizovano je po "progresivnom irskom sistemu" koji se sastojao u tome da zatvorenik bude aktivan radnik. Tako je u kaznioni radila manja livnica željeza, izučavalo se desetine zanata, postojala osnovna škola i analfabetski kursevi. Miloš Bjelović, op. cit. str. 92, lat.

RUDOLF BARUN MALDINI WILDENHAINSKI

BOSNA I HERCEGOVINA

uredio: Vjekoslav Novotni

na svijet izdalo: Hrvatsko planinsko društvo

Zagreb 1909, Tisak Antuna Scholza, str. 77 - 82, lat.

U pripomeni se kaže da je pisac ove knjige "zanosni planinar i pun ljubavi za zemlju i narod Herceg-Bosne" (str. IX,lat.)

Rudolf barun Maldini Wildenhainski rodio se 2. jula 1873. godine u Zagrebu. Učio je u Zagrebu, Osijeku a preparandiju u Zagrebu. Službovao u Bosni. Počeo kao omladinski pisac g. 1894 a pisao pjesme u razne hrvatske i srpske časopise. Kao folklorista sabrao je do 10.000 narodnih naziva iz prirodnih nauka. Napisao je "Društvene igre", "Iskrice", "Album Bosne".

V.D.

Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u Hrvatskoj povijesti od 925 - 1925. *- Tisak i oprema Hrvatskog stamparskog zavoda d.d. u Zagrebu, Zagreb 1925, str. 170, lat.*

U zeničkom ugljeniku

U Bosni se kopa na više mjesta kameni ugljen, to neprocijenjeno blago u mnogoj grani obrta, trgovine i gospodarstva.

Razlikujemo četiri vrste ugljena: mrki ugljen, crni ugljen, ugljac i treset. Mrki ugljen je smeđe do crne boje. Ima ga i posve crnoga, koji je uz to obično staklena sjaja, pa i od njega ima više svih prelaznih vrsta do jasno-smeđeg i drvenastoga mrkog ugljena, na kom se često još raspoznaju bilinski ostaci. Crni je ugljen opet posve crn; ima u njem 75 - 85 postotaka ugljika. Naći ga je mnogo vrsti, a sve su dobre kako za ogrjev, tako i za priugotavljanje rasvjetnoga plina. Ugljac je crne boje i gotovo kovna sjaja; u njem ima 75 - 95 postotaka ugljika. Ovamo ubrajamo i treset. Po močvarnim i vlažnim ravnicama hladnijih krajeva raste velika množina močvarnog bilja, osobito mahovina, lišajeva i vrijesina. Biljke ove izumiru, a tjelesa njihova dolaze u vlagu, mulj i glib; tu ne mogu istruniti, jer do njih uzduh ne dolazi, pak se polagano pougljevljuju. Na njima porastu nove biljke, pak i ove obumru. I tako se od godine do godine gomilaju obumrle biljke, te tu tvore duboke naslage. Pougljevljele ove biljke nazivljemo tresetom. Na tresetu se još raspoznaju pojedina biljska vlakanca. On je još žućkasto-smeđe boje; no čim postaje stariji, biva sve to sličniji kamenom ugljenu. Pojedine stare vrste treseta nije moguće razlučiti od mrkog ugljena, pa zato možemo treset smatrati još nerazvijenim kamenim ugljenom.

Kameni se ugljen kopa malone u svakoj državi. U Bosni se najviše kopa u Zenici, Donjoj Tuzli, Banjaluci i Bjelini; ali se nalazi i po drugim mjestima, samo u manjoj mjeri. Najglavniji ugljenik je svakako onaj u Zenici. No prije nego počmem o samom ugljeniku, reči ću nješto i o mjestu Zenici.

Od Lašve si željezničkim vlakom za pô sata vožnje u Zenici. Zenica je sijelo kotarske oblasti; leži u krasnoj kotlini, a ima kakovih 500 kuća i 3000 duša.[1] Sa sjevera i sjevero-istoka omeđašuju je ogranci Lisca, sa zapada 1008 metara visoka Ričica, a s juga Katun, Zeračević i Svečaj.[2]

Broje su tuj znatno pretežni muslomani.[3] To pokazuje i izvanje lice Zenice. Turske drvenjare s prozorima zatvorenima rešetkom nižu se sad urednije sad nepravilnije uz rijeku Bosnu i uz položita rebra brijega. Gdjegdje se je između kuća raširio prostor za dvorište ili voćnjak. Tu ti kameni stupci sa čalmama pokazuju muslomanske grobove. Običaj je naime u muslomana, da svoje mile pokojnike zakapaju blizu kuće, po vrtovima i šljivicima. Dakako da to dan danas u Bosni i Hercegovini više ne biva. Ulice zeničke vijugaju se amo tamo na način ostalih turskih mjesta. Čaršija je sjedište svega: tu je i kavana i trgovina i zanat i općina i ljekarnica. Tu su i tri džamije.[4] Nju Zenicu pomlađuju nekoje krasne novije zgrade, od kojih

1) Podaci su uzeti iz popisa iz 1885. godine, kada je Zenica imala 3.073 stanovnika. Uporedi: Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1886, str. 210.

2) Radi se o planinskom masivu Zvečaj (792 m), zatim o Saračevici. Uporedi: Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 17, lat.

3) Radi se o Muslimanima kojih po popisu iz 1885. godine ima 2.146 stanovnika.

4) Ovaj putopisac griješi u broju džamija, naime on vjerovatno misli na džamije smještene u okviru čaršije.

se ističu: istočno-pravoslavna crkva, osnovna škola i tvornica papira, koja najviše namiruje potrebu bosanskim oblastima. Tu se izrađuju sve vrsti papira kako za pisanje tako i za tisak knjiga. Na godinu se načini u toj tvornici preko 12.000 metričkih centi. Tvornica je sagrađena troškom od 1,200.000 K. a počelo se u njoj raditi g. 1889. [5] Parni strojevi tvornice rade silom, koja je jednaka snazi od 500 konja. Razumije se, da i okolišno stanovništvo nalazi u tvornici posla zaslužujući dnevnice lijepu zaradu. Pa kako i ne bi, kad i daleki bajni Carigrad znade za zenički papir. Zatim stoje tuj rukokopi ugljena, a do njih i tvornica za izrađivanje željeza i čelika. Tu se izrađuje sirovo željezo, koje se dobavlja iz Vareša. Veoma je poučno i zanimljivo razmatrati u toj tvornici ogromnu snagu strojeva, gdje para pili, reže i siječe najdeblje komade željeza kao kad obična pila ili nož reže drvo. Ta krasna tvornica otvorena je istom godine 1893. [6], a već sada izrađuje na godinu okolo 500.000 metr. centi izvrsnoga željeza, koje se razvoi kao priznata roba u susjedne pokrajine. Nu nada sve je krasna svakako zgrada zemaljske kaznionice s mnogim njenim nuzgrednim zgradama. Uređena je po progresivnom irskom sustavu, a leži u idilskom kraju usred krasnih nasada. Kažnjenici se bave industrijalnim i poljskim radom. Zavod ima velik komad zemlje, koja se obrađuje; osim toga sadi se tu po pustim gorskim obroncima mlada šuma. Zasadilo se je još i preko 2000 šljiva i oraha. Radnici su kažnjenici, kojima se po licu i dobroj volji ne vidi, da im je zlo. Dabome da su u zavodu uvedene sve sanitarne uredbe, što ih moderna kultura znade. U Zenici stoji i franjevački samostan sa starom zgradom i crkvom.[7] Da bolje uhvatiš očima krasnu sliku cijelog grada i dražesne okolice zeničke, valja da se uspneš na ostrmu povišicu iznad kaznionice. Otuda ti puca krasan vidik na Zenicu, na zelena polja oko nje, na šumicu, na voćnjake, na čitavu milovidnu dolinu. Svu tu dražest uvećava vijugasta pruga srebrnase rijeke Bosne. Ona natapa tu dolinu, da izdašnije prirodi kukuruza, žito, korun, duhan i šećerna repa. Bosna dolazi u zeničko polje sa sjevera probivši si put dolinama između visokih planina Lisca, Vepra i Tvrtkovca. Prekrasan je pogled kako na te tako i na okolne planine, koje poput golemoga zida obrubljuju naokolo okrugljastu zeničku dolinu. Kakovo kolo znadu na Liscu visokom 1300 m. zaigrati vjetrovi i hladne oborine, kazivaju ti Zeničani, koji više puta upamtiše, kako mu se glavica u pô ljeta zabijelila snijegom. Sva dolina zenička dugačka je do 6 km., a široka 3 km. U okoliš Zenice doseli se prije pedeset godina mnogo obitelji iz Dalmacije, pa zato neki zovu taj kraj "Malom Dalmacijom". U Zenici vodi na desnu obalu Bosne stari drveni most. Vele, da ga je još nekoć gradio princ Eugen Savojski za ratne svrhe. Tu se u blizini nalazi više spomenika iz rimskog doba, pa i iskopina čitavih kuća i dvorišta s klesanim komadima stupova s rimskim napisima, koji se sada nalaze u sarajevskom muzeju. Po tom se znade, da je nekoć tuj stajao rimski grad.[8]

---

5) Ovdje se ponavlja greška, naime Tvornica papira sagrađena je 1885. godine a izgradnja je koštala oko 600.000 forinti. Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 89, lat.

6) Željezara Zenica počela je da se gradi 1892. godine a proizvodnja je počela u 1893. godini. Miloš Bjelovitić, op. cit. str. 90, lat.

7) Ovaj putopisac ponovo griješi, u Zenici nije postojao franjevački samostan iako su franjevački redovnici ovdje djelovali od 1836. godine. Da li su bile kakve pripreme za podizanje samostana ne može se naći potvrda u raspoloživim istorijskim izvorima.

8) Radi se o arheološkim iskopinama koje je obavio čuveni polihistor Ćiro Truhelka 1891. godine. Vidi Ćiro Truhelka, **Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine.** Glasnik zemaljskog muzeja, sveska IV, Sarajevo 1892, str. 340 - 365, lat.

A sad o ugljeniku.

Već godine 1880. opazilo se, da zenički okoliš krije pod sobom novijih slojeva kamena ugljena. Našlo se odmah poduzetnika i društava, te se uzelo kopati, dok nije godine 1886. zemaljska vlada bosanska preuzela sama to kopanje. Kopala su se i ondje najprije okna, kroz koja će se spuštati u čabru rudari u nutrinu ugljenika. Ne boje se oni, da im uže nad glavom pukne; jer ako se i prekine, razmaknu se odmah željezni upori, koji se zabodu u brvna, te se dizalo odmah i zaustavi. Kasnije su tek pravili hodnike i rovove, iz kojih se otprema ugljen posebnim dizalima na površinu. Sve je divno i u najboljem redu. Parni strojevi rade kao u okladu, da otmu dubljini zemaljskoj na tisuće metričkih centi toga crnoga ugljena. Nu u svim ugljenicima ne rade parni strojevi. U mnogima voze kameni ugljen do dizala konji, a u njekima i ljudi; s toga ćeš u većim ugljenicima naći, gdje taj posao vrši po sto i više konja, koji su 200-300m. duboko spremljeni u stajama. Pošto ovaki konji ponajviše u jednakoj toplini borave, to su obično dobra lica. Oni se izvlače na površinu tekar onda, kada već nijesu za taj posao, ili kad već nijesu potrebni. Ovi konji prolaze uvijek istim putem, pa ga zato jako dobro poznaju. Događa se, da slobodni konj po 2 km. daleki podzemni put sam u tmini prevali i da nađe svoje mjesto u staji. Mučan je doista i pogibeljen posao rudara u dubljini zemlje, gdje neprestano glavu svoju nose u torbi. Zato se i pozdravljaju uvijek sa "Bog sreću dao!". Glavne su i najgroznije nesreće ugljeničke: zatrpanje, poplava, požar i prasak podzemnih plinova. Poradi toga nose Davyjeve svjetiljke, koje su tako udešene, da mrežica okružuje plamen. Čim plamen počne pod mrežicom buktjeti, rudar mora da bježi. Ove plinove danas najuspješnije odstranjuje jako, umjetno zračenje. Usporedimo li potrošak kamenog ugljena, kojega se danas užasne množine troše (do pet i pol milijuna q. na godinu, u samoj Zenici 650.000 metričkih centi na godinu), sa bogatstvom ugljenih naslaga, moglo bi se misliti, da će se one ipak jedanput iscrpsti. Ovo je donekle i opravdano, jer sve, što se trajno umanjuje, mora jedanput prestati; ali to je još daleko, jer ne samo što su naslage kamenoga ugljena mnogobrojne, nego su više puta i silno debele. Nu kad bi i došlo to vrijeme, a ono možemo sigurno vjerovati, da će ljudsko oštroumlje donle otkriti novo gorivo, koje će nadomjestiti kameni ugljen.

VRANDUK--ŽEPČE

Od Zenice za kakova po sata vožnjom eno te pod Vrandukom. Vranduk i njegov okoliš svakako je kruna svih krasota božje prirode u ponosnoj Bosni. Svakako, tko je ovuda samo i jednom prošao, ushitom se sjeća i spominje krasan taj kraj, čaroban ovaj klanac, božanstvenu onu božju prirodu, koja je tu mrki svoj gorski biser prosula. I zaista nema kraja ni okoliša u Bosni, koji bi takovu neizbrisivu uspomenu u svačijem srcu ostavljao kao Vranduk. Tu su se gore sa svojim vrhuncima tako ispreplele, da si je jedva našla prolaza rijeka Bosna, i onako već izmučena kamenim uskim gudurama tvoreći veliki i veoma zavinut luk te obilazeći odlomak gore, visoke Želetve, i tvrdu pećinu do 550 metara visokoga Vardišta. A kako je tek zanimljivo pogledati na selo Vranduk, što se tu podiglo na 490 metara visokom, strmom i pustom kamenom obronku, tu na ostatke nekadašnje slavne i čvrste tvrđave sa tornjevima.[9)] Takova priroda mora zanijeti oko putnika vozio se željznicom ili

cestom, što se je tu utisnula u strme hridi s desne i lijeve obale rijeke Bosne. A Bosna? Poput vjernoga druga ovija mu cjelivajući starodrevno i čvrsto podnožje. Drvene se siromašne muslomanske kućice tu dižu čudnovato, da strepiš, e sad na će se srušiti s te visine dolje na cestu, što su ju vješti graditelji kroz tvrdu pećinu ispod samoga sela izbili; jer na žalost za kaku cestu priroda uz obalu rijeke Bosne nije ostavila ni komadić mjesta.

Stanovnici mu se bave ponajviše gojenjem stoke. Pripovijeda se, da su momci prije ovuda u Žepče i Tešanj odlazili kupovati žita te da su prolazeći pjevali:

" Oj djevojko u Vranduku gradu!
Vele ti si u velikom jadu".

Djevojka bi im s prozora otpijevala na to:

"Oj ti, momče, ti si u gorjemu
Prenoseći hranu na samaru".

Nu pri tome čaru ipak ti udaraju u oči najviše ruševine staroga, a nekoć slavnoga i ponosnoga grada Vranduka. Sjeverna mu je strana okrugla kula, koja je vrlo duboka. Na gornjem dijelu te kule bile su odaje za zaptije, a u njenoj dubljini ležali su uznici, koje bi na čekrcima (koloturom) spuštali. U dvorištu gradine stoji još i sada lijepo zidani zdenac, kojemu je dno sezalo ća do površine rijeke Bosne. Narod pripovijeda, da je taj zdenac, rabio u staro vrijeme za tamnicu, pa se je kod istraživanja i našlo ostataka čovječjih kosti i lanaca. U gradu bila je i kršćanska crkva, koju je sam kralj Stjepan Toma Ostojić podigao na čast svome imenjaku svetome Tomi godine 1446.; [10] danas joj ni traga više nema. U mjesto nje sada se tu ponosno uzdiže džamija s vitom munarom.[11]

Vranduk je poradi svoga osobitoga prirodnoga položaja bio nekoć i ključem cijele Bosne, a i granicom između pokrajine Usore i Vrhbosne, pa godine 1503. i između Ugarske i Turske. I u povijesti Bosne igra Vranduk znamenitu ulogu. O njegove se kršne stijene toliko puta lomilo sjajno oružje. Pedeset godina poslije propasti bosanskoga kraljevstva izgubi ugarski kralj Sigismund i Vranduk. Godine 1697. razori ga s obližnjih brežuljaka Eugen Savojski. God. 1878 zauze ga Josip barun Filipović bez otpora, te je u novije vrijeme izgubio svu svoju nekadašnju slavu.

Svakako ostaje Vranduk još i danas sa svojim značajnim okolišem najzanimivljijim krajem u dolini Bosne. Tri kilometra od Vranduka uz cestu sagrađen je turski spomenik-grob, kojemu dolaze mnogi muslomani kao na zavjet.[12] Tamošnji narod priča, da ondje leži više muslomana, koji su pali braneći Vranduk proti princu

---

9) Zanimljivo je spomenuti stanje u Vranduku u vrijeme kada je ovaj putopisac tu boravio, na osnovu podataka iz popisa iz 1895. godine. Imao je 79 kuća sa 473 stanovnika. Vidi: **Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895**. Sarajevo 1896, str. 476 - 477, lat.

10) Vidi: Salih A. Jalimam, **Vranduk kroz istoriju** (prilozi za studiju), str. 31, lat.

11) Radi se o džamiji sultan Mehmed II El Fatiha, koja je prema nekim pretpostavkama sagrađena na temeljima srušene katoličke crkve sv. Tome.

12) Treba spomenuti da se to nalazi u pravcu prema Zenici, u blizini današnje željezničke stanice Jelina.

Eugenu Savojskom. Neki od njih pričaju opet, da je ondje grob nekoga pobožnoga muslomana, kojemu je gospodar grada Vranduka odsjekao glavu poradi neke tobožnje krivnje; budući nekriv da je u onaj čas uhvatio u svoje ruke glavu i trčao s njom do onoga mjesta i tamo tek pao mrtav; s toga da mu je podignut spomenik.[13)]

Krasno li je uspeti se još viš Vranduka s lijeve na Vepar ili s desna na Lisac planinu, odakle ćeš za lijepa vremena ugledati Žepče, Doboj, vijugastu Savu i na njoj sve do preko umilnoga Broda.

Od Vranduka juri željeznica među gorskim kosama do postaje Žepče prešavši prije veliki željezni most preko Bosne rijeke.

---

13) Turbe se ranije nalazilo kraj puta i pruge Bosanski Brod - Zenica ali je izgradnjom nove pruge Šamac - Sarajevo preneseno nešto dalje od ranije lokacije. Mehmed Mujezinović, **Orijentalni natpisi u Zenici i njenoj okolini,** Sarajevo 1975, str. 13, lat.

IZVORI I LITERATURA

I. Neobjavljeni izvori:

1. Historijski arhiv, Dubrovnik (HAD),
(Acta Consilium Rogatorum vol. 1 - 17,
Debita Notariae vol. 1 - 38,
Lettere e commissioni di Levante vol. 1 - 16

2. Historijski arhiv, Zadar
Arhiv Šibenika

3. Rukopisi u Istorijskoj zbirci Muzeja grada Zenice
Putopisi (prepis dr Muhamed Hadžijahić)
Orijentalni natpisi u Zenici i njenoj okolini (Mehmed Mujezinović)
Rukopisna ostavština zeničkih porodica

4. Ispisi iz različitih arhiva u porodičnom arhivu Jalimam

II. Objavljeni izvori:

1. Berich über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegowina (1878 - 1918).
2. Bošnjak, kalendar 1886, 1899, 1901 - 1910. Sarajevo
3. Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1886.
4. Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. Sarajevo 1896.
5. Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. X 1910. Sarajevo 1912.
6. Sidžil zeničkog naiba broj 22, Orijentalni institut Sarajevo
7. Sidžil zeničkog naiba broj 23, Orijentalni institut Sarajevo
8. Sidžil zeničkog naiba broj 24, Orijentalni institut Sarajevo
9. Ljetopis župe sv. Josipa u Zenici
10. Matična knjiga katolika u Zenici (1836 - 1876).
11. Matica krštenih (katolika) u Zenici (1876 - 1884).
12. Protokol krštenih (pravoslavnih) u gradu Zenici (1882 - 1885)
13. Bosnischer Bote 1894 - 1918.
14. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Tom. 2, Sarajevo 1988, str. 206 i ilustracije

III. Literatura:

1. Salih H. Alić, Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu. Iz knjige: Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Skopje 1982, str. 153 - 193, lat.
2. Ahmed S. Aličić, Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine. Izd. Orijentalni institut, Posebna izdanja, knjiga XI, Sarajevo 1983, str. 198, lat.
3. Ivo Andrić, Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine Sveske zadužbine Ive Andrića, godina 1, sveska 1, Beograd 1982, str. 6 - 237.

4. Pavao Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Izd."Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1973, str. 271, lat.
5. Pavao Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države. Iz knjige: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1966, str. 405 - 536, lat.
6. Pavao Anđelić, Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne. Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1982, str. 242, lat.
7. Đuro Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1972, str. 171.
8. Đuro Basler, Vremenski i društveni okviri antičke kulture u Bosni i Hercegovini. Treći program Radio Sarajeva, broj 29, Sarajevo 1980, str. 543 - 548, lat.
9. Branislav Begović, Tvornica drvenjače i papira-preteča industrije željeza u Zenici. Pregled, godina LXIX, broj 10, Sarajevo 1979, str. 1209 - 1214.
10. Fra Bono Benić, Ljetopis sutješkog samostana. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1979, str. 342, lat.
11. Alojz Benac-Dimitrije Sergejevski-Đoko Mazalić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Izd. "Narodna prosvjeta" Sarajevo 1955, str. 191.
12. Šefik Bešlagić, Majstori stećaka. Treći program Radio Sarajeva, broj 27 - 28, Sarajevo 1979/80, str. 249 - 273, lat.
13. Šefik Bešlagić, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini. Izd. ANU BiH, Djela, knjiga LIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 30, Sarajevo 1978, str. 95, lat.
14. Šefik Bešlagić, Stećci centralne Bosne. Sarajevo 1967, str.116, lat.
15. Šefik Bešlagić, Stećci i njihova umjetnost. Izd. Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1971, str.158, lat.
16. Miloš Bjelovitić, Zenica i njena okolina. Ekonomskogeografska studija. Izd. ANU BiH, Djela, knjiga XXXI, odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo 1968, str. 215, lat.
17. P. Velimir Blažević ofm, Concilia et Synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata. Vicetiae, 1967, str.179.
18. Vojislav Bogićević, Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878 - 1905. Sarajevo 1956, str. 545.
19. Vojislav Bogićević, Pismenost u Bosni i Hercegovini, od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1975, str. 333, ćir.
20. Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rumskoj provinciji Dalmaciji. Izd. ANU BiH, Djela, knjiga XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2, Sarajevo 1974, str. 277, lat.
21. Ivo Bojanovski, Rimska cesta dolinom Bosne i njezina tipografija. Iz: Radovi III, sa simpozijuma: "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"Zenica 1973, str. 393 - 414, lat.
22. Bosna i Hercegovina. Sarajevo 1922. str. 256.
23. Ivan Božić-Sima Ćirković-Milorad Ekmečić-Vladimir Dedijer, Istorija Jugoslavije. Izd."Prosveta", Beograd 1973, str. 606, lat.
24. Đorđe M.Bugarski, Ekskurzija bugarskih đaka iz Ćestendila u Bosnu. Školski vjesnik, godina VII, Sarajevo 1900, str. 625 - 628, lat.
25. Dr Bugarski, Ekskurzija bugarskih đaka u Bosnu. Školski vjesnik, godina VI, Sarajevo, oktobar 1900, str. 823 - 828, ćir.
26. Džemal Čelić-Mehmed Mujezinović, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1969, str. 281, lat.
27. Sima Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države. Izd. Srpska književna zadruga, Beograd 1964, str. 415, ćir.
28. Sima M.Ćirković, Jedan prilog o banu Kulinu. -Istorijski časopis, godina IX - X, Beograd 1960, str. 71 - 77, ćir.
29. Vladimir Ćorović, Bosna i Hercegovina. Izd. Srpska književna zadruga, Poučnik I, Beograd 1925, str. 200, ćir.
30. Vladimir Ćorović, Historija Bosne. Prva knjiga. Izd. SKA, Posebna izdanja, knjiga CXXIX, društveni i istorijski spisi, knjiga 53, Beograd 1940, str. 658

31. Vladimir Ćorović, Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku. Izd. SKA, Glas, knjiga CLXII, drugi razred knjiga 85, Beograd 1935, str. 5 - 47.

32. Mak Dizdar, Stari bosanski tekstovi. Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1969, str. 468, lat.

33. Ljuboje Dlustiš, Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas. Školski vjesnik, 2, Sarajevo 1894, str. 50 - 54, lat.

34. Dr Krunoslav Draganović-Josip Buturac: Poviest crkve u Hrvatskoj. Zagreb 1944, str. 160, lat.

35. Mato Džaja, Banja Luka u putopisima i zapisima (III izdanje). Banja Luka 1973, str. 232, lat.

36. Luka Đaković, Formiranje "Hrvatske katoličke udruge". Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XV, Sarajevo 1966, str. 135 - 157

37. Luka Đaković, Korijeni i geneza industrijskog razvoja rudarskih i topioničarskih preduzeća u Bosni i Hercegovini. Treći program Radio Sarajeva, broj 30, Sarajevo 1980, str. 53 - 103, lat.

38. Luka Đaković, Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini. -Izd. "Univerzal", Tuzla 1980, str. 179, lat.

39. Artur Dž. Evans, Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slavonce i staru Dubrovačku Republiku. Ispravljeno i dopunjeno drugo izdanje. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1973, str. 305, lat.

40. Milenko S. Filipović, Novi podaci o Kaknju. GZM, historija i etnografija knjiga XXXIX, Sarajevo 1927, str. 225 - 229

41. Milenko S. Filipović, Visočka nahija. Izd. SKA, prvo odeljenje, Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 25, Beograd 1928, str. 191 - 779, ćir.

42. Dragutin Franić, Ivan Steklas, Zemljopis i statistika austrougarske monarhije za srednja učilišta. Treće prerađeno izdanje. Školski vjesnik, maj - decembar, Sarajevo 1899, str. 880 - 899, lat.

43. Dragutin Franić, S đacima kroz Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru i zapadnu Hrvatsku. Školski vjesnik, godina V, mart-april, Sarajevo 1898, str. 230 - 250, ćir.

44. Ratimir Gašparović, Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka. Izd.ANU BiH, Knjiga XXXVII, odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo 1970, str. 315.

45. Marcel Gorenc, Antika. Izd. "Jugoslavija", Beograd 1967, str. 48, lat.

46. Hamid Hadžibegić, Glavarina u osmanskoj državi. Orijentalni institut, posebna izdanja, knjiga IV, Sarajevo 1966, str. 188, lat.

47. Lamija Hadžiosmanović, Biblioteke hrvatskih društava u vrijeme austrougarske uprave. Život, godina XXVII, broj 5, Sarajevo 1978, str. 575 - 585, lat.

48. Adem Handžić, Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka. Iz: Radovi III, sa simpozijuma: "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, str. 383 - 391, lat.

49. Ferdo Hauptman, Borba za bosansko željezo pred prvi svjetski rat. -Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, knjiga X, Sarajevo 1959, str. 167 - 195, lat.

50. Omer Hadžiselimović, Na vratima Istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka. Izd. "Veselin Masleša" Biblioteka: Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1989, str. 377, lat.

51. Historija naroda Jugoslavije. Knjiga II, Izd. "Školska knjiga" Zagreb 1959, str. 1421, lat.

52. Kemal Hrelja, Zenica i njena okolina. Istorijski prikaz. Izd. "Veselin Masleša" Sarajevo 1957, str. 148, lat.

53. Ljubomir Hrgić, Zenička župa. Kalendar sv. Ante, broj 7, Sarajevo 1932, str. 59-63, lat.

54. Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća. (Uredio: Slavko Ježić). -Izd. "Zora", Zagreb 1955, str. 683, lat.

55. Nikola Ilijić, Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900 do 1941. god. Izd.Naučno društvo NR BiH, Građa, knjiga XIII, odjeljenje privredno-tehničkih nauka, knjiga 3, Sarajevo 1964, str. 272, lat.

56. Enver Imamović, Antički kultni i votivni spomenici na području BiH. Izd. "Veselin Masleša" Biblioteka: Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1977, str. 518, lat.

57. Enver Imamović, Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni? Prilozi Instituta za istoriju, godina XIV, broj 14 - 15, Sarajevo 1978, str. 337 - 347.

58. Enver Imamović, Opći pogled na antičku religiju i kultove na području Bosne i Hercegovine. Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga VIII, Sarajevo 1976, str.457 - 485, lat.

59. Alija Isaković, Građa za bibliografiju bosanskohercegovačkog putopisa (1842 - 1970). Iz knjige: Hodoljublje. Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1973, str. 516 - 538, lat.

60. Alija Isaković, Hodoljublje.Izbor bosanskohercegovačkog putopisa i građa za bibliografiju, 1842 - 1970. Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1973, str. 566.

61. Salih A. Jalimam, Bibliografija radova o istoriji Zenice. Izd. Muzej grada Zenice, Radovi IX, Zenica 1985, str. 166, lat.

62. Salih A. Jalimam, Zenica od najstarijih vremena do 1878. godine. Iz knjige: Zenica-fotomonografija. Izd.Muzej grada Zenice, Radovi XI, Zenica 1987, str. 7 - 13, lat.

63. Salih A. Jalimam, Zenica anno domini (rukopis), Zenica 1988, str. 143, lat.

64. Salih A. Jalimam, Prilozi kulturnoj baštini Zenice (rukopis), Zenica 1986, str. 40, lat.

65. Salih A. Jalimam, Zeničke teme (rukopis), Zenica 1986 - 1987, str. 120, lat.

66. Salih A. Jalimam, Vranduk. Grad i utvrda. Zenica 1990, str. 76, lat.

67. Nikola Jarak, Poljoprivredna politika Austro - Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo. Izd.Naučno društvo NR BiH, Građa, knjiga 1, odjeljenje privredno-tehničkih nauka, knjiga 1, Sarajevo 1956, str. 228, lat.

68. Slavko Ježić, Građa za bibliografiju hrvatskih putopisa (1839 - 1954). Iz knjige: Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća. Izd. "Zora" Zagreb 1955, str. 9 - 24, lat.

69. Konstantin Jireček, Istorija Srba. Prva knjiga. Beograd 1952, str. 512.

70. Božo Jokanović, Rudnik uglja Zenica 1880 - 1980. Zenica 1980, str. 397, lat.

71. Ivan Franjo Jukić, Putovanje po Bosni godine 1843. Iz knjige: Sabrano djelo, knjiga I, Izd. "Sjetlost" Sarajevo 1973, str. 47 - 66, lat.

72. Ivan Franjo Jukić, Putovanje po Bosni 1842, Iz knjige: Sabrano djelo, knjiga I, Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1973, str. 27 - 38, lat.

73. Ivan Franjo Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne. Iz knjige: Sabrana djela, knjiga I, Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1973, str. 159 - 247, lat.

74. Dževad Juzbašić, Problemi austrougarske saobraćajne politike u Bosni i Hercegovini poslije okupacije i izgradnja željezničke linije Bosanski Brod-Sarajevo. Godišnjak Društva istoričara BiH, knjiga XIX, Sarajevo 1971, str. 97 - 138.

75. Dževad Juzbašić, Izgradnja željeznice u Bosni i Hercegovini u svjetlu Austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere. Izd. ANU BiH, Djela, knjiga XLVIII, odjeljenje društvenih nauka, knjiga 28, Sarajevo 1974, str. 287, lat.

76. K., Srpska učiteljska skupština u Sarajevu. Prosveta, Kragujevac 20. maja 1907. broj 23, godina VII, str. 364 - 367, ćir.

77. Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak. Izd. Orijentalni institut u Sarajevu, serija I, zakonski spomenici, sveska 1, Sarajevo 1957, str. 212, lat.

78. Hamdija Kapidžić, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku. Izd. Naučno društvo NR BiH, Građa, knjiga III, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 1, Sarajevo 1956, str. 150

79. Miroslav Karaulac, Rani Andrić. Izd. "Prosveta" Beograd "Svjetlost" Sarajevo 1980, str. 215, lat.

80. Julije Kempf, Od Save do Adrije.Bosnom i Hercegovinom, crtice za mladež sa pedeset slika. Izd. Hrvatski pedagoški-književni zbor, knjiga XXXVI, Zagreb 1898, str. 122, lat.

81. Desanka Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Izd."Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1978, str. 424, ćir.

82. Anto Slavko Kovačić, Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene. Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture. Izd. "Svjetlost" Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Franjevački provincijalat "Bosne Srebrene" Sarajevo 1991, str. 473, lat.

83. Vjekoslav Klaić, Povijest Bosne.Fototip izdanja iz 1882. godine. (Priređivač i autor pogovora Dubravko Lovrenović), "Svjetlost" Sarajevo 1990, str. 367, lat.

84. Jakov Krajinić, Tri revidirana nadpisa iz okolice Travnika. Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu, godina LV, (1943), Sarajevo 1944, str. 227 - 236, lat.

85. Josip Koprivčević, Dolazak milosrdnih sestara sv. Vinka u Bosni god. 1871. Napredak-Kalendar za 1937, sveska XXIX, Sarajevo 1936, str. 117 - 120, lat.

86. Tomislav Kraljačić, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 - 1903). Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1987, str. 563, lat.

87. Tomislav Kraljačić, Kolonizacija stranih seljaka u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske uprave. Istorijski časopis, knjiga XXXVI, Beograd 1989, str. 111 - 124, ćir.

88. Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini. Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga XVII, Odjeljenje istorijsko filoloških nauka, knjiga 12, Sarajevo 1961, str. 104, lat.

89. Hamdija Kreševljaković, Hadži Alijagin vakuf u Vranduku. Kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo 1944, str. 32 - 36, lat.

90. Hamdija Kreševljaković, Iz prošlosti kahve i duhana u Bosni i Hercegovini. Kalendar Narodna uzdanica, godina VIII za 1940. Sarajevo 1939, str. 141 - 154, lat.

91. Hamdija Kreševljaković, Sarački obrt u Bosni i Hercegovini. (Drugi dio). Naučno društvo NR BiH, Radovi, knjiga XIII, odjeljenje istorijsko - filoloških nauka, knjiga 5, Sarajevo 1960, str. 161 - 190, lat.

92. Hamdija Kreševljaković, Sarački obrt u Bosni i Hercegovini. Naučno društvo NR BiH, Radovi, knjiga X, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 4, Sarajevo 1958, str. 45 - 110, lat.

93. Hamdija Kreševljaković, Muteselimi i njihov djelokrug. Naučno društvo NR BiH, Radovi, knjiga VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 3, Sarajevo 1957, str. 81 - 141, lat.

94. Hamdija Kreševljaković, Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini. Glasnik hrvatskog državnog muzeja, godina LV, Sarajevo 1942, str. 409 - 459, lat.

95. Hamdija Kreševljaković-Hamdija Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine. Naučno društvo NR BiH, Građa, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga VII,/5, Sarajevo 1957, str. 99.

96. Hamdija Kreševljaković, Hanovi i karavasaraji u Bosni i Hercegovini. Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga VIII, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo 1957, str. 164, lat.

97. o. Ivan Ev.Kujundžić DI, Najnovije rimske iskopine u Mošunju. GZM, broj 3 - 4, godina XXVIII, Sarajevo 1917, str. 477 - 496, lat.

98. Ivan Ev.Kujundžić, O položaju rimskoga municipija Bistue Nova u Bosni. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 47 - 48, 1924 - 25, str. 75 - 83.

99. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1966, str. 547, lat.

100. La Bosnie-Herzegovine a L' exposition internationale universelle de 1900 a Paris. Vienne 1900. str. 135.

101. Fra Nikola Lašvanin, Ljetopis. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1981, str. 306, lat.

102. Ivan Lovrenović, Uvod u čitanje suvremenog bosanskohercegovačkog putopisa. Iz knjige: Putopisi (Izbor). Izd."Svjetlost" Sarajevo 1984/1985, str. 5 - 20, lat.

103. o.Dominik Mandić, Bogumilska crkva bosanskih krstjana. Chicago 1962, str. 508, lat.

104. Mihovil Mandić, Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878). Izd. "Matica hrvatska" Zagreb 1910, str. 103, lat.

105. Mihovil Mandić, Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika. GZM knjiga XXXVIII, Sarajevo 1926, str. 35 - 44, lat.

106. Đoko Mazalić, Leksikon umjetnika. Izd. "Veselin Masleša" Biblioteka: Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1967, str. 153, lat.

107. Dr F.M., Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća. GZM, godina XVI, broj 2, Sarajevo 1904, str. 251 - 266

108. Pavle Mitrović-Hamdija Kreševljaković, Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863 - 1870. godine). Izd. Naučno društvo NR BiH, Građa, knjiga V, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 3, Sarajevo 1958, str. 265, lat.

109. Mehmed Mujezinović, Džamija bobovačkog dizdara Osman-age u Janjićima. Iz istorije naših vakufa. Glasnik Islamske zajednice, godina IV(XVI) broj 5 - 6, Sarajevo 1953, str. 141 - 143, lat.

110. Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. Knjiga II. Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1977, str. 515, lat.

111. Ivanka Nikolajević, Crkva u Bilmišću kod Zenice. Iz: Radovi III, sa simpozijuma: "Srednjovjekovna Bosna i evropske kultura", Zenica 1973, str. 235 - 243, lat.

112. Ivanka Nikolajević, Figuralni reljefi iz Divokače i Zenice. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, broj 63 - 64, Split 1961 - 1962, str. 181 - 191, lat.

113. Ivanka Nikolajević, Reljefi iz Bilmišća, Zenica. Zbornik Svetozara Radojčića. Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, Beograd 1969, str. 245 - 252.

114. Vlajko Palavestra, Narodno predanje o bježanju kraljice Katarine iz Bosne. Iz knjige: Povijesnoteološki simpozij u povodu 500 obljetnice smrti bosanske kraljice. Sarajevo 1978, str. 86 - 94, lat.

115. Mitar Papić, Prve hrvatske osnovne škole u Bosni. Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH, godina XX - XXI, knjiga XX - XXI, Sarajevo 1980 - 1981, str. 103 - 113, lat.

116. Mitar Papić, Sto godina štampe u Bosni i Hercegovini. Pregled 18 (56) 4, knjiga I, Sarajevo 1966, str. 319 - 329, lat.

117. Mitar Papić, Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878 - 1918). Izd. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljede), Sarajevo 1972, str. 202, lat.

118. Esad Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1960, str. 118, lat.

119. Esad Pašalić, Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u Bosni i Hercegovini. GZM, arheologija, sveska VIII, Sarajevo 1953, str. 277 - 287, lat.

120. Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere. Iz knjige: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, str. 171 - 300, lat.

121. Karlo Patsch, Zbirka rimskih i grčkih starina u bos. herc. zemaljskom muzeju. GZM, godina XXVI, Sarajevo 1914, str. 141 - 219.

122. Đorđe Pejanović, Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1960, str. 105.

123. Đorđe Pejanović, Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Izd. SAN, Posebna izdanja, knjiga CCXXIX, odeljenje društvenih nauka, nova serija, knjiga 12, Beograd 1955, str. 126, ćir.

124. Povijesnoteološki simpozij u povodu 500 obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine. Sarajevo 1978, str. 205, lat.

125. Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Knjiga I. Izd. HKD Napredak, Sarajevo 1942, str. 853, lat.

126. Proračuni vakufa Bosne i Hercegovine. Štamparija "Narod" Sarajevo 1913, str. 407, lat.

127. Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1889. Sastavljeni po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu. Štamparija "Bosanske pošte" Sarajevo 1889, str. 859, lat.

128. Putopisi (Izbor). Edicija: Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga. Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1984 - 1985, str. 548, lat.

129. Hadži Džemal Salihspahić, Sultan Ahmedova medresa u Zenici. Glasnik Vrhovnok islamskog starješinstva, godina XXXV, broj 7 - 8, Sarajevo 1972, str. 356 - 361, 9 - 10, 457 - 465, lat.

130. Dimitrije Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Zenica. (Kasnoantički spomenici iz Zenice). GZM, godina 44, Sarajevo 1932, str. 35 - 56.

131. Vladislav Skarić, Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711). godine. GZM u BiH, 42, Sarajevo 1930, str. 1 - 99, lat.

132. Petar Skok, Studije iz ilirske toponomastike. GZM, godina XXXII, sveska 1 i 2, Sarajevo 1920, str. 29 - 45.

133. Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura. Radovi sa simpozijuma, Izd. Muzej grada Zenice, Radovi III, Zenica 1973, str. 567, lat.

134. Avdo Sućeska, Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka. Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga XXII, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 14, Sarajevo 1965, str. 278, lat.

135. Avdo Sućeska, Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću. Zbornik radova sa simpozija: Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka prvog svetskog rata. Istorijski institut, Beograd 1976, str. 69 - 100.

136. Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela. Izd.Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 10, Sarajevo 1959, str. 271, lat.

137. Hazim Šabanović, Popis kadiluka u Europejskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića. Glasnik Hrvatskog zemaljskog muzeja, godina LIV, 1942. Sarajevo 1943, str. 307 - 356, lat.

138. Franjo Šanjek, Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku. Izd. "Kršćanska sadašnjost" Zagreb 1975, str. 216, lat.

139. Jaroslav Šidak, Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu. Zagreb 1975, str. 401, lat.

140. Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925, str. 735, lat.

141. Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Izd. "Svjetlost" (Biblioteka: Kulturno naslijeđe), Sarajevo 1966, str. 661, lat.

142. Gavro Škrivanić, Putevi u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd 1974, str.158, lat.

143. Milan Vasić, Martolozi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Izd. ANU BiH, Djela, knjiga XXIX, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 17, Sarajevo 1967, str. 287, lat.

144. Rudolf barun Maldini Wildenhainski, Bosna i Hercegovina. Zagreb 1909, str. 157, lat.

145. Seid M. Traljić, Muslimanski nadgrobni spomenici. Narodna uzdanica, VIII 1940, Sarajevo 1939, str. 192 - 210, lat.

146. Ante Tresić Pavičić, Bosna i Hercegovina. Putopisne crtice. Dom i svijet, broj 8, Zagreb 1896, str. 144 - 148, lat.

147. Ćiro Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM sveska 4, IV/X - XII, Sarajevo 1892, str. 340 - 365, lat.

148. Ćiro Truhelka, Starobosanski pismeni spomenici. GZM, sveska 4, godina VI, Sarajevo 1894, str. 771 - 782, lat.

149. Ćiro Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive. II Razrješenje. GZM, XXI, Sarajevo 1911, str. 303 - 349, lat.

150. Martin Udovičić, Travnik u vrijeme vezira (1699 - 1851). Izd. Zavičajni muzej, Travnik 1973, str. 154, lat.

151. Marko Vego, Nalazi bosanskog novca u selu Klopču kod Zenice. GZM, nova serija, sveska VI, Sarajevo 1951, str. 323 - 332, lat.

152. Marko Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države. Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1957, str. 184, lat.

153. Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. Knjiga IV, Sarajevo 1970, str. 175, lat.

154. Dragomir Vujičić, Današnja jezička slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline. Radovi III, sa simpozijuma: "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura" Zenica 1973, str. 415 - 425, lat.

155. Znameniti i zaslužni Hrvati. Izdao: Odbor za izdavanje knjige "Zaslužni i znameniti Hrvati 925 - 1925". Zagreb 1925, str. 297, lat.

POPIS ILUSTRACIJA: (RAZGLEDNICE)

Zenica. Pogled na varoš-Stadtansicht./W.L. Bp. 4882-909. Brežnik-Podmenik, Zenica, s.a.

Gruss aus Zenica, L. Honisch Fotograf Zenica, s.a.

Zenica (Bosnien). 132119 Verlag. J. Hampl. gesetzlich geschützt, s.a.

Gruss aus Zenica, L. Honisch Fotograf Zenica, s.a.

Zenica, nepoznat autor, s.a.

Gruss aus Zenica, Kunstanstalt Karl Schwidernoch, Wien II. Pillersdorfg 4.

Gruss aus Zenica. Papierfabrik. Verlag von Ludwig Krausz i Bruder, Zenica 1905

Gruss aus Zenica. Carsija Strasse mit Ansicht. Ed. "Depose" Leopold Schönfeld, Wien, s.a.

Bosanski potkivači. Bosnischer Hufschmied. No 35 W.L. Bp. 1910, Gesetzlich geschützte, s.a.

Gruss aus Zenica. Station Zenica. Nepoznat autor, 10. s.a.

Diletanti prve zabave muslimanskog antialkoholnog društva "Ittihade" Zenica (Ismet i Almasa). Nepoznat autor, s.a.

Gruss aus Zenica. Kohlenwerk u. Eisenwerk. Nepoznat autor, s.a.

Zenica. Čaršija. Eigentum und Verlag: Adolf Weisz, Zenica 1915 - 18.

Motiv iz Bosne i Hercegovine. Gruss aus Bosnien und Hercegovina, nepoznat autor, s.a.

Pozdrav iz Zenice. Glavna vrata i Spomenik, ed. Izzet Mutapčić i Zin, s.a.

(Vranduk), nepoznat autor, s.a. (reprodukcija).

Zenica. Kočewa ulica - Kočewa Strase. Ed. August Faulend. K. J. Bp. Gesetzi. gesch. 1918/22.

Zenica. Eisenwerk - Željezara. 9157. 1916 - 20. Eigentum und Verlag: Adolf Weisz, Zenica.

Zenica. 9160 1916 - 20. Eigentum und Verlag: Adolf Weisz, Zenica.

Zenica. Džamija. 9166 1916 - 20. Eigentum und Verlag: Adolf Weisz, Zenica.

Zenica. Kolodvor - Bahnhot. 9164 1916 - 20. Eigentum und Verlag: Adolf Weisz, Zenica.

(Vranduk), nepoznat autor, s.a. reprodukcija.

Zenica. Bosnabrücke - Čuprija. 9168 1916 - 20. Eigentum und Verlag: Adolf Weisz, Zenica.

SUMMARY

Travel descriptions and jottings about the region of Zenica

During many thousands of years old existence, many nations have lived and live on the territory of Zenica and its surroundings, and left the valuable intellectual and material traces of their existence. This is an attempt to identify some cultural-historical and civilization changes and put them in a relation with similar and characteristic ones in other Bosnian towns. We tried to explain the past of these parts through so-called cultural inheritance phenomenon having as its basis a written trace identified in this region even two milleniums ago. Due to the justified reasons, in order to interprete and accept properly what we, with some reserves, call a written word, especially for older period, we have tried to make a sort of a specific composition as a basical precondition for understanding the major intention of this manuscript.

There are many reasons for such a methodical approach, where travelogue literature, jottings and descriptions of the town of Zenica are used as a civilization phenomenon functioning as the interpretation of a historical period, as a source of information about life and movements in almost overall historical development.

Basic courses of a historical continuation having much broader dimensions than normally, have been given as a fundamental assumption by which a certain impression about the principle itself in work on the manuscript could be acquired, as well as an introduction in all events through some of their emphasized aspects.

Zenica has always been interesting, historically speaking under this name for some six centuries, and in terms of civilization under different names much longer, so that regional and economic needs as well as beauty of its landscapes attracted a traveller who came here on purpose or by mere accident, or a visitor who just intended to pass by, to admire it and leave a written trace about it.

Many elements contained in certain travel descriptions and jottings, are of crucial importance to get the clear picture of older and oldest form of life in the region of Zenica.

Within the schematic survey, the manuscript "Travel descriptions and jottings about the region of Zenica" is devided into two parts first of which is intended to lead the reader through rich cultural inheritance and civilization life on this territory from ancient times until 1878. With the help of historical documents of various kinds, certain details and opinions in historical literature, a synthetized survey of events has been made. By the concurrence of different events, there are the whole periods which, in previous attempts, were not elaborated or interpreted, and are completely forgotten. The basic methodical concept here puts the stress on the written trace, although the sequence of historical interpretation of circumstances and relations prevailing in certain individual periods could not be neglected.

The first so-called introduction text, both thematically and chronologically, is connected to the other one having the goal to offer a part of riches attributed to the Zenica's region in some jottings. Beauty and variety of life standards have been used as a part of a historical material about the state of intellect, circumstances and interweaving within the actual life in the Zenica's region. Everything that had even a small hint of breaking traditional barriers and opinions has been included here. A good part of these facts is considered to be relevant for overcoming time distance and everything turns into one world which establishes its own dignity as an important characteristic of its historical beeing.

The basic and major text in this book cosists of travel descriptions, jottings and impresions of many well-known and less known European travel writers who passed through this town, by the concurrence of various circumstances. Very often, such a visitor was a professional writer, in some other cases he was a mere passer-by, or a man who had some other business to do in Zenica, stayed here for several days and upon all that a travel description turned up.

Along with each respective travel description, basic information about its author, a part of his biography, bibliography and everything we could find, have been given as well. Travel jottings and descriptions have been offered in its original form, with many archaic words, unintentional or intentional errors. Autors have been given by chronologic order, so that the picture of intellectual and spiritual state in a longer time period from 1785 to 1909 has been partially offered.

We should point out that beside authorial manuscripts which contain elements of fine literature, as well as essay-like interpretation of the past and agreeable voyages through past, some details about the Zenica's region from encyclopedia and lexicons have also been used. This book includes the following authors:
Božić, A. Lukšić, V. Klaić, T. Kovačević, V. Miller, H. Renner, M.P. Mrazović, I.F. Jukić, D. Popović, F. Hefele, A.T. Pavičić, J. Kempf, D. Franić, Gj.M. Bugarski, J. Kapić, R. barun Maldini Wildenhainski, J.H. Skene, G. Arbuthnot, J. Creagh, R.H. Lang, G. Ardern Hulme-Beaman.

The manuscript has been imagined as a sentimental journey through cultural inheritance, monuments and the past of the region of Zenica, but also through some actual events which, along with all relevant facts about cultural inheritance gathered together, would help to find and learn something new, to put the interesting and valuable issues on such a level which could inspire anyone who desires to understand them.

Speaking of written monuments in the past is in a way our civilization debt towards those who almost anonymously made huge efforts to give the right picture of the town which helps us to remember the characters and appearance of old-time Zenica once for all.

Translated by:
Zijad Imamović

BILJEŠKA O AUTORU:

*Salih (Abdulaha) Jalimam, osnovnu i srednju školu završio u Zenici. Filozofski fakultet /istorija/ i postdiplomski studij (mediavelistika) u Sarajevu. (Magistarski rad: "**Susret franjevaca i dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne bosanske države**", odbranio maja 1982. godine). Završio: "Scuola di linque e cultura Italiana per stranieri di Siena" 63 annata.*

Bavi se istraživanjem prošlosti dominikanaca i franjevaca te je istraživao u svim relevantnim arhivama u Jugoslaviji i Italiji. Jedno vrijeme bio je član redakcionog odbora Godišnjaka Društva istoričara BiH. Učesnik je više naučnih skupova i simpozijuma u Jugoslaviji i Italiji, a na četiri od njih podnio je referate. Studije, osvrte i prikaze objavljivao u: Bibliotekarstvo, Croatica Christiana Periodica, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH, Godišnjak Društva istoričara BiH, Istorijski zapisi, Istorijski zbornik, Nova et vetera, Prilozi instituta za istoriju, Odjek, Treći program radio Sarajeva.

POPIS OBJAVLJENIH RADOVA:

I. Zasebne publikacije:

1. **Susret franjevaca i dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne bosanske države.** (Magistarski rad), - Filozofski fakultet, Sarajevo - Zenica 1982, str. 149, lat.
2. **Fojnica u istorijskoj literaturi.** (Prilozi za bibliografiju). Izd. Savjet za pripremu i izdavanje monografije Fojnice. Fojnica 1984, str. 33, lat.
3. **Bibliografija radova o istoriji Zenice.** Izd. Muzej grada Zenice - Radovi IX, Zenica 1985, str. 166, lat.
4. **Zenica: Fotomonografija.** Izd. Muzej grada Zenice. Radovi XI, Zenica 1987, str. 6 - 13, lat.
5. **Vranduk. Grad i utvrda.** Izd. Muzej grada Zenice Istorijska zbirka, Zenica 1990, str. 76, lat.
6. **Djelatnost dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne Bosne.** Zenica 1990, str. 232, lat. (Rukopis kod Republičkog javnog fonda za naučni rad).

II. Studije i rasprave

7. **Dolazak i početna djelatnost franjevaca u BiH.** Treći program radio Sarajeva, godina XIII, broj 45, Sarajevo 1984, str. 333 - 347, lat.
8. **Prilog bibliografiji o "Crkvi bosanskoj" i bogomilstvu.** Godišnjak Društva istoričara BiH. godina XXXVI, Sarajevo 1985, str. 178 - 196, ćir.
9. **Izvori i literatura o djelatnosti predstavnika dominikanskog prosjačkog reda na teritoriji srednjovjekovne Bosne.** Bibliotekarstvo, godina XXXII, Sarajevo 1986, str. 126 - 133, lat.
10. **Zenica kao istoriografska i publicistička tema.** Iz: Bibliografija radova o istoriji Zenice, str. 3 - 10, lat.
11. **Istorijska literatura o Fojnici.** (Prilozi za bibliografiju),. Iz knjige: Fojnica kroz vijekove. Fojnica - Sarajevo 1987, str. 505 - 531, lat.
12. **Dominikanci i antiheretička literatura.** Bibliotekarstvo, godina XXXIII Sarajevo 1988, str. 56 - 62, lat.
13. **Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni.** Croatica Christiana Periodica, godina XII, broj 22, Zagreb 1988, str. 73 - 86, lat.
14. **Spor dominikanaca i franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni.** Croatica Christiana Periodica, godina XIII, broj 23, Zagreb 1989, str. 9 - 19, lat.
15. **Istorijski radovi o Crnoj Gori na stranicama Godišnjaka Društva istoričara Bosne i Hercegovine (I - XXXVI).** Istorijski zapisi, godina LXIII, broj 1 - 2, Titograd 1990, str. 251 - 258, ćir.
16. **Istorijske osnove "Carsko-turskih namjestnika" fra Antuna Kneževića.** Nova et vetera, godina XXXIX - XL, broj I - II, Sarajevo 1990, str. 197 - 210, lat.

17. **Travnik u opisima franjevačkih ljetopisaca**. Zbornik radova, broj 4, Zavičajni muzej, Travnik 1991, str. 49 - 54, lat.

17a. **Istorijske osnove "Carsko-turskih Namjestnika" fra Antuna Kneževića.** Zbornik radova sa simpozija u povodu 100 obljetnice smrti fra Antuna Kneževića. Izd. "Kršćanska sadašnjost" - Teološka biblioteka, Sarajevo 1991, str. 141 - 154, lat.

III. Prikazi i osvrti:

18. **Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka.** (Odabrao i uredio: dr Marko Šunjić). Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina XX - XXI, knjiga XX - XXI, Sarajevo 1980/81, str. 264 - 267, lat.

19. **Godišnjak Društva istoričara BiH**, XXVIII - XXX (1977-1979). Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina XX - XXI, knjiga XX - XXI, Sarajevo 1980/81, str. 277 - 281, lat.

20. Dragoljub Dragojlovik-Vera Antik: **Bogomilstvoto vo srednovekovnata izvorna graga.** Prilozi Instituta za istoriju, godina XVII,broj 18,Sarajevo 1981, str.321 - 324, ćir.

21. **Povijesno-teološki simpozijum u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine.** Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina XXII, broj XXII, Sarajevo 1982, str. 260 - 264.

22. **Prilozi Instituta za istoriju**, XVII/18. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina XXII, broj XXII, Sarajevo 1982, str. 264 - 267.

23. **Građenje fizionomije**. Odjek, godina XXXVI, broj 6, Sarajevo 1983, str. 25

24. **Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanje**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXIV, Sarajevo 1983, str. 160 - 164.

25. Osvrt na knjigu dr Pave Živkovića: **Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXIV, Sarajevo 1983, str. 165 - 178, lat.

26. Ispravci i dopune "**Bibliografiji objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni**" dr Pave Živkovića. Bibliotekarstvo, godina XXX, Sarajevo 1984, str. 94 - 101, lat.

27. **Prilozi Instituta za istoriju**, XVIII, 19. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina XXIII - XXIV, broj XXIII - XXIV, Sarajevo 1983 - 1984, str. 273 - 277.

28. Dragoljub Dragojlović, **Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji. II. Bogomilstvo na pravoslavnom istoku**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXV, Sarajevo 1984, str. 139 - 142.

29. Nada Miletić, **Stećci**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXVI, Sarajevo 1985, str. 154 - 156

30. Frane Bulić: **Izabrani spisi**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXVI, Sarajevo 1985, str. 156 - 158.

31. **Godišnjak Društva istoričara BiH,** XXXIV. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina XXV, Sarajevo 1985, str. 293 - 295.

32. Pavao Anđelić: **Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne.** Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika, godina XXV, Sarajevo 1985, str. 297 - 299.

33. **Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanje**. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina XXV, Sarajevo 1985, str. 301 - 302.

34. Volfgang Buhvald-Armin Holveg-Oto Princ: **Rečnik grčkih i latinskih pisaca antike i srednjeg veka.** Bibliotekarstvo,godina XXXI, Sarajevo 1985, str. 75 - 76, lat.

35. **Godišnjak Društva istoričara BiH**, godina XXXV - XXXVI. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH. - godina XXVI, Sarajevo 1986, str. 285 - 289.

36. **Samostan Male braće u Dubrovniku.** Bibliotekarstvo, godina XXXII, Sarajevo 1986, str. 149 - 151, lat.

37. Volfgang Buhvald-Armin Holveg-Oto Princ: **Rečnik grčkih i latinskih pisaca antike i srednjeg veka**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXVII, Sarajevo 1986, str. 159 - 161, lat.

38. Marija Janković: **Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXVII, Sarajevo 1986, str. 162 - 164.

39. **Samostan Male braće u Dubrovniku.** Istorijski zbornik, godina VII, broj 7, Banjaluka 1986, str. 255 - 259, ćir.

40. **Kulturno-istorijske znamenitosti.** Odjek, godina XL, broj 1, Sarajevo 1987, str. 25, lat.

41. **Godišnjak Društva istoričara BiH**, XXXV, XXXVI. Istorijski zapisi, godina LX, broj 2 - 3, Titograd 1987, str. 255 - 258, ćir.

42. **Godišnjak Društva istoričara BiH**, XXXVII, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina XXVII, Sarajevo 1987, str. 175 - 176.

43. Maurice Lever: **Povijest dvorskih luda**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXVIII, Sarajevo 1987, str. 145 - 146, ćir.

44. Rade Mihaljčić **Lazar Hrebeljanović. Istorija. Kult. Predanje**. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXVIII, Sarajevo 1987, str. 147 - 148, ćir.

45. **Prošlost jednog naselja**. Odjek, godina XLI, broj 9, Sarajevo 1988, str. 24

46. Zagorka Janc: **Islamska minijatura.** Bibliotekarstvo, godina XXXIII, Sarajevo 1988, str. 77 - 79, lat.

47. Šefik Bešlagić, **Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine**. Istorijski zbornik, godina IX, broj 9, Banjaluka 1988, str. 186 - 187, ćir.

48. **Prikaz jednog prikaza** (Polemika). Istorijski zbornik, godina IX, broj 9, Banjaluka 1988, str. 179 - 183, ćir.

49. Bosiljka Milinković: **Bibliografija radova o religiji, crkvi i ateizmu 1945-1985**. Nova et vetera, godina XXXVIII, svezak I - II, Sarajevo 1988, str. 288 - 292, lat.

50. Vladimir Ćorović, **Sveta Gora i Hilandar do šesnaestog veka**. Nova et vetera, godina XXXVIII, svezak I - II, Sarajevo 1988, str. 284 - 286, lat.

51. **Bosanski franjevci na Jezuitskom trgu u Zagrebu**. Nova et vetera, godina XXXVIII, svezak I - II, Sarajevo 1988, str. 281 - 284, lat.

52. Ruža Ćuk, **Srbija i Venecija u XIII i XIV veku**. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina 29, Sarajevo 1989, str. 199 - 201.

53. **Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine.I**. Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, godina 29, Sarajevo 1989, str. 227 - 230.

54. Vladimir Ćorović, **Sveta Gora i Hilandar do šesnaestog veka**. Istorijski zbornik, godina X, broj 10, Banjaluka 1989, str. 223 - 224, lat.

55. Pejo Ćošković, **Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443 - 1446**. Istorijski zbornik godina X, broj 10, Banjaluka 1989, str. 224 - 226, lat.

56. Žak Diboa, **Monaški redivi**. Istorijski zbornik, godina X, broj 10, Banjaluka 1989, str. 226 - 227, lat.

57. **Stručno i popularno. Odjek**, godina XLIII, broj 17 - 18, Sarajevo 1990, str. 25, lat.

IV. Izložbeni autorski rad:

- **Zenica na razglednicama do 1941. godine**. (Muzej grada Zenice maj - juni 1989)
- **Hommage Kulinu banu** (Muzej grada Zenice avgust - septembar 1989. zatim: Breza, Kiseljak, Kreševo, Novi Travnik, Vitez, Travnik)
- **Tragovi pisane riječi kroz stoljeća** (Muzej grada Zenice septembar - oktobar 1989).
- **Zenica anno domini MCMXLV** (Muzej grada Zenice april - maj 1990).
- **Plakat u Zenici do 1941. godine** (Muzej grada Zenice septembar-oktobar 1990).
- **Vranduk. Grad i utvrda**. (Muzej grada Zenice decembar 1990 - januar1991).

V. Referati

1. **Istorijski radovi o Crnoj Gori na stranicama Godišnjaka Društva istoričara Bosne i Hercegovine (I - XXXVI).** Naučni skup: *"Uloga naučne periodike u razvoju istoriografije o Crnoj Gori"* održan 21. i 22. decembra 1987. godine u Titogradu.
2. **Istorijske osnove "Carsko turskih Namjestnika" fra Antuna Kneževića.** Naučni skup u povodu 100 obljetnice smrti fra Antuna Kneževića, Franjevački samostan u Jajcu, Jajce 20. i 21. oktobar 1991. godine.
3. **Bilješka o Jakovu Ozmi.** Referat sa okruglog stola: *"Pisci - učesnici iz srednje Bosne"*, Susreti Zije Dizdarevića, Sarajevo 13. decembra 1990.
4. **Odnos franjevaca i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni.** Simpozijum: "*Sedam stoljeća bosanskih franjevaca*", Franjevačka teologija, Nedžarići, Sarajevo 18 - 20. aprila 1991.

SADRŽAJ

STRANA

Uvodno slovo 5
Dio I. 7
Dio II. 41
KRATAK ENCIKLOPEDIJSKI OPIS GRADA 49
Zastavnik Božić, Vojno-geografski opis Bosne pred
Dubički rat 1785. god. 51
A. Lukšić, Bosnien und die Herzegovina 53
V. Klaić, Bosna, Podatci o zemljopisu i povijesti
Bosne i Hercegovine 55
T. Kovačević, Opis Bosne i Hercegovine 58
Reiserouten in Bosnien und der Herzegovina 61
Jedan putnik, Kroz Bosnu, Hercegovinu, Boku Kotorsku 66
GRAD PRED ZNATIŽELJNIM OČIMA STRANACA 69
Dž. H. Skin, The Fronter Lands of the Christian and the Turk 71
Dž. Arbatnot, Herzegovina; or Omer Pachaand the Christian Rebels 74
Dž. H. Krej, Na razmeđu hrišćanskog i islamskog svijeta 76
R. H. Lang, "The Austrians in Bosnia"
The Tornightly Review november 1 80
V. Miler, Putovanja i politika na Bliskom istoku 82
Dž. A. Hjum-Biman, "Notes of Fortnight in Bosnia" 84
H. Rener, Uzduž i poprijeko Bosnom i Hercegovinom 86
M. P. Mrazović, Bosanske skice 89
PUTEVI I STRAMPUTICE U PRELOMNIM VREMENIMA 93
I. F. Jukić, Putovanje po Bosni 1842. 95
D. Popović, Varoš Zenica sa okolinom 98
F. Hefele, Put na istok do Carigrada 104
A. T. Pavičić, Bosna i Hercegovina. Putopisne crtice 110
J. Kempf, Od Save do Adrije. Bosnom i Hercegovinom 113
D. Franić, S đacima kroz Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju,
Jadransko more, Istru i zapadnu Htvatsku 118
G. M. Bugarski, Ekskurzija bugarskih đaka iz Ćestendila u Bosni . . . 124

STRANA

J. Kapić, Sa putovanja. Split 1909. 133
R. barun Maldini Wildenhainski, Bosna i Hercegovina 135
Izvori i literatura *141*
Popis ilustracija *148*

SUMMARY

Travel descriptions and jottings about the region of Zenica *149*
Bilješka o autoru i popis objavljenih radova *151*
Popis objavljenih radova *153*

Svoj doprinos ovom značajnom poduhvatu i podršku za omogućavanje izdavanja knjige **"555 godina Zenice"**, koja je rezultat višegodišnjeg strpljivog istraživanja, dali su:

INVESTICIONO-KOMERCIJALNA BANKA DD ZENICA,
OOUR PTT SAOBRAĆAJA "ZENICA",
DP "KIMO" ZENICA,
DP CENTAR ZA RAZVOJ MALE PRIVREDE ZENICA,
D D "DIONIS" ZENICA,
DP RMK INŽENJERING ZENICA,
te mnogi drugi, na čemu im se izdavač i autor zahvaljuju.